Leids Jaarboekje 2003

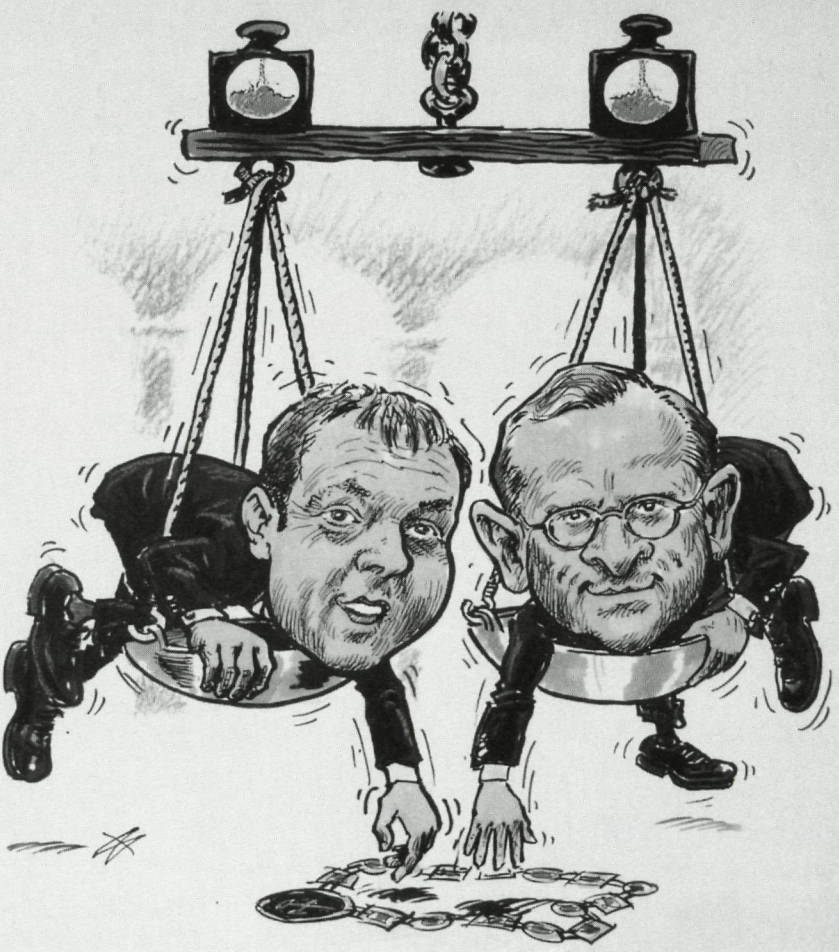

VERENIGING OUD LEIDEN

Leids Jaarboekje
2003

BURGEMEESTERSDEBAT

8 MAART

2003

Jaarboekje

voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

2003

VIJFENNEGENTIGSTE DEEL

VERENIGING OUD LEIDEN

Colofon

Zetwerk: Grafaria Leiden
Scanwerk: Chromalith Leiden
Druk: Nautilus Leiden
Bindwerk: Aad Looy bv Katwijk

Omslag: Afbeelding van een non in een kaartboek van verschillende kloosters, 1593. Coll. Gemeentearchief.

Tegenover titelpagina: Affiche van het burgemeestersdebat, 2003. Uitgegeven door het Leidsch Dagblad. Coll. Gemeentearchief.

Voorwoord

Dit is het eerste *Leids Jaarboekje* na het eerste eeuwfeest van de Vereniging Oud Leiden. Maar wie mocht denken dat zich een stemming van de redactie meester gemaakt zou hebben, passend bij *the day after the night before*, heeft het mis. Zeker, herinneringen aan het eeuwfeest zult u vinden in deze 95ste jaargang. In het jaarverslag van 2002 wordt een grondige opsomming van al de activiteiten gegeven. En de drie winnende foto's van de fotowedstrijd zijn in kleur afgebeeld. De tekst van de feestrede die op 8 november in de Pieterskerk is uitgesproken is niet opnieuw gedrukt. U hebt die immers al toegestuurd gekregen.

Na een jaargang die vanwege het eeuwfeest geheel was toegespitst op het tijdvak 1850-1950, moderne geschiedenis dus, zetten wij u ditmaal weer een gevarieerd menu voor van bijdragen over de 15de tot en met de 20ste eeuw, in twaalf artikelen. Sommige auteurs hebben lang op het verschijnen van hun stuk moeten wachten, omdat het thematische nummer van vorig jaar publicatie in de weg zat. De redactie prijst zich gelukkig dat de auteurs dat geduld wilden opbrengen en dat er regelmatig kopij bleef binnenkomen. Ik wil hier graag van de gelegenheid gebruikmaken iedere lezer van het *Leids Jaarboekje* erop te attenderen dat artikelen, groot en klein, altijd welkom zijn.

Dank gaat ook uit naar de technische producenten van ons jaarboek. Hun flexibiliteit en kennis van zaken zijn weer van belang geweest om u een goed product te kunnen presenteren. Met name wil ik de heren Van Rosmalen en Lagas noemen, beheerder van de prentverzameling respectievelijk fotograaf van het Gemeentearchief van Leiden, die altijd voor de redactie klaarstonden.

Het is deze keer niet gelukt het archeologisch jaaroverzicht binnen te krijgen. U zult het dus alleen met een bouwhistorisch overzicht moeten doen.

Wellicht is het u al opgevallen dat er een andere naam onder dit voorwoord staat dan u de laatste vijftien jaar gewend was. Het 'binnentrio' van de redactie had de behoefte om de taken anders te verdelen. Ingrid Moerman en ik hebben als voorzitter respectievelijk eindredacteur gewisseld. Dirk Jaap Noordam heeft na zeventien jaar het secretariaat neergelegd en overgedragen aan Saskia Leupen. Zij en Paul Schevenhoven hebben sedert 2001 zitting in de redactie. Leendert Couprie heeft de redactie verlaten en is opgevolgd door Elizabeth den Hartog.

Rudi van Maanen, voorzitter redactiecommissie

Vereniging Oud Leiden

Opgericht 5 november 1902 door prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde
Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Erelid: mw. drs. I.W.L. Moerman (1999).
Leden van verdienste: dr. R.E.O. Ekkart (1986), mw. prof. dr. C.W. Fock (1988), prof. mr. H.W. van Soest (1991), S.C.H. Leenheer (1995), mr. ir. L. Barendregt (2003), mr. J. Blommers (2003) en prof. dr. R.C.J. van Maanen (2003).

Bestuur

mr. C.J.D. Waal (1998), voorzitter
drs. E.T. van der Vlist (1999), secretaris
ing. F.L.M. van Cleef (2002), penningmeester
J. Breunesse (2002)
drs. R.A.T. Eekhout (1998)
mw. drs. C.L.N. Han (2002)
drs. H.L. de Jonge (2001)
mw. drs. S.M.C. Leupen (2003)
W.A.B. van der Pluijm (2000)
mw. drs. M. van Riel (2003)
mw. M.E. Veltkamp-Capel (1996)

Aanmelding van nieuwe leden en ledenadministratie:
H.G.A. Schuurmans, Margo Antinkpad 16, 2331 HC Leiden.
Alle overige correspondentie richte men aan het secretariaat:
Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Oude jaarboekjes en de cd-rom met jaarboekjes 1904-2001 zijn verkrijgbaar bij het Gemeentearchief: Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden.

Contributie € 17,50 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 10 per jaar.
Lidmaatschap voor het leven € 500. Bedrijfsleden € 250.
Girorekening: 175228.
Bankrelatie: Generale Bank, Leiden, rekening nr. 64.43.37.532.

Commissie voor de redactie van het *Leids jaarboekje*

prof. dr. R.C.J. van Maanen (1987), voorzitter
mw. drs. S.M.C. Leupen (2001), secretaris
mw. drs. I.W.L. Moerman (1974), eindredacteur
mw. dr. E. den Hartog (2003)
dr. D.J. Noordam (1979)
drs. J.F. Dröge (1985)
drs. P.F. Schevenhoven (2001)

Excursiecommissie

ir. H.C. de Boer, voorzitter
mw. drs. A.M.C. Zuyderhoudt-Deelen, secretaris
mw. M.R.M. van Vliet-Ahsmann, penningmeester
J.J.P.M. de Graaf
K. Otte
O.J. Tromp

Jury voor de Oud-Leidenprijs

prof. dr. G.H.M. Posthumus Meyjes, voorzitter
mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg
dr. D.J. Noordam

Commissie voor de Oud-Leidenpenning

dr. J.L.A. van Rijckevorsel, secretaris
drs. B.A.M. Rijsbergen
ir. A.P.J.M. Verheijen

Bestuur van de Stichting Leidse Historische Publicaties

dr. J.L.A. van Rijckevorsel, voorzitter
J. Breunesse, secretaris
O.J. Tromp, penningmeester
drs. E.T. van der Vlist

Commissie voor de Leidse Historische Reeks

mw. drs. A.M. Groos
drs. J.J.A. Groos

mw. P. Haak
drs. H.L. de Jonge
drs. E.T. van der Vlist

Propagandacommissie

J. Breunesse, voorzitter
mw. M.E.P. Aalders
mw. E.R. Gibbels
mw. M.G.H. Moens
mw. M.J. Spaargaren-van der Reijden

Stichting Podium voor Lokale Geschiedenis

mr. J. Blommers, voorzitter
ing. F.L.M. van Cleef, penningmeester
ing. A.G.A. Idenburg
J.W.E. Metselaar
drs. C.B.A. Smit
R.J. Veldhuyzen van Zanten

Vertegenwoordigers in diverse organisaties

Aalmarktprojectgroep: mw. drs. C.L.N. Han
Stichting Molen De Put: mr. ir. L. Barendregt
Stichting Industrieel Erfgoed Leiden: mr. ir. L. Barendregt
Vereniging Jan van Hout: drs. E.T. van der Vlist
Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden: mw. T. de Boer-Donia
Vrienden van de Meelfabriek: mr. ir. L. Barendregt
Stichting Geschiedschrijving Leiden: mr. J. Blommers en ing. F.L.M. van Cleef
Stichting Podium voor Lokale Geschiedenis: mr. J. Blommers
Dirk van Eck-Stichting: drs. E.T. van der Vlist
Cultureel Platform: mr. C.J.D. Waal
Stichting Aalmarktgebied: mw. drs. E.M.F. Verheggen

Correspondenten in Rijnland

Alkemade: J.W. Kret (1996), Anemonenstraat 1, 2371 GM Roelofarendsveen
Alphen aan den Rijn: J.J. Pijpers (1985), Marga Klompéstraat 43, 2401 MG Alphen aan den Rijn
Benthuizen: H.M. Smit (1997), Kon. Wilhelminastraat 8, 2731 GD Benthuizen
Hazerswoude en Koudekerk: C. Kroon (1987), Rubenslaan 6, 2391 HG Hazerswoude
Hillegom: mw. drs. M.C.J. Bultink (1991), Spoorlaan 1, 2182 CN Hillegom
Jacobswoude: drs. C.J. de Jong (2000), Dokter Lothlaan 14, 2481 AB Woubrugge
Leiderdorp: ing. E. ten Hooven (1985), Burg. Brugplein 1, 2351 NL Leiderdorp
Liemeer: C.J.N. van der Loo (1995), Plantsoen 15, 2435 XR Zevenhoven
Lisse: I.M. Maes (1981), Wagenstraat 45, 2161 ZL Lisse
Noordwijk: P.F. Reddingius (1995), Rederijkersplein 17, 2203 GC Noordwijk
Oegstgeest: mw. I. Oele-Kap (2002), Van Slingelandtlaan 8, 2334 CA Leiden
Sassenheim: drs. J.E. van Teylingen (1991), Kagertuinen 69, 2172 XK Sassenheim
Ter Aar en Langeraar: Ph.H. Vonk (1988), Westkanaalweg 74, 2461 EH Ter Aar
Valkenburg: J. Portengen (1993), Burg. Lotsystraat 15, 2235 CX Valkenburg
Voorhout: E. van der Hoeven (1982), Mauritsstraat 31, 2215 CR Voorhout
Voorschoten: J.H.M. Sloof (1984), Leidseweg 343, 2253 JC Voorschoten
Warmond: mw. J.G. Schrage (1990), Waagdam 28, 2361 CC Warmond
Wassenaar: R. van Lit (1994), Waalsdorperlaan 9, 2244 BM Wassenaar
Zoeterwoude: H.A. van der Post (1998), Verlaatweg 3, 2381 BP Zoeterwoude

Kroniekschrijver Leiden: mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg, Hofdijck 28, 2341 NC Oegstgeest

Jaarverslag van de Vereniging Oud Leiden over het jaar 2002

Samenstelling en werkzaamheden van het bestuur

In het jaar 2002 kwam het bestuur zeven keer bijeen: op 17 januari, 5 maart, 17 april, 11 juni, 26 augustus, 1 oktober en 9 december. Mr. J. Blommers trad statutair af en werd opgevolgd door ing. F.L.M. van Cleef. Daarnaast kwamen J. Breunesse en mw. drs. C.L.N. Han de bestuursgelederen versterken.

Veel aandacht tijdens de vergaderingen ging opnieuw uit naar de organisatie van het Eeuwfeest van de vereniging. Onder het stimulerende voorzitterschap van mr. ir. L. Barendregt verzette de Eeuwfeestcommissie bergen werk, waarvan de voorzitter nauwgezet verslag uitbracht in de bestuursvergaderingen. Een door de voorzitter van de Eeuwfeestcommissie vervaardigd overzicht van de wederwaardigheden van deze commissie treft u in dit jaarverslag aan.

Ledenvergadering

De jaarlijkse ledenvergadering vond plaats op 26 maart 2002 in Stedelijk Museum De Lakenhal.

Ledenbestand

De vereniging telt thans ongeveer 2.219 leden. De ledenlijst is op aanvraag bij de secretaris in te zien. Het aantal bedrijfslidmaatschappen bedraagt 29.

Publicaties

Tijdens de jaarvergadering in maart werd onder grote belangstelling een testversie van het digitale product *Leids Jaarboekje 1904-2001* gedemonstreerd. Enkele weken later was de dubbel-cd-rom met de 93 jaargangen van het periodiek voor iedereen verkrijgbaar in de boekhandel – en voor de leden tegen forse korting bij het Gemeentearchief Leiden.

Het 94ste *Leids Jaarboekje* en het *Register op de Leidse Jaarboekjes 1904-2001* werden gepresenteerd tijdens de Dies in de Pieterskerk op 8 november 2002. De diesrede 'Leidse geschiedenis, een blijvende fascinatie', die dr. A.J. Brand namens prof. dr. Dick E.H. de Boer bij die feestelijke gelegenheid ten gehore bracht, verscheen bij de afsluiting van het Eeuwfeest in druk en werd de leden en andere belangstellenden als nieuwjaarsgeschenk aangeboden.

Geen van de manuscripten die de redactie van de Leidse Historische Reeks onder handen heeft gehad, heeft in het verslagjaar geleid tot de publicatie van een nieuw deel in de reeks. Nummer zestien in de reeks zal in de loop van het jaar 2003 het licht zien.

Verslagen

Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL)

De bijeenkomsten van het bestuur werden door de vertegenwoordiger van Oud Leiden, in zijn kwaliteit van bestuurslid, bijgewoond. Hij was ook lid van de werkgroep Behoud Meelfabriek.

Het blad *STIELZ* verscheen dit jaar wederom slechts tweemaal, beide keren als dubbelnummer.

Op 5 februari 2002 werd de Gietijzeren Kandelaar, de prijs die STIEL toekent voor geleverde bijzondere inspanningen voor het behoud van industrieel erfgoed in Leiden en omgeving, uitgereikt aan de staatssecretaris van Cultuur, de heer Rick van der Ploeg. Het was de tweede maal dat de prijs werd toegekend.

Op de Podiumdag was STIEL vertegenwoordigd met een stand, waarin de fototentoonstelling 'Vastgelegd voor het Vergaat' was opgesteld.

Verschillende bedrijfsarchieven zijn door toedoen van STIEL ondergebracht bij het Gemeentearchief. Zij worden door vrijwilligers geïnventariseerd.

De uitgave van een boekje voor een wandeling langs winkelpanden wordt voorbereid, evenals die van een kalender en een boek ter gelegenheid van het 15-jarig bestaan van STIEL.

STIEL volgde de plannen voor het hergebruik van het gebouwencomplex van de Meelfabriek en was op 6 juni 2002 aanwezig bij de presentatie van het masterplan tijdens het symposium ter gelegenheid van de jubileumviering van de SSL Wonen. Het wordt betreurd dat de uitwerking van het masterplan op zich laat wachten, terwijl het verval van het complex steeds grotere vormen gaat aannemen. Het in het masterplan voorgenomen 'strippen' van de Meelfabriek ontmoet ernstige bezwaren. Die zorgen van STIEL werden bij de SSL Wonen bekendgemaakt. De herplaatsing van de Peperbus van het Vrouwekerkplein is helaas nog steeds geen feit. STIEL overlegde daarover weer met de gemeente, die echter geen interesse toont. Het Scheltemacomplex is opgenomen in een totaalplan voor het Lakenhalgebied. Tegen de plaatsing van de karakteristieke gebouwen van het Kaasmerk aan de Roomburgerweg op de gemeentelijke monumentenlijst werd

door de eigenaar bezwaar aangetekend. Dit bezwaar is niet gehonoreerd. De plannen met het Noordmanterrein aan de Haagweg hebben niet de instemming van STIEL; de bezwaren werden bij de gemeente ingediend. STIEL informeerde de gemeente desgevraagd over fabriekspijpen in Leiden. Burgemeester en wethouders werden gewezen op de beschermingswaardigheid van het Art-Decopand Haarlemmerstraat 230. Het pand is inmiddels tot gemeentelijk monument verklaard. Een verzoek tot het verklaren tot gemeentelijk monument van het Van Wijkcomplex aan het Levendaal/de Hogewoerd werd bij burgemeester en wethouders ingediend. De Monumentencommissie bracht een positief advies uit over het verzoek om een gemeentelijke monumentenstatus van de Staatsspoorbrug. Het gebouwencomplex van het v.m. Openbaar Slachthuis aan Maresingel en Pasteurstraat, waarvoor door STIEL aan burgemeester en wethouders om aanwijzing tot gemeentelijk monument werd verzocht, lijkt in de gemeentelijke plannen voor Leiden Noord een goede kans op behoud te maken. De Monumentencommissie bracht er een positief advies over uit. Dat kan niet worden gezegd van de dienstwoningen aan de Maresingel van de v.m. SLF, daaromtrent adviseerde de commissie negatief. STIEL onderneemt daarop actie. Omtrent de bescherming van de watertoren aan de Hoge Rijndijk valt niets te melden.

STIEL was ook dit jaar weer actief in de regio. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg adviseerde om de Kleiwarenfabriek 'Nieuw Werklust' in Rijnwoude de status van rijksmonument te verlenen. Helaas vertonen de plannen voor hergebruik weinig voortgang, waardoor de toestand van het monument steeds verder achteruit gaat.

De in het vorige verslag genoemde transformatorzuil uit Voorschoten is in Haarlem geplaatst. De gemeente Leiderdorp werd gewezen op de beschermingswaardigheid van de Meelfabriek De Zijlstroom.

Stichting Molen De Put

De algehele onderhoudstoestand van de molen is als goed te kwalificeren. De molen draaide zo vaak dat de maximale provinciale draaipremie ook weer in 2002 werd verkregen.

In de molen wordt nog steeds meel gemalen en verkocht; de vooruitzichten voor continuering lijken i.v.m. nieuwe regelgeving echter niet goed.

Op de Nationale Molendag van 2002, 11 mei 2002, was de molen voor het publiek geopend en kon men kiezen voor het rijden van een van de drie uitgezette fietsroutes langs Leidse molens. In verband met het 15-jarig bestaan van de molen

werd met een sloep een pendeldienst tussen de molen en de molens De Valk en d'Heesterboom onderhouden.

Ook op de Open Monumentendagen speelde de molen een rol. De dagen begonnen met een meeltransport van molen De Put naar de Meelfabriek aan de Zijlsigel.

Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden

In 2002 organiseerde het bestuur voor donateurs en belangstellenden een lezing en een klavecimbelconcert. De IVN, vereniging voor natuur- en milieueducatie, verzorgde weer een natuurwandeling over de begraafplaats. De band met die organisatie werd bevestigd door de aanwezigheid van vrijwel alle bestuursleden bij de viering van het 25-jarig bestaan van de afdeling Leiden IVN.

Er verscheen een nieuwe druk van de brochure *Eeuwige rust aan de Groenesteeg*. De gemeente Leiden bracht bij de ingang van de begraafplaats een groot bord aan met een samenvatting in twee talen van de geschiedenis van de plek.

Uiteraard deed de stichting mee aan de Podiumdag voor lokale geschiedenis op 9 november. De stand was gewijd aan het thema 'versieringen van graven met bloemdecoraties', dat door enkele bestuursleden bijzonder fraai werd verbeeld. Evenals voorgaande jaren droeg het bestuur zorg voor de openstelling van de aula op de eerste zondag van de maand, met uitzondering van de wintermaanden.

Vereniging Jan van Hout

De Vereniging van Vrienden van het Gemeentearchief Leiden organiseerde in het verslagjaar vijf lezingen:

- 22-01 dr. M. Damen, 'Tussen stad en land. Leiden en de Bourgondische hertogen in de vijftiende eeuw' (in samenwerking met de Vereniging Oud Leiden)
- 07-03, aansluitend op de jaarlijkse ledenvergadering, drs. D.J. Faber, 'Doodsangst en levensverwachting in laat-middeleeuws Holland'
- 05-06 B. Leeuwenburgh, 'Van Ouwe Blauwe naar Rijn-Gouwe'
- 17-10 prof. dr. J.M.C. Verbij-Schillings, 'Kerkelijke autoriteit en stedelijke representatie'
- 12-12 prof. dr. R.C.J. van Maanen en P.A.J. Otgaar, 'Begraafplaats Zijlpoort'

Dirk van Eck-Stichting

In 2002 verscheen het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2001*, met bijdragen van Dirk Jaap Noordam, Martine Wansbeek-

Zijbrands, Peter Otgaar en Cor Smit, gegroepeerd rond het thema 'arm en rijk in Leiden'. De publicatie van het dertiende jaarboek van de Dirk van Eck-Stichting werd mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van de Vereniging Oud Leiden.

De donateursavond op 16 oktober stond geheel in het teken van Breestraat 84, beter bekend als 'In Den Vergulden Turk'. Voor ongeveer honderd belangstellenden hield Jan Dröge een lezing over de bouwgeschiedenis van het pand en interviewde Ingrid Moerman leden van de familie Merkelbach-Couwenberg, de laatste uitbaters van dit fameuze etablissement.

Stichting Aalmarktgebied

Op 18 december 2001 stond het Planconcept *Leve de Aalmarkt* op de agenda van de gemeenteraad. Het plan tot revitalisering en herinrichting van de Aalmarkt was ontwikkeld door de gemeente Leiden en projectontwikkelaar MAB BV. Het voorstel had grote weerstand opgeroepen bij tegenstanders, waaronder de Stichting Aalmarktgebied, de Vereniging Oud Leiden, Het Cultureel Platform en de Bond Heemschut. Omdat er weinig vertrouwen bestond in de afloop van de vergadering hadden de tegenstanders, verenigd in de Werkgroep Referendum Aalmarkt (WRA) 1.500 handtekeningen verzameld ten behoeve van een referendum. Het verzoek tot het houden van een volksraadpleging werd door de gemeenteraad gehonoreerd.

Hoe het referendum zou worden georganiseerd stond geagendeerd op 22 januari 2002. Tot ieders verbazing was het college echter bereid tot onderhandelen en kwam het met een voorstel: als de WRA de referendumaanvraag zou intrekken zou het college het plan *Leve de Aalmarkt* van tafel halen. In overleg tussen het college en de WRA zou een projectgroep worden samengesteld waartoe alle insprekers werden uitgenodigd zitting te nemen. De projectgroep en het college kwamen overeen om het voor 1 oktober eens te worden over het ontwerp stadsvernieuwingsplan dat door het college aan de raad zal worden voorgelegd. Na een lange en tumultueus verlopen raadszitting werd om twee uur 's nachts het akkoord door beide partijen aanvaard en ondertekend.

Al snel werd gestart met de samenstelling van de projectgroep. Hierin namen 21 vertegenwoordigers plaats van alle belangenverenigingen zoals winkeliersverenigingen, wijkverenigingen, bewoners, sociaal-culturele organisaties en stadsbeschermingsorganisaties. De Stichting Aalmarktgebied werd vertegenwoordigd door Rob Onel en Anton van Geyt, de Vereniging Oud Leiden door Caroline Han.

Onder voorzitterschap van Cees Waal werd op 10 april gestart met de eerste

vergadering. Wytze Patijn, stedenbouwkundige en supervisor van het Aalmarkt-project, werd uitgenodigd zijn opvattingen over de ruimtelijke kwaliteit van het Aalmarktgebied in te brengen in de vergaderingen van de projectgroep. Spoedig werd geconcludeerd dat een nieuw plan, met name de rol daarin van de verkeersgarage, niet los kon worden gezien van een beter inzicht in de Leidse verkeerscirculatieproblematiek. Hiertoe werd een deskundige, Ulrich Keppler uit Brugge, gevraagd om advies te geven over de verkeersafwikkeling in en rond de binnenstad.

Op 30 september werd binnen de projectgroep overeenstemming bereikt over het nieuwe voorstel dat als *Nieuw Aalmarktplan* (NAP) werd gepresenteerd. De belangrijkste resultaten en verschillen met het oude plan *Leve de Aalmarkt* en het NAP werden als volgt geformuleerd:

- De gevel van de Aalmarktschool wordt zoveel mogelijk intact gehouden.
- In en achter de Aalmarktschool komt een culturele in plaats van een commerciële trekker.
- De steeg uit het oude plan wordt vervangen door een architectonisch goed ingepaste passage.
- Er komt in het nieuwe plan geen plein achter de Waag.
- Een flink deel van de ondergrondse parkeergarage aan de Boommarkt is gereserveerd voor bewoners van het gebied. De garage krijgt een gevelingang in plaats van een inrit op de Boommarkt.
- Het leef- en winkelklimaat krijgen door de verkeerskundige voorstellen een positieve impuls.

In november en december werd het *Nieuw Aalmarktplan* uitgebreid aan burgers, bewoners en belangstellenden uitgelegd en gepresenteerd door middel van een voorlichtingsavond in de Waag, een helder en fraai uitgegeven vouwblad en informatiestands op de zaterdagmarkt. Van de zijde van het college bleef het echter stil. Die reactie zou pas in de loop van 2003 duidelijk worden.

Lezingen

De door de vereniging georganiseerde lezingen vonden plaats in de Grote Pers van het Stedelijk Museum De Lakenhal.

- 22-01 dr. M. Damen, 'Tussen stad en land. Leiden en de Bourgondische hertogen in de vijftiende eeuw' (in samenwerking met de Vereniging Jan van Hout).
- 26-02 dr. B.P.M. Dongelmans, 'Boeken kopen, lenen en lezen in negentiende-eeuws Leiden'.

- 26-03 mw. dr. J.M. Bordewijk, 'Drie eeuwen Leids(ch) To(o)neel'.
- 23-04 drs. C.B.A. Smit, 'Leiden met een luchtje. Straten, water, groen en afval in een Hollandse stad, 1200-2000'.
- 28-05 prof. dr. P.G. Hoftijzer, 'Leidse studentenbibliotheken in de zeventiende eeuw'.

Met het oog op de viering van het Eeuwfeest werden de lezingen in het tweede halfjaar opgeschort.

Excursies

In het kader van het eeuwfeest heeft een speciale commissie zich beziggehouden met de organisatie van een stadswandeling, met fietstochten, vaartochten en een bezoek aan Zeist.

De excursies naar Schokland en Bronckhorst werden weer door de excursiecommissie georganiseerd.

Wandelen in middeleeuws Leiden

Bouwhistoricus drs. J.F. Dröge heeft op 25 mei 's morgens een wandeling gemaakt met het motto 'De middeleeuwse stad: straten, grachten en huizen'. Een tweede wandeling met het motto: 'De middeleeuwse stad: kerken, kapellen en kloosters' werd 's middags gelopen. Na 25 mei waren de routes van beide wandelingen op diverse adressen in Leiden te verkrijgen.

Leiden op de fiets

In het kader van het eeuwfeest zijn er vijf routekaarten gemaakt voor tochten in en om Leiden van rond de 20 kilometer nl.: 'Rondje Leiden', 'Bollenroute', 'Polder-Merenroute', 'Kerkepadroute' en Horstenroute'. Op 11 mei, de landelijke fietsdag, werden de fietstochten feestelijk ten doop gehouden in het Theehuis in de Leidse Hout en werd het 'Rondje Leiden' gefietst. De routebeschrijvingen konden net als de stadswandelingen op diverse locaties worden afgehaald.

Varen met Oud Leiden

Op 8 juni en op 22 juni werd de gelegenheid geboden een vaartocht door de Leidse wateren te maken met een boot van de firma 'Schuitje Vaart'.

Excursie naar toverlantaarn-theater in Zeist

Op 11 mei kregen leden van Oud Leiden de unieke kans een toverlantaarnvoorstel-

ling bij te wonen in het Christiaan Huygens Theater van de familie Wagenaar. Professor W.A. Wagenaar is al vele jaren een bevlogen bespeler van de toverlantaarn!

Excursie naar Schokland/Nagele

Schokland is het eerste Nederlandse monument dat door de Unesco op de werelderfgoedlijst geplaatst. Het werd bezocht op 29 juni door 53 deelnemers. 's Morgens kregen we in Nagele een uitgebreid verhaal met film over het pionierswerk in de nieuwe woonkern in de Noordoostpolder, 's middags werd Schokland bezocht. Het museum daar gaf een zeer goed beeld van de ontstaansgeschiedenis van het gebied, dat in het verleden een dichtbevolkt eiland in de Zuiderzee is geweest. De levensechte vertelling van vrouw Antje in de kapel aldaar gaf een mooie kijk op het dagelijks leven in vroeger tijd. Het was een bijzondere ervaring langs de oude zeewering te lopen, die Schokland eens beschermde tegen het geweld van de zee. Nu zien we een uitzicht over weidse landerijen.

Excursie naar Bronckhorst en kasteel Anholt

Op 21 september werd het kleinste stadje van Nederland bezocht door 53 deelnemers. In de Kapel werd de lange, roerige historie verteld door een 'Dickenspersoon' en vervolgens werd er rondgewandeld door het stadje. In de middag werd het kasteel Anholt bezocht. Dit ligt net over de grens in Duitsland en is een van de grootste kastelen in Münsterland met onder andere een zeer mooie schilderijen- en porseleinverzameling.

Het Eeuwfeest

Van het grote aantal verenigingen, waarvan vele met ideële grondslag, die in 1902 volgens de adresboeken in het Gemeentearchief Leiden werden opgericht, zijn er slechts drie die zich in 2002 eeuweling mochten noemen: de Harmoniekapel Werkmans Wilskracht, de Leidse Gymnastiekvereniging Excelsior en onze eigen Vereniging Oud Leiden. Alle andere zijn reeds (lang) ter ziele. Kennelijk is ook voor een vereniging het behalen van de 100-jarige leeftijd een niet geringe prestatie. Alle jarigen besteedden aandacht aan hun jubileum.

Organisatie

Voor het Eeuwfeest van Oud Leiden stelde het bestuur al eind 2000 een lijst van mogelijk te ondernemen activiteiten op. De organisatie en uitvoering van

die viering besloot het bestuur in handen te leggen van de door hem ingestelde Eeuwfeestcommissie, een commissie ad hoc ex art. 8 van de Statuten, en voor die commissie een Instructie vast te stellen.

Voor de uitwerking van het voorlopige Activiteitenprogramma werd door de Eeuwfeestcommissie als subcommissie de Brainstormgroep gevormd. Deze commissie functioneerde als denktank en nam daarnaast ook de organisatie van de Dies en Wetenschapsdag op 8 november 2002 op zich. Voor de organisatie van de Podiumdag op 9 november 2002 werd een tweede subcommissie, de Podiumdagcommissie, gevormd. Deze commissie richtte ten behoeve en ter ondersteuning van haar werkzaamheden en ter bevordering van een continuering van een Podiumdag in de toekomst de Stichting Podium voor Lokale Geschiedenis op.

Alle andere activiteiten behoorden tot de portefeuille van een lid van de Eeuwfeestcommissie, welk lid voor de organisatie en uitvoering van de haar/hem toevertrouwde activiteit zorgdroeg. Binnen de portefeuille waren de houders ervan autonoom. De Eeuwfeestcommissie heeft daardoor in feite als overlegplatform gefunctioneerd.

De Eeuwfeestcommissie vergaderde twaalf maal, de Brainstormgroep 24 maal en de Podiumdagcommissie tien maal. De personele samenstelling van deze commissies is zowel in het *Jaarboekje* 2001, als in dat van 2002 vermeld.

Om aandacht te vestigen op het 100-jarige bestaan van de vereniging werd al vroeg in de voorbereidende fase het eeuwfeestlogo vastgesteld, dat vervolgens waar mogelijk is gebruikt. De voortgang van de voorbereiding van de activiteiten werd bewaakt door een Voortgangsrapportage, die vijf maal verscheen. Deze aanpak mag als succesvol worden gekwalificeerd.

Programmering

Bij het begin van het eeuwfeestjaar, de Diesviering op 17 november 2001, werd het Voorlopige Activiteitenprogramma aan de leden bekendgemaakt. Het definitieve programma zoals dat bij de jaarwisseling 2001/2002 luidde, werd gepubliceerd met de eerste kerstkaart die de vereniging ooit aan haar leden verstuurde. Aan dat programma werden in de loop van het jaar nog enige activiteiten toegevoegd, waardoor het programma zoals dat uiteindelijk is uitgevoerd er als volgt uitzag.

- vanaf 17-11 2001 fotowedstrijd
- 26-03 2002 presentatie cd-rom *Leids Jaarboekje 1904-2001*
- vanaf 09-05 wandel- en vaartochten door Leiden

- vanaf 09-05 fietstochten door de regio
- 18-05 toverlantaarnvoorstelling
- 29-07 t/m 23-08 tentoonstelling 'Tekenend voor Leiden' in het Prentenkabinet
- 07-09 rondleidingen in de Bibliotheca Thysiana
- 16-09 t/m 26-11 tentoonstelling 'Honderd jaar Vereniging Oud Leiden 1902-2002 – onvoltooide tijd' in het Gemeentearchief
- 05-10 onthulling gedenksteen mr. dr. J.C. Overvoorde aan het Gemeentearchief
- 07-11 t/m 02-02 2003 tentoonstelling 'Schatten uit Leidse bodem' in Stedelijk Museum De Lakenhal
- 08-11 verschijning van het *Register Leidse Jaarboekjes 1904-2001*
- 08-11 Dies en Wetenschapsdag in de Pieterskerk
- 09-11 Podium voor Lokale Geschiedenis in de Hooglandse Kerk
- 09-11 ontvangst door het gemeentebestuur van Leiden in de Burgerzaal van het Stadhuis.

Bij de uitvoering van het programma kan worden gesteld dat het in zijn algemeenheid als succesvol mag worden beschouwd, waarbij de ene activiteit wat beter uit de verf kwam dan de andere.

Uitvoering

De leden werden in het *Mededelingenblad* regelmatig op de hoogte gehouden van de vorderingen van de activiteiten en hebben voor een aantal activiteiten separaat een uitnodiging ontvangen. Ten behoeve van de bij een aantal activiteiten te verstrekken toelichting werd een standaardformulier ontworpen en gebruikt.

Voor de fotowedstrijd werd een reglement geformuleerd en door het bestuur vastgesteld. De wedstrijd werd in het *Mededelingenblad* aangekondigd, terwijl ook in de media door publicatie van het reglement er meermalen de aandacht op is gevestigd. Tegelijk met de wedstrijd liepen nog enige andere soortgelijke acties. Mogelijk (mede) daardoor leverden uiteindelijk slechts 23 inzenders bijdragen, die door de jury werden beoordeeld. De prijzen werden tijdens de Podiumdag op 9 november 2002 door de voorzitter uitgereikt. Alle ingezonden foto's waren op die dag ook in de Hooglandse Kerk te zien.

De cd-rom van de *Leidse Jaarboekjes* werd tijdens de jaarvergadering 2002 gedemonstreerd en is als een welkom en gemakkelijk digitaal naslagwerk ervaren.

Voor de wandelingen met een historisch karakter in de Leidse binnenstad op 9 mei 2002 werden twee routebeschrijvingen opgesteld. De beide tochten onder deskundige begeleiding waren geheel volgeboekt en werden onder gunstige weers-

Eerste prijs fotowedstrijd: M. Donner, Voorschoten.

omstandigheden gehouden. De routebeschrijvingen verschenen in druk en waren op een groot aantal punten voor een ieder kosteloos verkrijgbaar. Daarvan is gretig gebruikgemaakt. Ook voor de vaartochten werd een routebeschrijving opgesteld. De belangstelling voor de tochten was echter teleurstellend: slechts enkele vonden doorgang. Een reden daarvoor is niet gebleken. Met veel enthousiasme en werk waren vijf fietsroutes rond Leiden ontworpen, in kaart gebracht en beschreven. De start van de fietstochten deed echter het ergste vrezen. Nadien bleek de vraag naar de routebeschrijvingen evenwel zo groot dat meermalen een herdruk van de beschrijvingen is verzorgd.

De oud-rector magnificus van de Universiteit Leiden prof. dr. W.A. Wagenaar verklaarde zich bereid om in het kader van het 100-jarige bestaan van onze vereniging twee toverlantaarnvoorstellingen in het theater in zijn woning in Zeist te verzorgen. De data voor de voorstellingen bleken achteraf zeer ongunstig te zijn

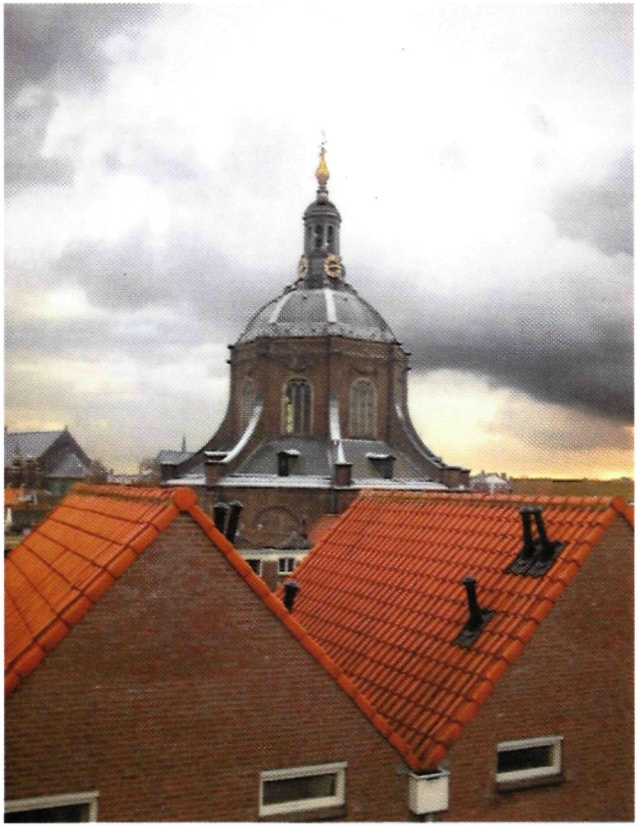
Tweede prijs fotowedstrijd: Ria Braakman, Leiden.

gekozen. Daardoor vond slechts die op 18 mei doorgang, voor 31 deelnemers.

Nog juist voor de verhuizing van het Prentenkabinet aan het Rapenburg kon daarin een tentoonstelling in het kader van het Eeuwfeest worden gehouden. Met grote inzet en medewerking van de Universiteit Leiden en het Gemeentearchief Leiden kwam de expositie 'Tekenend voor Leiden' tot stand. Het aantal bezoekers was onverwacht groot, namelijk rond de 370. De expositie werd begeleid door een voortreffelijke catalogus.

Een bezoek aan de Bibliotheca Thysiana aan het Rapenburg is voor velen nog steeds een belevenis. Door de bereidwillige medewerking van de beherende stichting was het mogelijk in het kader van het Eeuwfeest, op expliciet verzoek van de vereniging, een eenmalig bezoek aan de Bibliotheca te organiseren. De belangstelling was met ongeveer tweehonderd gegadigden zo groot dat maar nauwelijks allen konden worden ontvangen.

Derde prijs fotowedstrijd: Kik van der Hoeven, Zoeterwoude.

De tentoonstelling in het Gemeentearchief besteedde uitgebreid aandacht aan de vereniging zelf. Het aantal bezoekers eraan is moeilijk te kwantificeren, maar elke bezoeker van het archief werd, door de wijze van opstelling van de getoonde stukken, met de expositie geconfronteerd. Ook deze expositie, genaamd 'Honderd Jaar Vereniging Oud Leiden 1902-2002 – onvoltooid verleden tijd', die een groot aantal stukken uit het archief van onze vereniging toonde, werd door een catalogus begeleid.

Gelijk bij vorige jubilea van onze vereniging (het 50- en 75-jarige bestaan) werd, mede als blijvende herinnering aan het Eeuwfeest, een geschenk aan de Leidse gemeenschap aangeboden. Was het geschenk in 1952 van vergankelijke

aard – een koppel zwanen – dat van 1977 is, zij het in een iets gewijzigde technische uitvoering, nog steeds in het stadsbeeld zichtbaar: het medaillon in de verharding van de Breestraat. Bij het 90-jarige bestaan van onze vereniging werd, bij gelegenheid van het eerste lustrum van de Dirk van Eck-Stichting in hetzelfde jaar, uit respect voor het jubileum van haar oudere zustervereniging door die stichting een gedenksteen voor prof. dr. P.J. Blok, een der oprichters van onze vereniging, aan Oud Leiden aangeboden en in de gevel van Oude Singel 66 geplaatst. De keuze voor het geschenk in 2002 werd, mede door de hommage aan Blok, bepaald op een gedenksteen voor de andere oprichter van onze vereniging, en decennialang gemeentearchivaris van Leiden, mr. dr. J.C. Overvoorde, in de gevel van het Gemeentearchief. De onthulling van de steen werd op 5 oktober verricht door wethouder drs. A. Pechtold.

Ook Stedelijk Museum De Lakenhal besteedde aandacht aan het Eeuwfeest. Het verzorgde van 8 november 2002 tot 2 februari 2003 een expositie van archeologische vondsten in Leiden onder de naam van 'Schatten uit Leidse Bodem'. Deze werd op 7 november 2002 door wethouder A. Geertsema geopend.

De honderdste Diesviering vond plaats op 8 november 2002. In de Pieterskerk namen ongeveer 1.100 leden en belangstellenden daaraan deel en tegelijk aan de Wetenschapsdag in het kader van het Eeuwfeest. Het bestuur prijst zich gelukkig tijdig als locatie de Pieterskerk te hebben verkozen boven de Lokhorstkerk, gelet op de grote opkomst, de ongetwijfeld grootste in het bestaan van Oud Leiden. Na een inleiding door de voorzitter van onze vereniging, mr. C.J.D. Waal, reikte prof. dr. R.C.J. van Maanen het eerste deel van 'de nieuwe Blok', *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, uit aan de Commissaris van de Koningin in Zuid-Holland, vertegenwoordigd door de gedeputeerde ir. M. Houtman. Daarna werd de dieslezing van prof. dr. D.E.H. de Boer bij diens afwezigheid uitgesproken door dr. A.J. Brand. Voorafgaand aan de zeer geanimeerde receptie ter afsluiting van de dag, bood de voorzitter het eerste exemplaar van het *Leids Jaarboekje 2002* aan de burgemeester prof. dr. W. Lemstra aan.

Het tweede 'top'-evenement in het kader van het Eeuwfeest vond plaats op 9 november 2002. Op die dag werd de publieke manifestatie van het Eeuwfeest gehouden: de Podiumdag. In de Hooglandse Kerk werd voor de eerste maal het 'Podium voor Lokale Geschiedenis' gehouden. Ongeveer zeventig verenigingen, stichtingen, instituten en andere op het gebied van lokale geschiedenis werkzame gremia toonden hun kunnen. Het begrip historie werd op velerlei wijze ingevuld en aan de man gebracht. In twee filmzalen werden historische films en historische

V.l.n.r. Rudi van Maanen, Jan van Rijckevorsel, Marian Veltkamp, Ed van der Vlist, Wim van der Pluijm, Cees Waal, Fluus van Cleef, Rob Eekhout, Caroline Han en Jaap Breunesse. Foto Peter Schipper, 2002.

diabeelden vertoond. Het centrale podium was het toneel van een grote verscheidenheid aan optredens. Ongeveer 3.200 belangstellenden brachten een bezoek aan deze historiemarkt.

Op 9 november 2002 ten slotte bood het gemeentebestuur van Leiden een ontvangst aan in de Burgerzaal van het Stadhuis als afsluiting van het Eeuwfeest. De nestor van de gemeenteraad, drs. J. Laurier, bood daar de gelukwensen van de gemeente aan de vereniging aan. Velen bezochten deze ontvangst.

Publiciteit

Aan publiciteit in de media heeft het de vereniging in het eeuwfeestjaar niet ontbroken. Het *Leidsch Dagblad*, het *Leids Nieuwsblad*, het *Witte Weekblad* en *Het op Zondag* besteedden ruim aandacht aan de vereniging. Ook in historische periodieken werd op enkele manifestaties gewezen. TV-West en Holland Centraal lieten zich evenmin onbetuigd.

In 42 mupi's werd, met medewerking van het gemeentebestuur, in oktober/ november 2002 een speciaal ontworpen poster geplaatst die de aandacht vestigde op de Podiumdag, nadat reeds in het voorjaar van 2002 in eenzelfde aantal mupi's een poster werd getoond die de aandacht vestigde op de reeks *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad.*

De 3 October-Vereeniging bood een plaats in haar optocht 2002 aan. Daarin werd voorzien door mee te rijden in een 'deux chevaux' voorzien van het eeuwfeestlogo, met als aandachttrekker op het dak een model van het *Leids Jaarboekje 2002.*

Ten slotte werd op de website van de vereniging informatie over het Eeuwfeest verstrekt.

Sponsoring

Aan het welslagen van de viering hebben de volgende bedrijven, instituten en overheden, in alfabetische volgorde, door het verlenen van een financiële bijdrage meegewerkt:

- Prins Bernhard Cultuurfonds Zuid-Holland
- H. de Bolster B.V. Leiden
- Fonds 1818 tot Nut van het Algemeen
- Gemeente Leiden
- Grafaria Leiden
- ING Bank
- Leids Cytologisch en Pathologisch Laboratorium Leiden
- Nautilus Leiden
- Provincie Zuid-Holland

De vereniging kan terugzien op een geslaagde eeuwfeestviering, waarbij aan allen die aan die viering hebben meegewerkt en die het feest hebben mogelijk gemaakt grote dank toekomt.

Jaarrekening 2002 van de Vereniging Oud Leiden

BATEN- EN LASTENREKENING OVER 2002 IN EURO

Contributies	30.774	
Bedrijfslidmaatschappen	4.700	
Legaten en schenkingen	3.454	
Verkoop boeken	206	39.134
Kosten Leids Jaarboekje	23.713	
Mededelingenblad	6.218	
Lezingen en excursies	8.542	
Verenigingskosten	9.688	
Bijdragen en lidmaatschappen	123	
Propaganda en publiciteit	1.782	
Website/automatisering	1.184	– 51.250
Tekort		– 12.116
Opbrengst effecten	18.432	
Rente en kosten[1]	– 415	
Vrijval Plaquettefonds	0	
	18.017	
AF: Subsidies	– 9.198	
Ten laste van fondsen	4.125	12.944
Exploitatieresultaat		828

1 Inclusief euro 414 (4%) rente ten gunste van Fonds mr. Annie Versprille.

BALANS PER 31 DECEMBER 2002 IN EURO

Bank/giro/kas	23.660	Eigen vermogen	155.412
Effecten[1]	187.694	Fonds mr. Annie	
Lening[2]	p.m.	Versprille	6.901
Debiteuren	620	Nog te betalen subsidies	9.486
Vorderingen	24.277	Crediteuren	64.452
	236.251		236.251

Mutaties eigen vermogen		*Toegekende subsidies in 2002*	
Saldo 01-01-2002	224.476	Bibliotheca Thysiana	1.360
Eeuwfeest	– 40.034	Archeoplan, conservering	5.251
Latent koersverlies	– 29.858	Leidse Historische Reeks	277
Exploitatieresultaat 2002	828	Briefwisseling familie Luzac[3]	1.375
		Ned. Mij voor Nijverheid[3]	1.375
Vermogen balans	155.412	De Leidse Lustwaranda[3]	1.375
			11.013

1 Beurswaarde per 31 december 2002 199.334.

2 Stichting Geschiedschrijving Leiden, nominaal 4.538.

3 Ten laste van het Fonds mr. Annie Versprille.

Bedrijfslidmaatschappen

ABN·AMRO Bank N.V.
Restaurant Allemansgeest
Bouw- en Aannemersbedrijf Bekooy B.V.
Bik + Mulder Architecten B.V.
van Cleef Onroerend Goed (Leiden) B.V.
de Clercq, advocaten en belastingadviseurs
Crab Noomen Verzekeringen
Deloitte & Touche, Accountants, Belastingadviseurs
Fortis Bank (Nederland) N.V.
Geelkerken en Linskens, advocaten
Drukkerij Groen B.V.
Holiday Inn Leiden
Hoogheemraadschap van Rijnland
ING Bank N.V.
Het Kaasmerk B.V.
Auto Plaza Kamsteeg
Katwijk Farma B.V.
F. van Lanschot Bankiers N.V.
Leidsch Dagblad
Luba uitzendorganisatie
3M Nederland B.V.
Micromel Nederland B.V.
Motorhuis Holding B.V.
Research voor Beleid Holding B.V.
Rijksmuseum voor Volkenkunde
Regionaal Opleidingen Centrum Leiden (ROC)
de Ruyter de Wildt & de Vroom, advocaten
Stichting Leidse Studentenhuisvesting
Teekens Karstens, advocaten, notarissen
Zorg en Zekerheid

Korte kroniek van Leiden en omstreken over 2002

Aan de kroniek werkten mee: de correspondenten van Alkemade, Leiderdorp, Liemeer, Noordwijk, Ter Aar, Voorschoten, Warmond en de kroniekschrijver voor Leiden.

Januari

1 Onder de naam 'Lam Gods' fuseren drie Leidse parochies: die van Leonardus, Antonius en Maria Middelares.

3 De invoering van een nieuwe munt, de euro, leidt ook in de Leidse regio niet tot grote problemen, de rijen voor de 'flappentap' zijn lang. De vrees van velen dat de invoering tot prijsverhoging zal leiden, blijkt na verloop van tijd zeker gerechtvaardigd.

3 Freddy Heineken overlijdt. Noordwijk verliest een markant inwoner.

3 Chauffeurs van de rolstoelbus van Mariënhaven krijgen de vrijwilligersprijs van de gemeente Warmond.

11 Het Leidse 'Diaconaal centrum De Bakkerij' verliest door pensionering van ds. Anton Dronkers zijn inspirator en boegbeeld; in zijn plaats is ds. Annemieke Kelder als diaconaal predikant beroepen.

15 Stier Herman vertrekt definitief naar Naturalis.

15 Sassenheimse oud-wethouder Piet Westerbeek (81) overleden.

15 Ter Aarse wethouder Liselotte van Doorn (57) onverwacht overleden.

22 Referendum over Leidse Aalmarkt op de valreep afgeblazen.

24 De Warmondse bollenschuur aan de Dorpsstraat (62b), die in 1995 provinciaal monument werd, gaat nu eindelijk gerestaureerd worden.

25 Het Anti Oorlogs Comité Leiden organiseert de eerste Martin Luther King-herdenking in Nederland.

29 Op een bijeenkomst van wethouders en belangengroeperingen worden de plannen voor de Leidse Willem de Zwijgerlaan en omgeving gepresenteerd.

31 Overlijden van de Voorschotense predikant van de Kruispuntkerk (1967-1989) ds. G. de Zeeuw (73).

Februari

1 Leskisten met als thema de geschiedenis van Leiderdorp gaan langs de groepen

8 van alle basisscholen. Het project wordt afgesloten met een bezoek aan de Oudheidkamer.

4 Ter gelegenheid van het huwelijk van kroonprins Willem-Alexander en Máxima Zorreguieta (op 2 februari) planten patiënten en medewerkers van het Willem-Alexander Kinder- en Jeugdcentrum van het Leids Universitair Medisch Centrum (LUMC) een koningslinde.

4 De loodsen van Dekker Hout in Warmond gaan in vlammen op, evenals tientallen jachten in de nabijgelegen jachthaven.

5 De Gietijzeren Kandelaar 2002 wordt door STIEL-voorzitter Fred Seegers uitgereikt aan staatssecretaris Rick van der Ploeg voor zijn inspanningen voor het behoud van industrieel erfgoed, met name in Leiden, onder meer door de Meelfabriek op de Rijksmonumentenlijst te plaatsen.

7 De herbestrating in de Leidse Pieterswijk, eens het zorgenkindje van 'Steenrijk – Straatarm', neemt een aanvang. De klinkers zijn gebleven!

8 Overlijden op 86-jarige leeftijd van Joop Visser, drijvende kracht achter de Leidato en ontwerper van vele optochten van de 3 October-Vereeniging, ereburger van Berlijn.

9 Het bestuur van het Genootschap Oud-Noordwijk geeft met een klederdrachtshow het startsein voor de viering van het 40-jarig bestaan van zijn museum in Noordwijk aan Zee.

11 De archeologische begeleiding van de verbouwing van het Kamerlingh Onnes Laboratorium van de Leidse Juridische faculteit blijkt vele nieuwe gegevens op te leveren over middeleeuwse stadsmuren en bebouwing.

13 De Leidse wethouder voor cultuur Pechtold presenteert plannen voor Kijkplein Leiden, een 'culturele entree' van Leiden – cultuurstad tussen Lammermarkt en Oude Singel.

13 Overlijden op 86-jarige leeftijd van Ebel Magnin, die op 3 oktober 1925 per ongeluk aan het touw van een luchtballon de lucht in ging en werd meegesleept van de Leidse Beestenmarkt tot de Lusthoflaan.

14 Minister Netelenbos zet in Leiderdorp haar handtekening onder het contract van de verdiept aangelegde Rijksweg 4.

15 Sociaal cultureel centrum 't Trefpunt aan de Herenweg 80 in Warmond feestelijk in gebruik genomen. Het oude verenigingsgebouw, dat ook 't Trefpunt heette, was in 1998 afgebrand.

17 Javier Guzman behaalt de eerste prijs op het Leids Cabaret festival.

18 Bij restauratiewerkzaamheden aan de Leidse 'Hartebrugkerk' zijn resten van

de waterkelder van de aldaar in de 17de en 18de eeuw gevestigde brouwerij te voorschijn gekomen.

19 Het Elisabeth-ziekenhuis aan de Leidse Hooigracht verkrijgt de status van gemeentelijk monument.

20 Tien jaar Leids Sportcafé, een initiatief van Wim van Duivenbode en Aad van der Luit. De Leidse wethouder voor onder meer sportzaken, Alexander Pechtold, ontvangt de Gouden Sportcaféspeld 2002.

21 De Leidse wethouder Jan Laurier van onder andere sociale zaken kondigt zijn vertrek aan, omdat zijn positie na het verslag van een accountantsbureau over de tekorten bij De Zijl Bedrijven onhoudbaar is geworden.

21 Het voormalige 'gekraakte' Ateliercomplex in de vroegere ambachtsschool aan de Leidse Haagweg nr. 4 krijgt een officiële status, aldus een beslissing van de raadscommissie Milieu, Sport en Cultuur.

24 Het Modelbouwmuseum verlaat de voormalige Zeevaartschool aan het Leidse Noordeinde.

28 Burgemeester drs. J.W. van der Sluijs van Noordwijk bezoekt in huize Jeroen mevrouw J.M. Passchier-Rietkerk t.g.v. haar 100ste verjaardag.

Maart

7 Cees Waal, voorzitter van de Vereniging Oud Leiden en oud-wethouder van Leiden voor ruimtelijke ordening, wordt voorzitter van Projectgroep Nieuw Aalmarktplan; hiermee komt een einde aan de langdurige discussie over het houden van een referendum over de 'Aalmarktplannen'.

8 Anneke van Aken, die zich onder meer al dertig jaar inzet voor de politieke bewustwording van vrouwen en voor hun participatie in de politiek, lid van verdienste van de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen en betrokken bij het Vrouwennetwerk, ontvangt de Pieternel Rolprijs van de gemeente Leiden.

10 Verdriet, bezorgdheid en angst in Hazerswoude-Dorp na opduiken van de meningokokken bacterie.

12 Sloop van de eerste Warmondse flat, de Dekkersgaard, is begonnen.

13 Staatssecretaris Rick van der Ploeg wil het Leidse project 'Museum en School' landelijk promoten; bij dit samenwerkingsverband tussen vijf Leidse musea heeft elk museum een specifieke leeftijdsgroep van het basisonderwijs onder zijn hoede genomen. Zo krijgen de Leidse scholieren de kans om elk schooljaar een ander museum te bezoeken.

15 De gemeente Warmond wordt in de procedure om in plaats van een waar-

nemend burgemeester een vaste burgemeester te benoemen niet ontvankelijk verklaard.

18 Burgemeester Postma van Leiden plant in de Leidse Hout een rode beuk, ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van de Koninklijke Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde, afdeling Leiden.

21 De Jan Kloosprijs wordt uitgereikt aan de 82-jarige fotograaf Maarten Plug voor zijn unieke collectie historische foto's van Noordwijk.

21 In de Voorschotense Schoolstraat wordt een dak-plataan geplant als blijk van dank voor alle vrijwilligers.

22 Professor Anton Heertje onthult op verzoek van het Leidse Comité Vrienden Oostvlietpolder het Groene Grenssymbool, een grote houten vogel.

24 Meer dan 2.500 handtekeningen zijn opgehaald tegen sluiting van het marinevliegkamp Valkenburg.

31 The Kopergirls en Pompon Team Heavy Metol uit Leiden worden op een aantal onderdelen Europees Kampioen twirldance.

April

9 Leidse archeologen vinden 4.700 jaar oud koningsgraf in Egypte.

15 M. Rabbae kandidaat voor wethouder in Leiden. Als gevolg van het duale stelsel is het niet meer noodzakelijk dat een wethouder afkomstig is uit de gemeente waar hij kandidaat is.

16 Opgravingen aan de Korte Mare in Leiden leggen de fundamenten van de 'nieuwe' 17de-eeuwse Marepoort bloot.

17 Rijnsburg wil van burgemeester af vanwege diens privé-gedrag.

19 Alle 600 bezwaarschriften die waren ingediend tegen het bouwplan van de gemeente Leiden en de woonstichting Portaal met betrekking tot het pand van de Vrijplaats Koppenhinksteeg, worden door de gemeente Leiden ongegrond verklaard.

19 Gemeenteambtenaar Cees Neefjes krijgt bij zijn afscheid de Warmondtegel voor zijn vele verdiensten voor de Warmondse gemeente en het verenigings- en culturele leven aldaar.

20 Onthulling door Jan Wolkers van een kunstwerk van de Leidse beeldend kunstenaar Frans de Wit bij museum Naturalis.

21 Scheidend ambtenaar Arnold van de Ree wordt onderscheiden met de Leidse Jan van Houtpenning, voor onder meer zijn inspanningen voor de verzelfstandiging van de Streekmuziekschool, de bouw van het Muziekverzamel-

gebouw en de oprichting van het Centrum voor Beeldende Kunst in Leiden.

28 Overlijden op 82-jarige leeftijd van Captain Robert Allan Ryder, die op 9 mei 1945 aan het hoofd van een bevrijdingscolonne van de 'Bishop force' Leiden binnenreed.

29 De Vereniging Hendrick de Keyser ontvangt het Europa Nostra diploma 2001 voor de restauratie van de Bibliotheca Thysiana in Leiden.

Mei

6 Overlijden op 87-jarige leeftijd van Sem Dresden, hoogleraar en essayist in Leiden, aan wie nog onlangs de P.C. Hooftprijs werd toegekend.

11 Start van de Eeuwfeestfestiviteiten van de Vereniging Oud Leiden.

13 Miljoenenschade door brand in het nieuwe stadhuis van Alphen aan den Rijn.

14 Burgemeester Postma van Leiden maakt zijn aftreden bekend, omdat de zware kritiek van de raad op zijn functioneren én het uitlekken daarvan aanblijven onmogelijk maken.

17 Prof. dr. W. Lemstra (CDA) wordt waarnemend burgemeester van Leiden.

18 Zeventig leden van de Leidse Tuinvereniging Ons Buiten worden door de Leidse Bond van Amateurtuinders gehuldigd omdat zij al 25 jaar of langer tuinieren tussen de Willem de Zwijgerlaan en de Merenwijk.

29 De Rijnsburgse politiek stemt voor fusie met Katwijk en Valkenburg.

29 Het Leidse Advocatenkantoor Geelkerken & Linskens viert zijn 100-jarig bestaan.

Juni

1 De Leidse Gymnastiekvereniging Excelsior viert haar 100ste verjaardag.

1 Receptie en feest voor de nu 80-jarige Joop Riethoven, organisator van vele Leidse sportevenementen zoals de Leidse marathon en talloze wielerkoersen, waarvan de opbrengst steeds ten goede kwam aan het gehandicapte kind.

1 Ruim 150 bewoners van de Leidse wijk Pancras Oost nemen deel aan een brunch, georganiseerd door Nelleke Wouters om de samenhang in de wijk te vergroten.

5 Overlijden van de Voorschotense predikant van de Dorpskerk (1952-1980), ds. W.G. Meijering, 87 jaar oud.

5 Wethouder H.Th. Vergeer van Warmond Anders legt al na tien weken zijn functie neer.

6 De Stichting Studenten Huisvesting, samen met de VOF Meelhattan eigenaar

van het rijksmonument De Meelfabriek in Leiden, verleent de Zwitserse architect Peter Zumthor opdracht een masterplan te ontwerpen.

6 Jacques Veringa en Peter Labrujère gehuldigd voor hun moedige duik in het water bij de Leidse Blauwpoortsbrug om eventuele inzittenden uit een te water geraakte auto te redden.

8 De Leidse hoogleraar Nasr Abu Zayd begiftigd met de Freedom of Worship Award.

11 Vandalen bekladden de monumentale muur rond de Oude Toren in Warmond met graffiti.

12 Het college van Warmond wil niet fuseren met buurgemeenten; de provincie denkt daar anders over.

14 De Schoolstraat in Voorschoten is geheel afgesloten voor auto's, waarmee de realisering van een winkelpromenade een feit is.

14 Leerlingen van de Zoeterwoudse Westwoud Basisschool worden ziek na het drinken van met verontreinigd water aangemaakte limonade in het Rijksmuseum voor Volkenkunde.

15 Stedelijk Museum De Lakenhal krijgt een schilderij van Rembrandt in langdurig bruikleen.

17 Prinses Margriet opent de nieuwe Bloedbank aan de Leidse Plesmanlaan.

18 Nieuwe fietsroute dwars door het Groene Hart, bewegwijzerd door de A.N.W.B. onder de naam Zevenhoven-route, circa 32 km lang.

20 De Leidse universiteit vormt samen met elf Europese partners een prestigieuze liga van topuniversiteiten.

21 Tijdens het '8th European Congress of Twinned Towns', in Antwerpen, wordt aan Leiden, samen met Oxford, Grenoble en Bonn, een Golden Star uitgereikt voor de organisatie van de Young People's Multinational Celebration of Christmas in Oxford.

22 De dorpsbeiaardier van Voorschoten, Gijsbert Kok, wint het internationaal beiaardconcours. Zijn prijs, een beiaardklok met houder, komt in de dorpskerk van Voorschoten te staan.

27 Dankzij de samenwerking tussen de gemeente Leiden en de Richard Krajicek Foundation wordt het trapveldje aan het Leidse Maansteenpad opgeknapt.

Juli

1 Leiden heeft een stadsbouwmeester, Donald Lambert, die één dag in de week voor de stad zal werken.

3 De Leidse wethouder M. Rabbae onthult een kunstwerk van Leontiene Sies in Meerburg als herinnering aan het Opvangcentrum voor asielzoekers.

4 De Leidse gemeenteraad blijkt in meerderheid vóór een burgemeestersreferendum, waarbij de bevolking kan kiezen uit twee kandidaten.

9 P.C.M. Mussert, voorheen enige jaren pastoor te Warmond, overleden.

13 Barones J.M. Schimmelpenninck van der Oye ontvangt de gemeentelijke roemer van Voorschoten voor haar grote inzet als rondleidster en pleitbezorgster voor Kasteel Duivenvoorde.

13 In het kader van haar 75-jarig bestaan houdt de Vrijwillige Brandweer van Noordwijk een Open Dag voor de jeugd.

21 Installatie van Joop van Water als pastoor in de Lodewijksparochie aan het Leidse Steenschuur.

22 Beëdiging van het kabinet, waarvan Melanie Schultz van Haegen-Maas Geesteranus, tot voor kort wethouder in Leiden, als staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat deel uitmaakt; zo ook de Leiderdorper Cees van Leeuwen, als staatssecretaris voor Cultuur en Media.

Augustus

7 De Katwijkse vishandel Schuitemaker brandt af.

9 De 87-jarige Johan van Beelen en de 85-jarige Cornelia van der Kraan te Noordwijk vieren hun 65-jarige bruiloft.

11 Kroonprins Willem-Alexander bezoekt het EK Hobie Catamaranzeilen in Katwijk.

18 Een bollenschuur aan de Loosterweg (18) in Lisse is verwoest door brand.

19 Stortbuien zorgen voor wateroverlast in de regio. Vooral de Duin- en Bollenstreek wordt getroffen.

21 Een intercity trein op het traject Leiden-Hoofddorp wordt door jonge vandalen in brand gestoken en volledig verwoest.

22 Overlijden op 91-jarige leeftijd van Th.H. Lunsingh Scheurleer, hoogleraar kunstgeschiedenis, van 1966 tot 1974 voorzitter van de Vereniging Oud Leiden (zie In memoriam).

24 Monumentaal poldergemaal aan de Hogedijk (bemaling Nieuwkoopsepolder) wordt grotendeels door brand verwoest.

25 Afscheid van pater Bertram (J.C.M.) van Winden, franciscaan, van de Leidse Parochie van Onze Lieve Vrouw Onbevlekt Ontvangen ('Hartebrugkerk').

30 In de Leidse Vrijplaats Koppenhinksteeg wordt de Europese conferentie van

het Netwerk Peoples' Global Action geopend, waarvan het Leids Anarchistisch collectief Eurodusnie gastheer is.

September

1 Algemeen coördinator van het Leidse Volkshuis, Hilde Jansen, neemt afscheid en wordt gemeenteraadslid.

3 In zijn laatste rede bij de opening van het Academisch jaar doet de voorzitter van het College van Bestuur van de Universiteit Leiden de suggestie te bezien of verkoop van (delen van) de universitaire collecties de financiële nood van de universiteit kan lenigen.

4 Een tentpen van Circus Renz slaat een lek in de gasleiding onder het Wantveld in Noordwijk. Woningen in de omgeving moeten worden ontruimd.

8 De S(tichting) S(tadsparkeerplan) L(eiden) lanceert het Park & Fiets-project: auto parkeren en per blauwe fiets verdergaan.

9 Installatie van pater Ton Peters als pastoor van de 'Hartebrugkerk'.

9 Zwembad de Zijl in Leiden wordt ontruimd nadat er chloorgas lekte in de machinekamer onder het binnenbad.

14 De Stichting Exodus, organisatrice van begeleid wonen-projecten voor ex-gevangenen, houdt na een zeer rumoerig jaar open huis aan de Leidse Plantage.

14 Alphen aan den Rijn wordt verkozen tot 'groenste stad' van Europa.

19 Presentatie van 'De Leidse Nachtwacht', een stripverhaal vol Leidse historische figuren, van de Katwijker Bert van der Mey. Voor het scenario ontving Van der Mey eerder dit jaar de Rabo Cultuurprijs 2001.

20 De doodgestoken Noordwijkse scholier Stephan Hendriksen krijgt een gedenkplaat in het trottoir op De Grent.

21 Winnaar van de Mary Bey Bokaal tijdens het Leidse Festival van het Levenslied 2002 is in de categorie 'nieuw' Arie Passchier, met 'Een heel klein sterretje'; bij de 'klassiekers' wint het eveneens Amsterdamse Duo Scavotti.

21 Opening van een nieuwe vaarroute van Leiden naar de Kagerplassen, mogelijk door verhoging van de Valkbrug.

22 Op het Katwijkse strand spoelt een verzwakte zeehond aan. Hij wordt opgevangen en 'Arend' gedoopt.

27 IJscoman Luigi 'Pino' Belfi, vijftig jaar ijsverkoper op de hoek Jan van Houtkade/Korevaarstraat, begiftigd met de Gouden Speld van de gemeente Leiden.

27 Het geheel gerenoveerde Leiderdorpse winkelcentrum Santhorst heropend.

29 Cosmeticabedrijf Koninklijke Sanders vertrekt na 151 jaar uit Leiden.

Oktober

1 In verband met zijn gezondheid treedt Cor Spruit terug als pastor van de Warmondse St. Matthiasparochie. Net als tussen 1573 en 1795 valt Warmond weer onder de pastoor van Sassenheim, thans de heer P.A. Owel.

3 Tijdens de Reveille krijgt Claas Griffioen, initiator en motor achter de 'Vrienden van de Reveill-je', de Gouden Speld van de gemeente Leiden. De heer A.R. den Tonkelaar geeft na twintig eerdere optredens voor de laatste maal zijn visie op Leidens geschiedenis 'In het waterspoor van de Geus'.

7 Chris Verplancke, voorzitter van de Centrale Vereniging voor de Ambulante handel, afd. Leiden, legt zijn functie neer.

11 De Zoeterwoudse wielrenster Suzanne de Goede wordt wereldkampioen bij de junioren.

12 De Leidse schrijver Ilja Pfeiffer krijgt de vijftiende Anton Wachterprijs voor zijn roman *Rupert, een bekentenis.*

17 Opening van 'Duckstad op Stelten' in de Leidse Groenoordhallen, het verjaardagsfeest van het 50-jarige weekblad *Donald Duck.*

20 Leidenaar Ed van der Valk en zijn Rotterdamse danspartner Sandra Kuipers worden wereldkampioen rolstoeldansen.

26 Opening van een tentoonstelling in de Leidse Universiteitsbibliotheek ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de Bibliothèque Wallonne.

27 De Leidse Elise Boulogne wordt gekozen tot Miss Holland.

31 Wethouder Rabbae van Leiden reikt 26 certificaten uit aan 'nieuwkomers', omdat zij voldoen aan wettelijke verplichtingen tot inburgering.

November

1 Leiden moet zijn stadsarcheoloog, Maarten Dolmans, missen. Een opvolger is nog niet bekend.

4 Ingebruikname van de half ondergrondse fietsenstalling op het Stationsplein in Leiden, goed voor ongeveer 2.000 fietsen; de 'bruggen' dienen als taxistandplaats.

6 De Leiderdorpse Jenny Thunnissen wordt overheidsmanager van het jaar.

7 Het referendum over een nieuwe burgemeester voor Leiden wordt afgeblazen, omdat slechts één kandidaat is voorgedragen voor deze post.

8 In een volle Pieterskerk viert de Vereniging Oud Leiden haar 100-jarig bestaan, met onder andere de presentatie van het eerste deel van *Leiden. Geschiedenis van een Hollandse stad*, in de wandeling 'De nieuwe Blok' genoemd.

8 Een gebied van 8.000 m^2 bos wordt gekapt voor een parkeerterrein bij het Leiderdorpse ziekenhuis Rijnland.

12 De Leidse gemeenteraad verzet zich tegen de kap van duizend bomen, waardoor Burgemeester & Wethouders ongeveer 25.000 euro hadden willen besparen op de post onderhoud groen.

12 De Zilveren Veer 2002 wordt toegekend aan Muziekvereniging DSS uit Aarlanderveen.

14 Na bijna twintig jaar wordt het Schaapjesmonument van Wendela Gevers Deynoot bij de Leidse Groenoordhallen onthuld.

14 Overlijden op 61-jarige leeftijd van mr. C.P.C.M. Oomen, onder andere oud-voorzitter van het College van Bestuur van de Universiteit Leiden en oud-plv. kantonrechter.

14 'Pluspunt' (voor welzijn e.d.) in Leiderdorp verhuist van gebouw Kameleon naar gebouw Doesmeer aan de Hoogmadese weg.

15 De Leiderdorpse atlete Sabine Gorter wordt sportvrouw van het jaar.

17 De Leidse wethouder Alexander Pechtold wordt gekozen tot landelijk voorzitter van D66.

23 Overlijden op 52-jarige leeftijd van Joop de Koning, Leids (strip)tekenaar, fotograaf en reclameman.

23 Naturalis krijgt de collectie van het Zoölogisch Museum Amsterdam erbij: 13 miljoen vogels, schaaldieren en insecten.

23 Overlijden van de schrijver Boudewijn Büch.

25 De ledenvergaderingen van de voetbalverenigingen De Sleutels en VCL stemmen in met een fusie.

28 Opening van de Ronald Mc Donald huiskamer op de zesde verdieping van het Leids Universitair Medisch Centrum.

28 Overlijden op 76-jarige leeftijd van Martinus van Aken, wethouder en 'legger' van het Leidse kabelnet.

29 Overlijden van de Voorschotense predikant van de Dorpskerk (1953-1970), ds. E. Saraber, 90 jaar oud.

29 Mevrouw A. Koopmanschap verruilt het burgemeesterschap van Zoeterwoude voor Diemen.

December

1 Installatie van Nadine Manson als predikant van de Waalse kerk in Leiden.

2 De Leiderdorpse Bospoldermolen ontmanteld in verband met de aanleg van

de Hoge Snelheids Lijn (HSL). Hij wordt gerestaureerd en daarna weer opgebouwd in Woubrugge.

6 Voor het eerst worden aan de Universiteit Leiden de nieuwe bachelordiploma's uitgereikt, en wel aan 24 studenten biomedische wetenschappen.

10 Een bijeenkomst in de Leidse Groenoordhallen trekt rond 10.000 tegenstanders van de plannen van de regering om de Melkertbanen op te heffen.

10 De Leidse gemeenteraad stemt in met overname door de gemeente van de Ambulancedienst van de gebr. De Jong, voor ongeveer 700.000 euro.

11 Het blijkt dat een enkelvoudige voordracht voor een burgemeestersbenoeming (namelijk van kandidaat Harry Groen) strijdig is met de wet; het burgemeestersreferendum in Leiden is gered.

12 'Het geluid van Hotz', opgevoerd door het gezelschap Bontekoespelen in de, onverwarmde, Connexxiongarage aan de Leidse Rijnsburgerweg beleeft een ongekend succes.

16 Loek Vredevoogd, scheidend voorzitter van het College van Bestuur van de Universiteit Leiden, ontvangt de erepenning in zilver van de Universiteit; de tuin achter het bestuursgebouw ('De Oude UB') aan het Rapenburg wordt naar hem vernoemd.

16 Burgemeester drs. J.W. van der Sluys verruilt Noordwijk voor Maarssen.

18 De Pieterskerk in Leiden krijgt uit de Kanjersubsidieregeling bijna twee miljoen euro, de Hooglandse Kerk een half miljoen.

Theodoor Herman Lunsingh Scheurleer

22 juni 1911 's-Gravenhage - 22 augustus 2002 Warnsveld

Voor Theo Lunsingh Scheurleer was er, toen hij op 1 januari 1964 de overstap maakte uit de hoofdstad naar het veel kleinsteedsere Leiden geen groter contrast denkbaar. Hoewel stammend uit een familie die eeuwenlang in Den Haag gevestigd was geweest, de stad waar ook Scheurleer zelf was geboren en zijn hele jeugd zich afspeelde, voelde hij zich ten volle Amsterdammer. Daar maakte hij carrière, sinds zijn aanstelling in het Rijksmuseum in 1943, en werd hij tenslotte directeur van de Afdeling beeldhouwkunst en kunstnijverheid, die vooral door hem haar internationale allure kreeg. De in alle opzichten vernieuwende opstelling van de gehele afdeling, die hij in twee opeenvolgende, langdurige fasen – geopend respectievelijk in 1952 en 1962 – realiseerde en die algemene, ook internationale lof oogstte, had bij zijn komst naar Leiden, als hoogleraar op de nieuwe leerstoel Geschiedenis van de Kunstnijverheid, dus net haar afronding gevonden. In het rustiger Leiden miste Scheurleer de dagelijkse omgang met de kunstwerken zelf, die voor hem zo essentieel was, het hectische en actieve bedrijf en de veelzijdige, ook internationale contacten, die het werken in een instelling als het Rijksmuseum kenmerken. Maar hij miste ook het metropolitane karakter van Amsterdam, met de historische grachtengordels waar het verleden tastbaar was, maar nog altijd vol van bedrijvigheid.

Aan de universiteit moest Scheurleer – en dat als niet academisch gevormd kunsthistoricus – een heel nieuw vakgebied introduceren, een vakgebied dat bovendien vrijwel nergens, ook niet in het buitenland, tot de universitaire curricula behoorde. Kunstnijverheid werd – en wordt grotendeels nog steeds – traditioneel vanuit de musea behartigd, ook waar het de – schaarse – opleidingen daartoe betreft. Binnen de kunsthistorische discipline is de kunstnijverheid lang als een niet geheel volwaardige loot aan de stam beschouwd; niet de artistieke inspiratie is hierin immers toonaangevend, maar functionele aspecten van het gebruiksvoorwerp in de wijdste zin van het woord zijn daaraan gelijkwaardig, soms zelfs overheersend.

In alle opzichten betekende de overstap naar Leiden dus een ingrijpende verandering. Het is typerend voor Scheurleers karakter en dadendrang dat deze cultuurschok hem juist aanzette zich ten volle in het Leidse te storten, om de gewennings-

kuur zo kort mogelijk te maken. Het jaar na zijn aantreden aan de Leidse universiteit werd hij in 1965 voorzitter van het Leids Academisch Kunstcentrum (LAK) gedurende zes jaar; in 1966 toonde hij zich bereid voorzitter te worden van de Vereniging Oud Leiden, welke functie hij acht jaar lang met veel daadkracht vervulde. Dat de monumentenzorg hem zeer ter harte ging, daarvan getuigde reeds zijn jarenlange lidmaatschap van het bestuur van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, waarvan hij tweemaal (1955-1958 en opnieuw in 1966) voorzitter was, terwijl hij van 1961 tot 1978 deel uitmaakte van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg en betrokken werd bij belangrijke restauraties als van het Paleis op de Dam, Huis ten Bosch, Slot Zeist en meer recent van Paleis Het Loo.

Als voorzitter van Oud Leiden kwam Scheurleers kennis als geroepen. Want er speelde veel op dit gebied waarbij de vereniging haar stem moest laten horen. Direct in 1966 werd geprotesteerd – zoals zou blijken met succes – tegen het streekplan Rijnstreek-West, omdat een gedeelte van rijksweg 11 over het landgoed Berbice in Voorschoten zou komen te lopen, waarvoor onder meer de bekende oranjerie van het voormalige Allemansgeest zou moeten wijken. In 1967 had een verzoek aan het gemeentebestuur tot behoud van de panden Lokhorststraat 18, 20 en 22 – in de onmiddellijke nabijheid van de Latijnse School – die zouden worden gesloopt, en op de plaats van de af te breken school op de Pieterskerkgracht een gebouw te stichten in harmonie met de bestaande omgeving, eveneens succes. Toen in 1968 het landgoed Berbice wederom in de gevarenzone kwam bij het bestemmingsplan Adegeest, wist de vereniging opnieuw haar bezwaren hiertegen met succes te bekronen; de grond tussen Berbice en Beresteyn werd buiten het bestemmingsplan gehouden. Veel aandacht ging ook uit naar de sanering van het Herengracht-Zijlsingelgebied, waar de vereniging het zogenaamde wevershuisje aan de Oranjegracht 83 toen nog in bezit had. Sinds 1965 was Scheurleer tevens voorzitter van de commissie 'Het Leidse Woonhuis', die in 1971 werd opgeheven. Dit laatste omdat in 1970, mede door de vereniging, na lange voorbereidingen de NV Maatschappij tot Stadsherstel werd opgericht, met als doelstelling het behoud van het monumentale karakter van de binnenstad. In 1972 volgde de oprichting van de Adviesraad Binnenstad, waarin de vereniging een belangrijk aandeel kreeg. Ook tegen de hoogbouwplannen van de universiteit aan de Witte Singel werd geprotesteerd. Hier had men gelukkig de tijdgeest mee; vanwege gebrek aan financiën een tijdlang stilgelegd, bleek, toen nieuwbouw weer mogelijk werd, inmiddels de mentaliteit ten opzichte van dergelijke hoogbouw

in het centrum radicaal gewijzigd. Anderzijds werd in de jaren van Scheurleers voorzitterschap ook een belangrijke mijlpaal voor de vereniging zelf overschreden: in 1971 kon het 1.000ste lid worden verwelkomd, mede dankzij de grote inzet van Scheurleer zelf betrof dit een studente kunstgeschiedenis! Bij zijn aftreden in 1974 als voorzitter van Oud Leiden werd Scheurleer door de vereniging in dank voor zijn grote inzet benoemd tot lid van verdienste.

Dit alles gebeurde naast zijn opdracht als hoogleraar om de studenten in te wijden in dat 'vreemde' vakgebied van de kunstnijverheid. Het ging zeker in de eerste jaren nog om kleine groepen studenten van wie, na enige gewenning aan zijn geheel andere benadering, steeds meer zich tot dit nieuwe vakgebied voelden aangetrokken. In boeiende hoorcolleges, steevast gepresenteerd onder de titel *Wegen der Westerse Wooncultuur*, raakten zij bekend met uiteenlopende onderwerpen als de geschiedenis van het zoutvat, de relaties tot het Verre Oosten en de betekenis daarvan – porselein, lakwerk – voor het Westerse en vooral Nederlandse interieur, de rol van de ornamentprent bij de verspreiding van stijlen, of de inrichting van vroegere verzamelaarskabinetten. Velen werden door deze colleges en door Scheurleers enthousiasmerende, persoonlijke omgang in werkgroepen en bij bezoeken aan musea, kunsthandelaren en (particuliere) collecties geïnspireerd, ook zij die niet voor zijn specialisme zouden kiezen.

De grote diversiteit, deels zelfs onsamenhangendheid binnen het brede terrein

van de kunstnijverheid, deed Scheurleer alle nadruk leggen op het thema wooncultuur: in het huis en bij de bewoners kregen voorwerpen van kunstnijverheid immers hun plaats, functie en samenhang. Scheurleers keus voor de wooncultuur in de huizen langs het Leidse Rapenburg als onderzoeksproject, was mede het gevolg van het feit dat deze gracht hem, als niets zo sterk in Leiden, Amsterdam in herinnering bracht. Maar vooral zag hij hierin de mogelijkheid grote groepen studenten in de praktijk van het onderzoek te betrekken en tevens kennis te laten maken met de rijkheid aan archivalische bronnen, die ook in veel van zijn eigen publicaties bijdragen aan het vernieuwende karakter. Daarin wist hij zich vanaf het begin gesteund door de toenmalige archivaris van het Leidse Gemeentearchief, mr. Annie Versprille, die het onderzoek meer dan de gebruikelijke faciliteiten bood. Hoewel het idee van een publicatie over het Rapenburg al in 1969 ontstond, moest het wachten tot na de voltooiing van de driedelige publicatie van de zogenaamde *Oranje Inventarissen* (1974-1976) met de bewerking waarvan Scheurleer direct bij zijn komst naar Leiden daadwerkelijk was begonnen. In 1977 werd vervolgens serieus het onderzoek ter hand genomen naar de circa 65 huizen aan het Rapenburg waarvoor uiteindelijk werd gekozen (van Breestraat/Noordeinde tot aan de Nonnensteeg/Kloksteeg); dit gebeurde in vele werkgroepen en scripties, begeleid door Scheurleer zelf, door de speciaal daarvoor aangetrokken Bert van Dissel en door ondergetekende. Toen het omvangrijke project in de jaren 1986 (precies zes eeuwen na de stadsuitleg waarin het Rapenburg tot stadsgracht werd) tot 1992 in een zestal delen (met een apart register) zijn afronding vond, was Scheurleer wel reeds enige jaren met emeritaat, maar tot op het eind bleef hij ten zeerste erbij betrokken.

De aanwezigheid in Leiden van de universiteit heeft aan het bewoningspatroon aan het Rapenburg een extra dimensie gegeven, die in de publicaties telkens de kop op steekt. Maar ook de geschiedenis van de universiteit zelf ging Scheurleer ter harte. Bij het vierhonderdjarig bestaan van de universiteit in 1975, was hij behalve actief lid van de universitaire lustrumcommissie, tevens, samen met prof. dr. G.H.M. Posthumus Meyjes, initiatiefnemer tot het uitgeven van een wetenschappelijke publicatie over de geschiedenis van de academie. In zijn visie diende een dergelijke viering vergezeld te gaan van nieuw onderzoek naar het eigen verleden. De grote studie *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning*, met opzet toegankelijk voor een internationaal publiek van belangstellenden, was hiervan het resultaat. Onder de zeventien artikelen van diverse wetenschappers treft men ook Scheurleers eigen bijdrage, 'Un amphithéâtre moralisée',

een baanbrekende studie waarin de eraan ten grondslag liggende gedachte en de betekenis en samenhang, sprekend uit vroegere verzamelingen, op fascinerende wijze worden gedemonstreerd aan het Leidse Theatrum Anatomicum; dit theater zou in hetzelfde jaar worden gereconstrueerd in de aan dit lustrum gewijde tentoonstelling in het Rijksmuseum, waarmee voor Scheurleer persoonlijk de cirkel tussen zijn twee belangrijkste werkplekken werd voltooid.

Niet toevallig zag zijn artikel over het Theatrum Anatomicum het licht in het Frans, de taal van het land waarmee hij zich het meest verbonden voelde en dat als het ware vanaf zijn eerste publicaties in 1935 tot aan het eind van zijn levensdagen een rode draad vormde door zijn kunsthistorische belangstellingen en onderzoek. Na zijn emeritaat heeft Scheurleer zich nog tot kort voor zijn dood gewijd aan zijn meest persoonlijke onderzoek, dat van grote internationale betekenis is geworden: de rehabilitatie van de tot aan zijn bemoeienis geheel onbekende, uit het Hollandse Bergen afkomstige *ébéniste* Pieter (Pierre) Gole, die een hoofdrol bleek te hebben gespeeld aan het hof van Lodewijk XIV in Parijs in de eerste decennia van diens regering. Met het onderzoek naar Gole was Scheurleer al in zijn Rijksmuseumtijd begonnen; in Parijs had hij toen reeds hiervoor de archivalische basis gelegd. Maar de grote Leidse projecten verhinderden hem het in zijn actieve Leidse jaren af te ronden. Wel verschenen in de jaren tachtig enkele initiërende artikelen over Gole, maar de rust om het gecompliceerde thema van de vrijwel gelijktijdige opkomst van de bloemenmarquetterie in de meubelkunst in diverse Europese centra, de Hollandse inbreng daarbinnen en specifiek die van Gole zelf te ontrafelen, ontstond pas na Scheurleers emeritaat. Het ontdekken van onbekend werk van Gole in musea, de kunsthandel en particuliere collecties overal in Europa en Amerika, dat vaak ter plekke onderzocht moest worden, leek weer even zijn museale jaren terug te brengen. De analyse van Gole's oeuvre, met de combinatie van groot kennerschap en zorgvuldige archivalische onderbouwing die zo kenmerkend is voor Scheurleers kunsthistorische benadering, heeft hem tot het eind van de jaren negentig bezig gehouden. Zowel bij het schrijven als bij de vertaling in het Frans van zijn tekst, kon Scheurleer moeilijk het resultaat als in zijn ogen afgerond uit handen geven. Gelukkig werd hij hierin bijgestaan door enkele oud-leerlingen, zodat de publicatie van het omvangrijke manuscript in de nabije toekomst zal worden gerealiseerd: geen passender eerbetoon aan Scheurleers visie op en liefde voor zijn vakgebied is denkbaar.

Willemijn Fock

Tussen stad en land

Bourgondische ambtenaren en Leiden in de 15de eeuw

Mario Damen

Inleiding

In Stedelijk Museum De Lakenhal hangt een memorietafel van het Leidse geslacht Van Zwieten. Het schilderij dateert uit 1552, maar is waarschijnlijk een kopie naar een origineel dat een eeuw eerder gemaakt moet zijn, zo rond 1454. In dat jaar stierf Boudijn van Zwieten, de man die rechts geknield van Maria met het kind zit. Boudijn werd begraven in de kapel van Mariënpoel, een klooster even buiten Leiden dat hij in 1428 had gesticht. Zijn vrouw Luitgard van Nijenrode, hier afgebeeld ter linkerzijde van Maria, gaf waarschijnlijk opdracht dit schilderij te vervaardigen. Op het schilderij werden naast Boudijn en Luitgard al hun kinderen met hun toenmalige echtgenoten afgebeeld. Het kreeg een centrale plek in dezelfde kapel waar Boudijn en later ook zijn vrouw en verschillende kinderen begraven werden.[1]

Het was niet toevallig dat Boudijn van Zwieten in 1428 opdracht gaf tot de stichting van het klooster. Voor hem was dit een belangrijk jaar in zijn politieke carrière die zich niet zozeer in de stad Leiden maar in Den Haag had afgespeeld. Den Haag was toen het bestuurlijk centrum van de graafschappen Holland en Zeeland. Boudijn had in 1428 reeds een lange carrière in de hofstad achter de rug. Vanaf 1394 was hij actief als klerk van de tresorier, toen de hoogste financiële ambtenaar van Holland en Zeeland. Deze tresorier droeg niet alleen zorg voor de lopende inkomsten en uitgaven, maar hij was ook nauw betrokken bij het uitstippelen van het financiële beleid van de graaf en de controle van de rekeningen van de grafelijke ambtenaren. Afgezien van zijn financiële taken was hij ook nog eens hoofd van de Kanselarij en een van de belangrijkste raadsheren van de graaf.[2] Boudijn bevond zich dus in de directe nabijheid van een zeer invloedrijk ambtenaar.

Dr. M.J.M. Damen is universitair docent bij de opleiding Geschiedenis van de Universiteit Leiden.

Memorietafel van het geslacht Van Zwieten, 1552. Coll. Lakenhal.
Links Boudijn van Zwieten met zijn zoon Dirk en diens vrouw Johanna van Leyenburg. Rechts Luitgard van Nijenrode met dochter Aleid van Zwieten en haar tweede echtgenoot Evert de bastaard van Holland.

In 1400 schopte hij het tot secretaris en mocht hij stukken met zijn naam ondertekenen. Daarna verdwijnt hij even uit beeld, althans uit het Haagse beeld. Hij trad rond 1406 in dienst bij Jan van Beieren. Dit was de broer van de toenmalige graaf van Holland en Zeeland, Willem VI van Beieren. Jan van Beieren was op dat moment heer van het eiland Voorne en Boudijn ging voor hem het financieel beheer van dit eiland regelen. Verder gaf hij Jan van Beieren af en toe advies en trad hij in feite als zijn raadsheer op.[3] Het een en ander zou hem later geen windeieren leggen.

Jan van Beieren wist namelijk in 1419 ten koste van zijn nichtje Jacoba van Beieren beslag te leggen op de erfenis van zijn broer Willem VI. Jan werd op dat moment heer van Holland en Zeeland. Het wekt geen verbazing dat Boudijn van Zwieten de scepter ging zwaaien op het financiële departement van het Binnenhof. Via een kleine omweg was hij dus weer in het centrum van de macht terecht gekomen. Boudijn had zich inmiddels ontwikkeld tot een machtig man, niet alleen in financieel maar ook in politiek opzicht. Zo fungeerde Boudijn vanaf 1420 samen met de Leidenaar Floris Paedze, eveneens een cliënt van Jan van Beieren, als belangrijke geldschieter en intermediair bij de vergeving van allerlei stedelijke ambten. Hoewel Boudijn zelf geen ambt in het stadsbestuur bekleedde, belandden zijn zoons Dirk, Gijsbrecht en Jan wel diverse malen op het Leidse pluche, onder anderen als schepen, burgemeester en schout.[4]

In 1425 kwam Boudijns patroon Jan van Beieren te overlijden. Nu was het in de 15de eeuw essentieel om deel uit te maken van het juiste politieke netwerk voor het maken van een ambtelijke carrière. Zo'n netwerk kon gestalte krijgen via patronage, terwijl de cliënten onderling via verwantschap en vriendschap met elkaar verbonden waren.[5] Als de patroon van jouw netwerk kwam te overlijden was het risico groot dat je carrière op een zijspoor belandde. Het was dus zaak voor Boudijn om zijn kaarten op een nieuwe machtige patroon te zetten. Nu brandde er in 1425 een heftige strijd los tussen Jacoba van Beieren, die nog steeds meende aanspraak te kunnen maken op Holland en Zeeland, en de Bourgondische hertog Filips de Goede.

De Bourgondische dynastie had in de Nederlanden al eerder voet aan de grond gekregen. Zo mocht Filips de Goede zich al graaf van Vlaanderen en Artesië noemen. Hij had nu zijn pijlen gericht op de andere economische centra van de 15de eeuw: het hertogdom Brabant en de graafschappen Holland en Zeeland. Daarbij ging hij zeer zorgvuldig te werk. Hij had Jan van Beieren namelijk zover gekregen om hem erfgenaam te maken van Holland en Zeeland. Deze had vlak voor zijn dood daarmee ingestemd. Jacoba van Beieren maakte hier bezwaar tegen en nam de strijd op tegen Filips de Goede vanuit de steden Gouda en Oudewater. Zij wist zich gesteund door edelen die zich tot de partij van de Hoeken rekenden, terwijl Filips de edelen die zich Kabeljauwen noemden achter zich had. Bovendien had Filips de belangrijkste steden van Holland, te weten Leiden, Haarlem, Delft, Amsterdam en Dordrecht, aan zijn zijde.[6]

Boudijn van Zwieten koos bij deze strijd om de macht voor de Bourgondische hertog. De kapitaalkrachtige Leidenaar was natuurlijk een interessante cliënt voor

Filips. Bij zijn aantreden in 1425 benoemde Filips hem vrijwel direct tot tresorier. Verder wist hij Boudijn zo ver te krijgen voorlopig vele uitgaven (onder andere voor huursoldaten en oorlogsschepen), die vanwege de oorlog tegen Jacoba al gauw de pan uitrezen, uit eigen zak te betalen.[7] Jacoba was niet opgewassen tegen deze overmacht en in 1428 legde zij het moede hoofd in de schoot. De Bourgondische machtsovername was een feit en kreeg vijf jaar later in 1433 formeel gestalte toen Jacoba definitief afstand deed van haar aanspraken op de graafschappen.

Boudijn van Zwieten was niet de enige Leidenaar die een prominente rol speelde in het gewestelijk bestuur van Holland en Zeeland. Van de 175 ambtenaren die in de zogenaamde Bourgondische periode (1425-1482) in Den Haag als ambtenaar hebben gediend, kunnen er zeventien als Leidenaar worden beschouwd, dat is bijna tien procent van het totaal. Een niet geringe score zeker in vergelijking met Haarlem, naast Leiden de belangrijkste stad van Holland, waar maar vijf ambtenaren vandaan kwamen. De vraag is hoe het komt dat zoveel Leidenaars de weg naar Den Haag wisten te vinden in de 15de eeuw. Wat waren het voor lieden die daar carrière maakten? Konden zij nog van betekenis zijn in de relatie die de stad Leiden onderhield met het centrum van de macht? Op welke manier kon de stad Leiden invloed uitoefenen op het beleid dat in Den Haag werd gevoerd?

Structuur en werking van de Raad

De carrières van de Leidenaars moeten geplaatst worden in het kader van de institutionele ontwikkelingen die zich voordeden in Holland tijdens de Bourgondische periode. Aanvankelijk was het hof het centrum van de politieke macht van het graafschap. De graaf stond aan de top van de bestuurlijke piramide die het hof in zekere zin was. Hij werd omringd door zijn belangrijkste vazallen terwijl ook enkele vooraanstaande familieleden invloed konden uitoefenen. Samen vormden zij de grafelijke raad die de graaf adviseerde bij bestuur en rechtspraak van de graafschappen. In de late Middeleeuwen groeiden uit het hof min of meer professionele gespecialiseerde instellingen. De Raad ontwikkelde zich tot het hoogste orgaan van bestuur en rechtspraak in de graafschappen; de Rekenkamer, opgericht in 1446, bestond uit financiële specialisten die de rekeningen van alle ambtenaren controleerden; de Kanselarij bestond uit administratieve experts en was verantwoordelijk voor de uitvaardiging van de belangrijkste documenten voor de graaf, voor de registratie daarvan en voor de archiefvorming. De ambtenaren

waren steeds vaker geschoolde of ervaren professionals en werden allemaal gesalarieerd.[8]

Filips de Goede had het voorzitterschap van de Raad toevertrouwd aan een stadhouder, in feite de plaatsvervanger van de vorst. De stadhouder was de belangrijkste verbindingsschakel tussen het centrale Bourgondische bestuur en de bestuurslagen op gewestelijk en lokaal niveau.[9] Het ambt van tresorier werd in 1432-1433 opgeheven en vervangen door dat van rentmeester-generaal. Deze nieuwe financiële ambtenaar speelde nog slechts een ondergeschikte rol in het geheel van de Bourgondische administratie maar maakte nog wel deel uit van de Raad. Het hart van de Raad werd gevormd door vijf tot tien bezoldigde raadsheren die soms bijstand kregen van enkele onbezoldigde raadsheren. De Raad vergaderde in de Raadkamer die was gevestigd in het gebouw van de huidige Eerste Kamer aan het Binnenhof. In 1463 werd er een strak werkschema ingevoerd. De werkdag verliep tussen 7 en 10 uur 's ochtends (in de winter verschoof dat van 8 tot 11 uur) en tussen 2 en 5 uur 's middags. Elke dag van de week kende een specifieke taak: maandag en woensdag werden de pleidooien gehouden, dinsdag, donderdag en zaterdag werden de stukken van de processen doorgenomen (visitatie) en vrijdag was de dag waarop de zaken van de procureur-generaal voorkwamen. Ook de jaarindeling werd vastgelegd. De raadsheren hadden in de zomer en rond de kerst twee weken vakantie en waren verschillende dagen vrij met Pasen en Pinksteren. Om de absentie te beperken werd er in de Raadkamer een heiligenkalender opgesteld waarop precies vermeld stond op welke dagen men vrij had.[10]

De invoering van dit soort regelingen doet vermoeden dat het niet zo goed gesteld was met het arbeidsethos van de meeste raadsheren. In de jaren vijftig van de 15de eeuw zijn er inderdaad veel meldingen van absentie terwijl het salaris van de raadsheren gewoon werd doorbetaald. Dat kon natuurlijk zo niet langer want deze ambtenaren waren duurbetaalde krachten. Ter vergelijking: een raadsheer verdiende in de 15de eeuw op jaarbasis ongeveer vier keer zoveel als een meester metselaar in Leiden. Aanvankelijk genoot men een riant jaarsalaris maar vanaf 1463 werd dit omgezet in dagvergoedingen: alleen voor de dagen dat zij present waren in de Raadkamer, kregen ze een vergoeding betaald.[11]

Geografische nabijheid

Een eerste verklaring voor het hoge aantal Leidenaars in Den Haag moet op het geografische vlak liggen. Leiden ligt nu eenmaal dichtbij Den Haag en heeft altijd al een goede verbinding met de residentie gehad. Dat de geografische nabijheid

Filips de Goede met zijn devies 'Autre n'auray', tweede helft 15de eeuw. Coll. Rijksmuseum, Amsterdam.

een belangrijke factor was, blijkt uit het feit dat verschillende gewestelijke ambtenaren van Vlaamse afkomst, zich vestigden in Den Haag. Deze Vlamingen waren voor de Bourgondische hertogen vanwege hun tweetaligheid, betrouwbaarheid en expertise belangrijke pionnen bij de integratie van Holland en Zeeland in de Bourgondische personele unie. Een bekend voorbeeld is Jan Rose, bijgenaamd *magister*.[12] Jan was sinds 1427 secretaris in de Kanselarij waar hij een belangrijke positie innam. Waarschijnlijk is hij begin jaren dertig in Leiden gaan wonen. In 1434 verwierf hij namelijk het klerkambt van de stad. Dit was officieel geen grafelijk ambt, maar Filips de Goede slaagde er toch verschillende malen in om ondanks verzet van het stadsbestuur dit lucratieve ambt aan een van zijn vertrouwelingen te schenken. Jan Rose profiteerde hier optimaal van. Ongetwijfeld bekleedde hij het klerkambt niet zelf maar stelde hij een plaatsvervanger aan.[13]

Jan Rose werd de verpersoonlijking van de verbinding tussen Leiden en het nieuwe grafelijk gezag. Hij speelde namelijk een cruciale rol in de informatievoorziening naar de hertog: hij maakte in de jaren dertig gemiddeld twee dienstreizen per jaar naar het hof van Filips. Jan was in staat om de hertog op de hoogte te stellen van wat er zich op politiek gebied in Den Haag en Leiden afspeelde.[14] Niet voor niets begeleidde hij de hertog in 1436 op een reis door Holland en

Zeeland.[15] Mogelijk gaf Filips de Goede hem toen opdracht een woning te bouwen waar hij kon *logieren ende herbergen* als hij in Leiden zou verblijven. Het bleek later zelfs om twee *sconen huysen* te gaan die rond die tijd werden gebouwd aan de meest prestigieuze gracht van Leiden, het Rapenburg: *Magisters grote huys* (Rapenburg 65) en *'t cliene huys dairnaist* (Rapenburg 67?). Vermoedelijk verbleef Jan zelf in het kleine huis als de hertog in de stad was en het grote huis als residentie gebruikte. De secretaris heeft zich voor de financiering van de bouw van deze huizen flink in de schulden moeten steken.[16] Hij kon deze schulden maken omdat de hertog hem had beloofd de huizen te zullen kopen als zij klaar zouden zijn. Men kon zich toch geen betere borg indenken dan de hertog van Bourgondië zelf?

Jan kwam echter bedrogen uit. In 1437 bleek dat Filips de Goede vanwege de oorlog tegen Engeland krap bij kas zat en de huizen niet van hem kon kopen. De hertog kende Jan wel een fors bedrag toe voor het onderhoud van de huizen en eiste als tegenprestatie het recht om in het huis te mogen verblijven.[17] Hoewel Filips de Goede slechts sporadisch in Holland verbleef, diende het huis van Jan Rose aan het Rapenburg dus als residentie van de hertog.[18] Bij een vorstelijk huis hoorde een vorstelijke inrichting. Er waren maar liefst drie in verschillende tinten (rood, blauw en groen[19]) uitgevoerde ontvangstkamers, en een grote hoeveelheid meubilair: tien bedden, drie stoelen, twee grote armstoelen, zes banken en maar liefst 69 zitkussens. Verder bevond zich in het huis een waterklok, een *Pruysch contoir* en twee stuks geschilderd behang (*bescreven cleet*).[20] Deze details zijn bekend omdat het pand en de hele inboedel na Jans dood in 1447 verkocht moesten worden om alle schulden af te lossen die de eigenaar gedurende zijn leven had gemaakt.

Geschoolde Leidenaren

Laten we van de Vlamingen in Leiden terugkeren naar de Leidenaren in Den Haag. Uit het carrière-verloop van deze ambtenaren blijkt dat acht van de zeventien Leidenaren die in Den Haag emplooi vonden, hun loopbaan begonnen als ondergeschikt klerk in de administratieve en financiële sfeer.[21] Hieruit kan afgeleid worden dat Leiden blijkbaar een broedplaats was voor administratief talent. Er waren hier genoeg scholen waar kinderen konden leren en schrijven en er was een overvloed aan instellingen waar scribenten hun kunsten in de praktijk konden brengen. Niet alleen werkten in het Leidse stadhuis flink wat klerken in dienst van het stadsbestuur. Leiden kende ook tal van geestelijke instellingen, kerken

en vele kloosters, die allemaal schrijvers in dienst hadden om de administratie en de financiën op orde te houden.[22]

Sommige Leidenaars hielden het niet alleen bij de Latijnse School, maar gingen verder studeren. Aan de Leidse universiteit konden zij toen nog niet terecht, want die werd pas in 1575 opgericht. Waar de Leidenaars dan wel studeerden in de 15de eeuw, kan ik het beste illustreren aan de hand van enkele Leidse ambtenaren die een universitaire titel hebben behaald. De eerste is Adolf van der Marck. Hij was een zoon van Engelbrecht van der Marck, wiens bastaarddochter Ymmezoete was getrouwd met Jan, zoon van Boudijn van Zwieten.[23] We vinden Van der Marck terug in de registers van de universiteit van Keulen, waar hij in 1423 en in 1433 ingeschreven staat. Keulen was de universiteit bij uitstek waar studenten uit Holland tot 1430 naar toe gingen. Het was dichtbij, men kon zich in de stad min of meer verstaanbaar maken en, niet onbelangrijk, het dagelijks leven in de stad was betaalbaar. Van der Marck studeerde rechten in Keulen en behaalde uiteindelijk een doctorsgraad in het Romeinse recht.[24] Professionele juristen als Van der Marck duiken steeds vaker op in de staatsinstellingen van de 15de eeuw. Zij verdrongen meer en meer de edelen die traditiegetrouw de belangrijkste functies bekleedden in het staatsapparaat. Zo kon iemand van relatief eenvoudige komaf via een studie en een daaropvolgende ambtelijke carrière toch nog een belangrijke positie verwerven.

Een goed voorbeeld van deze ontwikkeling is Adriaan Lottinsz. Over de achtergrond van deze Leidenaar is vrij weinig bekend. In 1440 schreef hij zich in bij de universiteit van Keulen. Daar kreeg hij de smaak te pakken en vervolgde zijn studie in Padua waar hij rechten ging studeren. Hij sloot zijn *peregrinatio academica* af in Leuven. Deze universiteit was in 1430 opgericht en werd al gauw populairder dan Keulen. Voor Hollanders was deze universiteit immers nog dichterbij en lag zelfs binnen hetzelfde taalgebied. Lottinsz. behaalde een doctoraat in beide rechten, dus zowel in het Romeinse als in het canonieke recht. Spoedig zou hij zijn diploma gaan verzilveren. In de jaren vijftig van de 15de eeuw bekwaamde hij zich in het vak als advocaat van partijen die een proces aanspanden voor de Raad van Holland. Zijn talent viel al gauw op en in 1461 werd hij door Filips de Goede benoemd tot lid van de Raad van Holland. In 1463 mocht hij zichzelf de eerste advocaat-fiscaal noemen bij de Raad. Deze advocaat ging pleiten in de zaken die door de procureur-generaal voor de Raad aanhangig werden gemaakt.[25]

Leiden had dus een potentieel aan ambtenaren die of door praktijkervaring of door scholing vakbekwaam waren geworden. De vorst viste graag in deze vijver

van hoog gekwalificeerde lieden die zowel voor administratieve taken in de Kanselarij als voor de meer juridisch-politieke taken in de Raad konden worden ingeschakeld.[26] Maar daarmee zijn we er nog niet. We mogen immers niet vergeten dat de stad Leiden een belangrijke speler in het politieke krachtenveld was. De stad had een belangrijke stem in de Staten van Holland, het college dat regelmatig met de vorst overlegde over bijvoorbeeld nieuwe belastingen (ook wel beden genoemd) in ruil voor bepaalde voorrechten of privileges. Zoals ik al vermeldde, was het rond 1425 een zeer moeilijke politieke situatie. Filips de Goede had er belang bij om zoveel mogelijk middelen en medestanders te mobiliseren in zijn strijd tegen Jacoba van Beieren. Daarom vond Filips het van belang om leden van de politieke elites van de belangrijkste steden een plaatsje te bieden in het gewestelijk bestuur. Vandaar dat Boudijn van Zwieten zijn ambt als tresorier kon continueren. Er doken nog meer Leidenaars op in de Raad in de jaren dertig, zoals bijvoorbeeld Floris Paedze en Gijsbrecht Heerman. Zij stamden uit bekende patriciërsfamilies die soms tegelijkertijd een functie bekleedden in het Leidse Gerecht.[27] Deze dubbelfuncties waren in die tijd blijkbaar geen probleem, maar veroorzaakten wel belangenconflicten.

Patronage en makelaardij

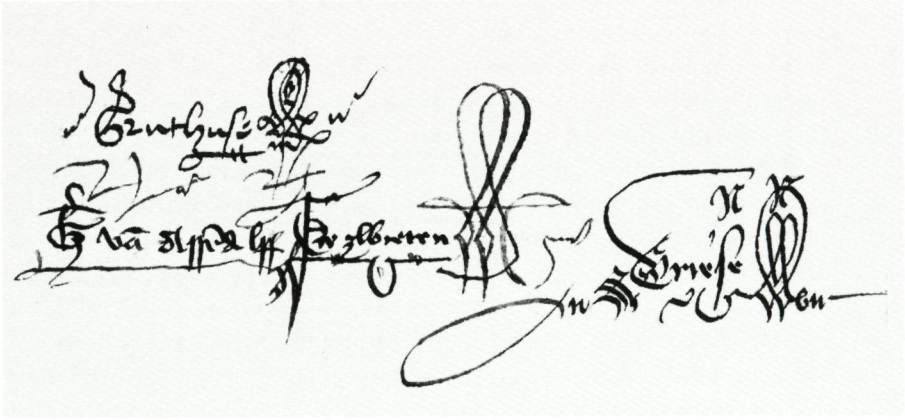
Het is duidelijk dat een diploma niet genoeg was voor een succesvolle loopbaan. In de Middeleeuwen hadden vele lieden hun ambt niet zozeer te danken aan hun opleiding of geschiktheid maar veeleer aan de tussenkomst van een invloedrijke patroon of makelaar. Een patroon kan een cliënt bijvoorbeeld een ambtelijke positie aanbieden in ruil voor loyaliteit, dienstbaarheid en politieke steun. Een makelaar kan een bemiddelende rol spelen tussen patroon en cliënt: hij kan een cliënt voorzien van een ambt zonder dat hij hierover persoonlijk de beschikking heeft. Een makelaar kan echter wel toegang verschaffen tot de patroon die de middelen beheert oftewel de benoemingen verricht.[28]

Deze begrippen zijn goed te illustreren aan de hand van Boudijn van Zwieten en zijn omgeving. Hij had zijn baan als tresorier via patronage verworven. De patroon was in dit geval de vorst, Filips de Goede, die hem dit fraaie ambt op een presenteerblaadje aanbood in ruil voor politieke en financiële steun in een woelige periode. Toen Boudijn zich eenmaal geïnstalleerd had in Den Haag, kon hij gebruikmaken van zijn positie en als makelaar optreden. Diverse naaste familieleden van Boudijn hebben namelijk een rol gespeeld in het gewestelijk bestuur. Het gaat om zijn zoon Dirk, zijn bastaardzoon Willem en zijn kleinzoon Hugo.

Nu is het niet zo dat Boudijn bij de aanstellingen van al zijn familieleden heeft bemiddeld. Toen zijn kleinzoon Hugo aantrad als raadsheer in 1477 was Boudijn immers al lang en breed overleden. Bij de benoeming van zijn zoon Dirk tot raadsheer speelde Boudijn wel een belangrijke rol: hij resigneerde het ambt ten gunste van zijn zoon in 1447.[29] Ambtsresignatie was een bekend fenomeen in de Middeleeuwen. Een ambtenaar deed dan afstand van zijn ambt ten gunste van een ander, meestal een familielid of een goede vriend. De vorst, uiteindelijk degene die deze benoeming moest bekrachtigen, stemde hier meestal mee in. Want als hij weigerde de resignatie te erkennen, dan had hij een probleem met zijn zittende ambtenaar. Deze kon gewoon aanblijven en wachten op een gunstiger moment om af te treden.[30] Boudijn heeft dus gebruikgemaakt van de goodwill die hij had opgebouwd bij zijn patroon Filips de Goede.

Boudijn zorgde niet alleen goed voor zijn familieleden. Hij had ook oog voor andere Leidenaars die een steuntje in de rug goed konden gebruiken. Zo nam hij in 1425 als tresorier drie klerken in dienst die allemaal uit het Leidse kwamen. Hun namen waren Klaas de Vriese, Cornelis Baroen en Dirk Boudijnsz. van Zwieten. Deze laatste was geen zoon van Boudijn (zoals zijn achternaam wellicht doet vermoeden) maar een achterneefje. Het waren drie figuren van relatief eenvoudige komaf. Boudijn van Zwieten wist ze echter een goede uitgangspositie te bezorgen die de opmaat zou vormen voor een glansrijke carrière. De makelaar

Handtekeningen van Lodewijk van Gruuthuse, Gerrit van Assendelft, Dirk Boudijnsz. van Zwieten en Klaas de Vriese. Coll. Nationaal Archief, Den Haag.

parachuteerde als het ware drie nieuwe cliënten. Met name Klaas de Vriese en Dirk Boudijnsz. van Zwieten wisten na hun relatief bescheiden klerkschap hun loopbaan te continueren als secretaris in de Kanselarij. Zij kregen op deze manier meer bevoegdheden en ze gingen er natuurlijk in salaris op vooruit. Dirk Boudijnsz. van Zwieten maakte in de jaren veertig promotie tot registerklerk, eigenlijk de archiefbewaarder en in feite het hoofd van de Kanselarij. Klaas de Vriese schopte het uiteindelijk tot rentmeester-generaal en trad hiermee in de voetsporen van zijn patroon annex makelaar Boudijn van Zwieten. Zowel Dirk als Klaas konden vanwege hun functie deelnemen aan zittingen van de Raad.[31]

Hoe zeer Leidenaars uit het netwerk van Boudijn van Zwieten elkaar de bal toespeelden, blijkt uit de aanstelling van Dirk Poes. Dirk Poes was al sinds 1449 actief in Den Haag als klerk van de registerklerk, zijn oom Dirk Boudijnsz. van Zwieten. Vanaf januari 1458 ontving Poes de vergoeding voor winterkleding die zijn oom Van Zwieten normaal gesproken ontving. Opmerkelijk genoeg had Van Zwieten al sinds 1454 geen recht meer op een dergelijke vergoeding. Desondanks kreeg Poes deze toch tot 12 augustus 1458 uitbetaald. Op die datum werd hij zelfs bevorderd tot bezoldigd secretaris, ongetwijfeld na bemiddeling van zijn oom. Zijn aanstelling stond namelijk in verband met de promotie van Van Zwieten tot raadsheer.[32] Familierelaties wogen blijkbaar zwaarder dan consistent beleid, want de aanstelling van Poes ging lijnrecht in tegen een bepaling van Filips de Goede dat het aantal secretarissen via natuurlijk verloop gereduceerd moest worden.[33]

Ook later in zijn carrière wist Poes te profiteren van zijn connecties met de familie Van Zwieten. In 1467 wist hij namelijk via Willem van Zwieten, de bastaardzoon van Boudijn van Zwieten, het griffiersambt in de wacht te slepen. Willem pachtte dit lucratieve ambt al sinds 1463. Toen hij in november 1467 benoemd werd tot procureur-generaal, resigneerde hij het griffiersambt aan Dirk. Dirk behield ondertussen gewoon zijn salaris als secretaris en pachtte nu het griffiersambt erbij.[34] Het is natuurlijk de vraag in hoeverre Dirk deze twee ambten in de praktijk kon combineren. Ongetwijfeld heeft hij voor één van de twee ambten een plaatsvervanger ingeschakeld. Dit alles gebeurde onder het toeziend oog van Karel de Stoute, die in de jaren zestig de samenstelling van het gewestelijk bestuursapparaat naar zijn hand had gezet. Dirk en Willem stonden er goed op bij Karel, want beiden bekleedden al ambten voor Karel voordat hij in 1467 zijn overleden vader Filips de Goede opvolgde als graaf van Holland en Zeeland.[35]

De invloed van een machtig patroon kon ook negatieve gevolgen hebben, zoals

Dirk Boudijnsz. van Zwieten in 1468 ondervond. Karel had namelijk een zwak voor de Leidenaar Floris van Boshuizen en zijn nageslacht.[36] Terwijl Jan, de zoon van Floris, een prestigieus hofambt in dienst van Karel bekleedde, waren er voor diens broer Brunink aanvankelijk alleen iets bescheidener baantjes beschikbaar. In 1468 wist Brunink toch zijn slag te slaan en ten koste van Dirk Boudijnsz. van Zwieten het ambt van registerklerk in handen te krijgen. Dirk werd dus na jarenlange trouwe dienst de laan uitgestuurd, ondanks het feit dat hij het ambt van Filips de Goede voor de duur van zijn leven had ontvangen. Hij meende dan ook dat Brunink het ambt onrechtmatig en *mit gelde ende corrupcien* in handen had gekregen. Na de dood van Karel de Stoute in 1477 kreeg Dirk eerherstel en werd hij opnieuw in het ambt benoemd, dit overigens tot grote woede van Brunink van Boshuizen die weigerde de sleutels van de deuren en kisten van de registerkamer aan het Binnenhof aan Dirk over te dragen. Uiteindelijk konden deze slechts met grof geweld worden opengebroken.[37]

Buitenneerders

De innige contacten tussen Leidse en Haagse bestuurders en de verstrengeling van belangen die daaruit voortkwamen, kunnen het beste toegelicht worden aan de hand van de carrière van Hugo van Zwieten, de kleinzoon van Boudijn. Hugo had in de jaren vijftig en zestig van de 15de eeuw diverse grafelijke ambten bekleed en was tevens actief in het Leidse stadsbestuur. In november 1475 werd hij tot burgemeester van de stad gekozen, hoewel dat ambt even daarvoor (onrechtmatig) was verpacht door enkele raadsheren uit Den Haag. Hugo heeft zich actief ingezet om deze verpachting ongedaan te maken. Hij reisde hiervoor diverse malen naar Brugge en Mechelen om te spreken met topfunctionarissen van het Bourgondische staatsapparaat, onder wie kanselier Willem Hugonet en de tweede president van het parlement van Mechelen Jan van der Bouverie. Hugo kende de Vlaming Van der Bouverie nog uit de jaren zestig toen deze raadsheer in Den Haag was. Samen met enkele andere stedelijke afgevaardigden wist Van Zwieten het uiteindelijk voor elkaar te krijgen dat de verpachting van het burgemeestersambt werd teruggedraaid en dat de gerechten van de steden niet zouden worden verkocht aan hun Hoekse tegenstanders. Daar stond natuurlijk wel wat tegenover: in juni 1476 betaalden Dordrecht, Leiden, Delft, Amsterdam en Gouda aan de hertog een bedrag van 60.000 rijnsgulden, de zogenaamde gift van het regiment, terwijl enkele topfunctionarissen, onder wie Willem van Hugonet en Jan van der Bouverie, een 'hoofsheid' ontvingen van 4.500 rijnsgulden.[38] Maar voor wat hoort

wat. Zoals bij de meeste betalingen aan de landsheer het geval was, stelden de steden ook in het geval van de gift van het regiment hun eisen. Behoud van de politieke macht was er slechts één van. Ik wil hieronder toelichten hoe Leiden in deze jaren een ander privilege verwierf, waarvan met name Hugo van Zwieten profiteerde.

Op 20 juni 1476, de dag na de officiële toekenning van de gift van het regiment, inviteerde Hugo stadhouder Lodewijk van Gruuthuse en de tweede president van het parlement van Mechelen Jan van der Bouverie voor een maaltijd in zijn huis te Leiden. In aanwezigheid van de andere leden van het Gerecht en enkelen uit de Vroedschap deed Hugo aan Van der Bouverie het verzoek om een advies, dat door de Raad naar het Parlement van Mechelen zou worden gestuurd, *te helpen expediëren*.[39] Het ging om een advies over de mogelijkheid om buiten het rechtsgebied van de stad Leiden accijns te mogen heffen. De betrokkenheid van Hugo bij dit advies is te verklaren uit de belangen die hij en enkele familieleden en vrienden hadden bij de bierproductie en de accijnsheffingen in de stad. Om dit te verduidelijken, volgt eerst een korte uitweiding over bier, accijns en buitennering.

Op de verkoop van onder andere graan, vlees, turf, hout, wijn en bier rustte een accijns. De inkomsten uit deze verbruiksbelastingen waren van groot belang voor de stad: de gewone inkomsten bestonden voor zeventig tot negentig procent uit accijnsgelden. Van de accijnzen leverden de bier- en de wijnaccijns het meeste op. Het stadsbestuur had deze inkomsten hard nodig om te kunnen voldoen aan de financiële verplichtingen tegenover de vorst. Het stadsbestuur zorgde zelf voor de verpachting van de accijnzen en stelde de tarieven vast.[40] Een manier om de betaling van stedelijke accijnzen te ontduiken was om buiten de poorten van de stad draperieën, herbergen en molens op te richten, waar men wol verwerkte, bier schonk of graan maalde zonder accijns te betalen. Dit fenomeen stond bekend als de buitennering. Het stadsbestuur had twee opties om deze belastingontduiking tegen te gaan: uitbreiding van het rechtsgebied of vrijheid van de stad, of een verbod op de buitennering. Zo had Filips de Goede in 1451 de stad een privilege verleend waarin bepaald werd dat binnen 200 roeden afstand van Leiden bieraccijns betaald moest worden. Onder Maximiliaan werd deze cirkel vergroot tot 500 roeden en onder Karel V zelfs tot 600 roeden.[41] Deze maatregelen hadden echter geen enkele invloed op de buitennering in dorpen die op een grotere afstand lagen zoals Leiderdorp, Zoeterwoude en Oegstgeest.[42] Daarom trachtte het stadsbestuur overeenkomsten aan te gaan met ambachtsheren in de omgeving.

In 1463 gaf Jan van Wassenaar bijvoorbeeld toestemming aan de stad om bieraccijns te heffen van de ingezetenen van zijn heerlijkheden die binnen 400 roeden van de stad woonden. Van Wassenaar en zijn erfopvolgers namen het echter niet zo nauw met deze toezegging, naar eigen zeggen omdat de inwoners van Leiderdorp de brief nooit bevestigd hadden.[43]

Belangenconflicten

Ook Hugo van Zwieten had een omvangrijk goederenbezit in de omgeving van Leiden. Zo kocht hij begin 1475 de ambachtsheerlijkheid van Zoeterwoude van Albrecht van Raaphorst Dirksz.[44] Hij had verder grafelijke leengoederen in en nabij Leiderdorp waarvan Jan van Wassenaar de ambachtsheerlijkheid bezat. Hugo had in verschillende opzichten zelf grote belangen bij een verordening die de buitennering aan banden zou leggen en accijnsheffing in zijn heerlijkheid mogelijk zou maken. Het feit dat hij zelf een belangrijk ambachtsheer was en bovendien een leenverhouding had met Van Wassenaar, de belangrijkste ambachtsheer in de omgeving van Leiden, maakte de zaak alleen maar eenvoudiger.

Hugo had zelf in het verleden regelmatig accijnzen gepacht: in 1452 (turf en hout een jaar en wijn twee maal een kwartaal), 1472 (wijn twee maal) en in 1473 (bier een kwartaal). Verschillende mensen uit zijn directe omgeving waren actieve pachters. Zijn bastaardzoon Hugo Hugensz. van Zwieten wist bijvoorbeeld op 18 november 1475, een week nadat vader Hugo burgemeester was geworden, de graanaccijns te pachten. Vanaf 1 augustus 1476 pachtte hij tevens de strijkerij, de leges voor het meten van de lakens. Hendrik van der Laen, de burgemeester die in deze jaren samen met Hugo van Zwieten optrok, was nog meer dan zijn collega actief geweest in het pachten van accijnzen. Hun verwanten Hugo Hugensz. van Zwieten en Filips van der Laen zouden eveneens tot de meest actieve Leidse accijnspachters gaan behoren.[45]

Maar er was meer. Hugo van Zwieten had tevens een direct belang bij bierconsumptie binnen de Leidse grenzen. In Leiden werd namelijk net als in andere Hollandse steden hop- en gruitgeld geheven. Dit recht was oorspronkelijk een heerlijk monopolie op de verkoop van kruiden als gagel, rozemarijn en hop, die sedert het begin van de 14de eeuw aan het bier werden toegevoegd. In de 15de eeuw had het echter het karakter gekregen van een verbruiksbelasting, waardoor de lasten waren verschoven van de producent (de brouwer) naar de consument.[46] In Leiden had de graaf de helft van het recht op hop- en gruitgeld geschonken aan de heren van Wassenaar. Jan van Wassenaar had in 1468 deze helft op zijn

beurt gegeven aan Hugo van Zwieten en zijn vrouw.[47] Hugo had er zelf financieel voordeel bij dat al het bier binnen de grenzen van de stad geconsumeerd zou worden omdat hij anders belangrijke inkomsten zou mislopen; in 1480 bedroegen de jaarlijkse inkomsten van het gehele hop- en gruitgeld minimaal 100 gouden Engelse nobels (van 100 groten). Dit bedrag, het equivalent van 10.000 daglonen van een meester metselaar, was de pacht die Hugo's bastaardzoon Hugo Hugenz. van Zwieten vanaf 1480 betaalde aan zijn vader voor de ene helft en aan Aleid, de weduwe van rentmeester-generaal Klaas de Vriese, voor de andere helft van dit recht.[48]

Op 28 maart 1476 vaardigden Hugo en zijn broer Willem als ambachtsheren van Zoeterwoude een oorkonde uit waarin zij het Leidse stadsbestuur machtigden om van alle ingezetenen van het gebied tussen Leiden en de Rodenburgerwetering en de Waddingsvliet accijns te heffen *geliken als of zij binnen der voirs. stedemuyren ende vesten van Leyden mit hoere woensteden wonachtich waeren ende saten.* Bovendien mocht men in het aangegeven gebied op straffe van een boete van 10 pond geen *poortersneringe, ambochte noch hantieringe doen, noch doen doen* oftewel geen ambacht (laten) bedrijven waarmee poorters van Leiden hun brood verdienden. In de oorkonde wordt met name de lakennijverheid genoemd als de tak van industrie die het meest getroffen werd door de buitennering.[49] Het is echter opvallend dat de twee voorbeelden die in het document worden genoemd als oorzaken van de economische schade, namelijk de buitentapperijen en het binnensmokkelen van bier waarover geen accijns was betaald, precies de sector betreffen, waarin Hugo van Zwieten sterk was vertegenwoordigd.[50] Het verbod en het recht van accijnsheffing moesten trouwens wel door de hertog worden bevestigd; een stad kon niet zomaar buiten haar rechtsgebied regels opleggen of belasting heffen.

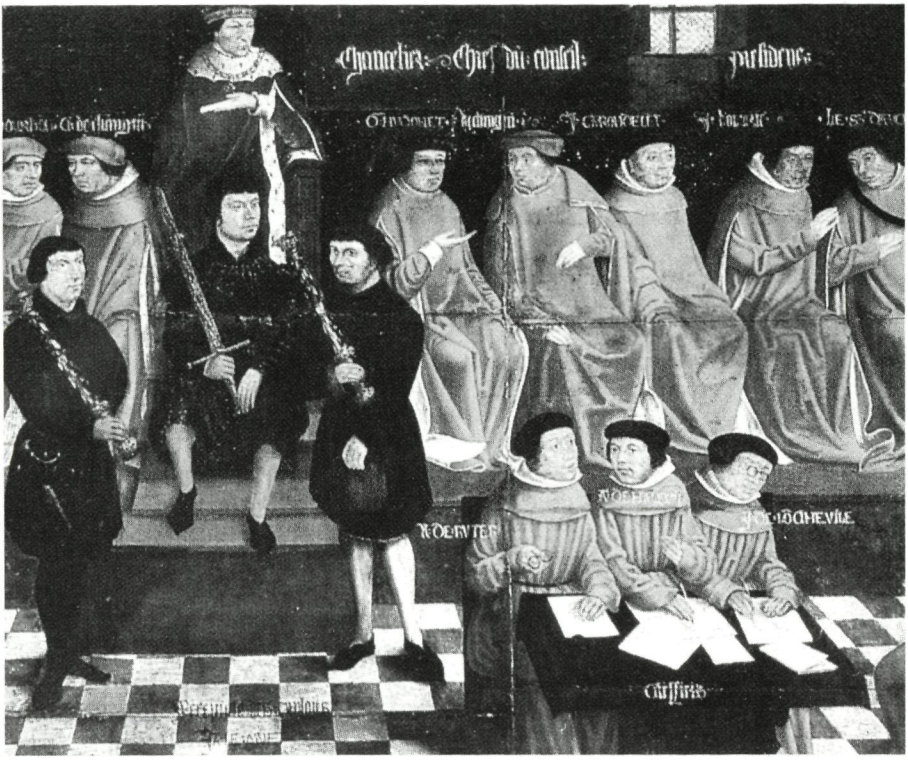
Hugo van Zwieten vertrok op 29 maart 1476, dus een dag na de uitvaardiging van de oorkonde, met Hendrik van der Laen naar Den Haag om de gift van het regiment te consenteren. Een bevestiging van de oorkonde door de hertog maakte vast en zeker deel uit van het onderhandelingspakket. Mogelijk wilde men de accijnsopbrengsten uit de ambachtsheerlijkheden gebruiken om de gift van het regiment te kunnen betalen.[51] De normale gang van zaken was dat de Raad eerst een onderzoek instelde en vervolgens een advies uitbracht aan de hertog. Blijkbaar moest in dit geval het advies ook nog eens door het Parlement van Mechelen bekrachtigd worden.

Er ging nogal wat tijd overheen voordat de Raad actie ondernam. Pas begin november 1476 kwamen de raadsheren Jan van Halewijn en Gerrit van Assendelft,

geassisteerd door secretaris Jan Wandele, naar Leiden voor een onderzoek. Zij bezochten samen met leden van het stadsbestuur en de ambachtsheren Jan van Wassenaar en Hugo van Zwieten, die als burgemeester ook deel uitmaakte van het stadsbestuur, de dorpen Leiderdorp, Oegstgeest en Zoeterwoude om in kaart te brengen welke buitenneringen er in deze plaatsen werden onderhouden en welke schade de stad hiervan ondervond. Sommige delen van het traject werden per boot afgelegd omdat vele buitenneringen zich aan het water bevonden, bijvoorbeeld kroegen waar langsvarende schippers aanlegden en waar bier geschonken werd zonder dat daarover accijns werd betaald.[52]

Na afloop van het onderzoek werden de commissarissen uitgebreid gefêteerd door het Leidse Gerecht met een gelag dat bijna 11 pond Hollands (van 30 groten) kostte.[53] Voor hun daggelden brachten zij 52 franken (van 30 groten) in rekening bij het stadsbestuur. De commissarissen raakten overtuigd van de schade die de stad ondervond van de buitennering. In een goede stemming gebracht door de boottrip, de wijn en hun daggelden, schreven zij een positief advies aan de hertog en de kanselier betreffende de accijnsheffing en een verbod op poortersnering in Zoeterwoude. Voor dit advies ontvingen zij nog eens 6 kronen (van 48 groten) van de stad.[54] Leiderdorp en Oegstgeest, de ambachtsheerlijkheden van Jan van Wassenaar, werden waarschijnlijk niet in het advies opgenomen. Ongetwijfeld heeft de dood van Karel de Stoute begin 1477 de administratieve gang van het advies op een dood spoor doen belanden; de hertogelijke bevestiging van de accijnsheffing te Zoeterwoude is namelijk niet overgeleverd. Aangezien de maatregel beperkt bleef tot Zoeterwoude, was deze niet geheel effectief: nadat het verbod op de buitennering in Zoeterwoude van kracht werd, verhuisden de 'buitenneerders' gewoon van Zoeterwoude naar Leiderdorp.[55] Ook de naleving van het verbod binnen de zone liet te wensen over.

De ambachtsheer Hugo van Zwieten heeft zich goed laten betalen door het stadsbestuur, waar hij zoals gezegd als burgemeester lid van was. Dit kwam zestig jaar later naar voren toen de toenmalige ambachtsheer van Zoeterwoude Cornelis van Zwieten, een kleinzoon van Hugo's broer Pieter, in conflict raakte met het Leidse stadsbestuur dat de buitennering in het omringende gebied sterk wilde inperken. Het stadsbestuur weigerde toen om de 2.000 Carolusgulden te betalen die Cornelis van Zwieten ter compensatie eiste en beriep zich op de overeenkomst die was gesloten met Hugo van Zwieten en waarvoor deze 500 Carolusgulden zou hebben ontvangen.[56] Hoewel Hugo zich als ambachtsheer bij zijn ingezetenen ongetwijfeld niet echt populair heeft gemaakt met zijn kruistocht tegen de buiten-

Openingszitting van het Parlement van Mechelen op 3 januari 1474 (detail). In het midden Karel de Stoute. De vierde persoon aan zijn linkerhand is Jan van der Bouverie, de tweede president van het Parlement. Coll. Stadhuis Mechelen.

nering, was hij er in financieel opzicht duidelijk op vooruit gegaan. Het is evident dat bij zijn optreden als burgemeester de belangen van de stad en zijn eigen belang door elkaar heen liepen. Niet alleen verwierf hij als ambachtsheer een afkoopsom van het stadsbestuur waarvan hij zelf lid was, hij zorgde er ook voor dat zijn belangen als rechthebbende op het hop- en gruitgeld werden veiliggesteld. Bovendien bewerkstelligde hij dat de accijnspachters, onder wie familieleden en vrienden, tevreden konden zijn.

In april 1477, bij de herinrichting van het gewestelijk bestuur na de dood van Karel de Stoute, zou blijken dat de contacten van Hugo van Zwieten met de Bourgondische ambtelijke top nog steeds nuttig waren. Lodewijk van Gruuthuse

en Jan van der Bouverie, die ondertussen voorzitter van de Grote Raad was geworden, zullen als voorname adviseurs van Karels dochter Maria van Bourgondië een beslissende rol hebben gespeeld bij de benoeming van Hugo tot raadsheer in Den Haag. En de contacten bleven innig. Zo reisde Hugo in juni 1477 namens de steden Leiden, Haarlem, Delft en Amsterdam naar Jan van der Bouverie om ervoor te zorgen dat de Raad van Holland de bepalingen van het Groot Privilege zou respecteren.[57] De petten van Hugo zijn hier wel heel moeilijk uit elkaar te houden. Hij was op dat moment namelijk zowel burgemeester van Leiden (de stad betaalde zijn reiskosten) als lid van de Raad. Hugo moest dus als burgemeester voor elkaar zien te krijgen dat de Raad, het college waarvan hij zelf lid was, de bepalingen van het Groot Privilege zou respecteren...

Doordat deze ambtenaren carrière maakten op gewestelijk en bovengewestelijk niveau (Jan van der Bouverie) of op lokaal en gewestelijk niveau (Jan Rose, Hugo van Zwieten), raakten zij bekend met de bestuurders en de bestuurlijke praktijken in de verschillende lagen. Het vergemakkelijkte het aangaan van informele contacten buiten de formele procedures om. Deze makelaars waren in staat de belangen van de vorst en van de steden met elkaar te verenigen en tegelijkertijd zelf directe of indirecte financiële voordelen uit hun bemiddeling te slaan. In het volgende deel van dit artikel ga ik daarom dieper in op de informele relaties die het stadsbestuur van Leiden opbouwde met de gewestelijke ambtenaren.

Geschenken voor Gruuthuse

In 1462 werd de Vlaming Lodewijk van Gruuthuse benoemd tot de nieuwe stadhouder en voorzitter van de Raad. Hij was een machtig edelman uit Brugge en al jarenlang actief aan het Bourgondische hof. Lodewijk was een vertrouweling van Karel de Stoute, die waarschijnlijk voor zijn benoeming had gezorgd. In december van dat jaar kwam hij naar Holland en zoals het een nieuwe stadhouder betaamde maakte hij een kennismakingstour langs de Hollandse steden. Zo'n tour had een dubbele betekenis. Enerzijds kon de nieuwe stadhouder kennismaken met zijn nieuwe onderdanen. Anderzijds was het voor de stadhouder belangrijk dat zijn nieuwe onderdanen hem erkenden als stadhouder, als plaatsvervanger van de vorst. Een dergelijke tour had daarom vaak het karakter van een inhuldigingsreis, zoals vorsten die in de Middeleeuwen pleegden te maken.

De nieuwe stadhouder ging eerst naar Haarlem. Daarna zou hij naar Leiden afreizen. Het Leidse stadsbestuur had hier lucht van gekregen en stuurde een boodschapper naar Haarlem om te weten te komen wat voor cadeaus de stad

Lodewijk van Gruuthuse. Miniatuur uit een statutenboek van de Orde van het Gulden Vlies. Coll. Kon. Bibliotheek, Den Haag.

zou aanbieden. Leiden wilde niet onderdoen voor de stad aan het Spaarne. Haarlem schonk hem zes zilveren schalen en twee zilveren kannen. Dit prachtige geschenk kostte de stad maar liefst 238 pond, het equivalent van ruim 700 daglonen van een meester metselaar. De Leidse burgemeesters moesten even slikken toen ze dat hoorden. Het was wel een gigantisch bedrag maar zij konden natuurlijk niet achterblijven. Daarom werd contact opgenomen met Gouda, Amsterdam en Delft. Ondertussen kwam de stadhouder met zijn gevolg en verschillende leden van de Raad aan in de stad. Hij werd op het stadhuis uitgenodigd waar hem eerst acht kannen wijn werden aangeboden. Vervolgens werd de tafel gedekt voor een feestmaaltijd die de stad ruim 60 pond kostte. Tenslotte kreeg de stadhouder ook hier zilverwerk aangeboden, waarvoor Leiden uiteindelijk ongeveer hetzelfde bedrag uittrok als Haarlem had gedaan.[58]

Dergelijke wijnschenkingen, maaltijden en geschenken van zilverwerk van Hollandse stadsbesturen aan de ambtenaren in Den Haag waren zeker geen uitzondering. De Hollandse steden gedroegen zich als gulle gevers als er hooggeplaatsten uit Den Haag op bezoek kwamen. Op deze manier wisten de steden op informele wijze, buiten de officiële kanalen om, persoonlijke banden aan te knopen met Haagse ambtenaren. Zij verwachtten natuurlijk dat dat op termijn op een of andere manier voordeel zou opleveren.

De geschenken die een stad als Leiden aan Haagse ambtenaren deed, waren zeer gevarieerd. Allereerst waren er wijnschenkingen en maaltijden. Dat waren heel gebruikelijke geschenken aan hoogwaardigheidsbeklederes in heel West-Europa. Ieder kreeg al naar gelang zijn sociale en ambtelijke positie een aantal kannen wijn geschonken.[59] De wijn werd doorgaans in zogenaamde *stedecannen* geschonken en betrof doorgaans witte rijnwijn. Slecht bij speciale gelegenheden werd er op duurdere zoete wijn uit Zuid-Europa getrakteerd. Een kan bevatte ongeveer vijf liter wijn.[60] Zoals we hebben gezien kreeg de stadhouder acht kannen, terwijl raadsheren vier tot zes kannen kregen, secretarissen twee tot vier kannen en een eenvoudige klerk het moest doen met één kan.[61] Natuurlijk was al die wijn niet bedoeld voor de ambtenaar alleen. Het was juist bedoeld om uit te delen aan zijn gevolg. Op deze manier, dus via redistributie, kon een vooraanstaand ambtenaar nog eens zijn voorname positie beklemtonen. Soms werd er niet alleen wijn geschonken, maar werd de ambtenaar uitgenodigd voor een diner dat op het stadhuis of in het huis van een van de leden van het Gerecht plaatsvond. Deze maaltijden en wijnschenkingen werden zeker niet allemaal aangeboden zonder bijbedoelingen. Het wijngeschenk was de manier waarop een stad eer betoonde aan een bezoeker en diende als blijk van erkenning voor de diensten die hij in het verleden had verricht of in de toekomst nog zou verrichten voor de stad.

Naast de wat meer conventionele wijngeschenken en maaltijden, waren er geschenken die ter gelegenheid van bepaalde feesten werden gedaan. Zoals gezegd was de inhuldiging van een nieuwe stadhouder het moment om een geschenk te geven en goede relaties aan te knopen met de nieuwe machthebber. Onder deze categorie vallen verder de geschenken bij de schuttersfeesten. Leiden nodigde bijvoorbeeld stadhouder Lodewijk van Gruuthuse in augustus 1464 uit om de papegaai te komen schieten. De schutterij organiseerde het papegaaischieten ter gelegenheid van de opening van het schuttersjaar. De bedoeling van het papegaaischieten was om een versierde houten vogel van een staak te schieten. Degene

Tinnen wijnkan met het wapen van Leiden op het deksel, ca. 1525-1575. Coll. Lakenhal.

die de vogel er als eerste af schoot, werd tot schutterskoning gekroond. Vroeger werd de Hollandse graaf voor het papegaaischieten uitgenodigd, maar gezien zijn afwezigheid in de Bourgondische periode werd in zijn plaats de stadhouder geïnviteerd. Ook enkele vooraanstaande raadsheren namen deel aan de schutterswedstrijden. Alle schutters droegen hun nieuwe kaproenen en tabbaarden; dat was de reden dat ook de stadhouder en de raadsheren nieuwe rijk versierde schutterskledij kregen aangeboden.[62] Het was een groots sociaal evenement in de stad, dat werd opgeluisterd met muziek en toneelstukken en afgesloten met een enorm banket op het stadhuis.[63] Het was in de Bourgondische landen een normaal verschijnsel dat de politieke elites van stad en land elkaar op informele wijze troffen tijdens schutterscompetities en -feesten.[64] Onder het genot van spel en spijzen konden contacten worden gelegd die later bij officiële ontmoetingen nog van pas zouden kunnen komen.

De ambtenaren inviteerden ook zelf stedelijke vertegenwoordigers als zij iets te vieren hadden. Zo nodigde stadhouder Jan van Egmond bijvoorbeeld in mei 1484 de steden uit om zijn bruiloft in Den Haag bij te wonen. De stedelijke

gedeputeerden konden natuurlijk niet met lege handen aankomen en wederom was het cadeau het gebruikelijke zilverwerk: Middelburg schonk Jan twee zilveren kannen terwijl Leiden en Gouda maar liefst 287 pond Hollands besteedden aan hun geschenk. Dit enorme bedrag was het equivalent van 861 daglonen van een meester metselaar.[65]

Ook bij de huwelijken van de kinderen van de gewestelijke ambtenaren werden vaak stedelijke gedeputeerden genodigd, en een geschenk was opnieuw gepast. Zo verzocht Filips de Goede de Hollandse steden in 1434 om aan rekenmeester Bartholomeus à la Truye een geschenk te geven ter gelegenheid van het huwelijk van zijn dochter. Leiden droeg 20 schilden (20 pond Hollands) bij.[66] Ook voor het huwelijk van Johanna van Halewijn, de dochter van de raadsheer Jan van Halewijn, met de bekende jurist en topambtenaar Filips Wielant in november 1473 te Brugge, werden de Hollandse steden uitgenodigd. Leiden en de vier andere hoofdsteden van Holland spraken af ieder 20 postulaatgulden te doneren.[67]

De deelname van de ambtenaren aan festiviteiten in de stad, en de deelname van de stedelijke politieke elite aan feesten van de ambtenaren, bevestigden en verstevigden de relatie tussen de stad en het gewestelijk bestuursapparaat. De afstand tussen de gewestelijke ambtenaren en de onderdanen werd letterlijk verkleind: de stadhouder en de raadsheren konden zich op informele wijze mengen met de stedelijke elite. De stad probeerde op haar beurt de ambtenaren gunstig te stemmen door de festiviteiten zo goed mogelijk te laten verlopen, gezamenlijke maaltijden te organiseren en cadeaus te geven.

Hoofsheden

Een laatste categorie geschenken betreft de zogenaamde hoofsheden. Onder deze naam kan men talloze geschenken in de Leidse stadsrekeningen aantreffen. Enerzijds heeft het woord hoofsheid de betekenis van beleefdheid, welgemanierdheid of beschaafdheid. Anderzijds wordt er meer concreet een daad mee bedoeld waaruit beleefdheid, welgemanierdheid of beschaafdheid blijkt. Deze 'daad' bestaat doorgaans uit het geven van een geschenk, een gratificatie, een douceurtje of een fooi. Terwijl de wijnschenkingen en de geschenken bij de feesten misschien nog onder het kopje *public relations* vallen, komen we nu terecht bij geschenken die de bedoeling hadden een concreet doel te bereiken. Dit is het domein dat wij tegenwoordig corruptie of smeergeld zouden noemen.[68] Het is echter de vraag of in de 15de eeuw dezelfde negatieve connotatie bij dit verschijnsel bestond als nu het geval is.

Een belangrijk motief om hoofsheden te verstrekken betrof het verkrijgen van korting op het bedrag dat de stad moest betalen in de belastingen, de zogenaamde beden. Haarlem was in dit opzicht beruchter dan Leiden. Deze stad moest namelijk als oudste stad na Dordrecht, dat vrijgesteld was van bedebetalingen, altijd het hoogste bedrag betalen in de bede. Dat zagen de Haarlemmers natuurlijk niet zitten en zij stelden alles in het werk om net zo veel te betalen als Leiden en Delft. Zo wilde Haarlem in 1473 opnieuw vast laten leggen dat de stad niet meer dan Delft en Leiden hoefde bij te dragen aan de zesjarige bede. Dit keer gebeurde er iets opmerkelijks. Haarlem had aan Willem van Clugny, een topambtenaar aan het Bourgondische hof, 320 pond Hollands betaald, het equivalent van 960 daglonen van een meester metselaar, om dit te voor elkaar te krijgen. Leiden had dezelfde man echter een nog hoger bedrag betaald om precies het tegenoverstelde te bereiken, dat wil zeggen dat Haarlem niet op minder dan haar gewone aandeel in de bede gezet zou worden. Uiteindelijk trok Haarlem aan het langste eind. Uit dankbaarheid beloonde de stad de topambtenaar nogmaals met een flinke som geld terwijl ook enkele raadsheren uit Den Haag, Jan van Halewijn en Gerrit van Assendelft, van Haarlems generositeit profiteerden.[69] In dit soort situaties was het netto resultaat voor de stad positief: het bedrag dat Haarlem bij een ongewijzigde situatie had moeten bijdragen aan de beden was veel hoger dan het bedrag dat in totaal voor de omkoping werd uitgetrokken. Tevens blijkt dat dergelijke geschenken niet altijd het gewenste resultaat hadden. Immers, Leiden greep er dit keer naast.

Niet alleen voor het verkrijgen van kortingen op de bijdragen aan de beden werden hoofsheden gebruikt. Ook voor de verwerving van nieuwe of het behoud van bestaande privileges werden hoofsheden aan ambtenaren verstrekt. In 1452 doneerde Leiden bijvoorbeeld 400 pond Hollands aan de hertog en *enige vrienden dier toe geholpen hadden* als dank voor de verlenging van het privilege van de Veertigen en de uitbreiding van het rechtsgebied met 200 roeden buiten de stadsmuren.[70] Ook heeft Leiden regelmatig de beurs moeten trekken om de privileges te behouden waarin de benoeming van de stadsbestuurders en de verpachting van ambten, zoals het schoutambt en de zogenaamde *cleyne officien*, geregeld werden. De stad gebruikte hoofsheden om bemiddelaars aan het Hof en in de Raad om te kopen en zo de stedelijke autonomie te handhaven. De strijd tussen Hoeken en Kabeljauwen om het verwerven van zoveel mogelijk politieke macht werd door de vorst in dit kader optimaal uitgebuit.[71]

De vraag is hoe tijdgenoten tegen dit soort praktijken aankeken. Daarbij moet

worden opgemerkt dat zeker niet iedereen hoofsheden kreeg, en dat ze zeker niet om de haverklap werden aangeboden. Dergelijke geschenken waren algemeen aanvaard en maakten deel uit van het gewone sociale verkeer. Zowel de steden als de ambtenaren zagen directe voordelen en maakten een economische afweging. Zo kreeg procureur-generaal Willem van Zwieten, de bastaardzoon van Boudijn van Zwieten, in 1471 van Leiden en Haarlem twee glasramen voor zijn kasteel te Amerongen. Het was geen spontane actie van de steden; Willem had zelf het verzoek gedaan en de steden verzekerd dat hij de investering voor hen zou 'terugverdienen'. De steden stemden toe omdat ze immers vaak met de procureur-generaal te maken hadden.[72] De ambtenaren en de steden deden ook geen enkele moeite om hun informele relaties verborgen te houden. Integendeel: in geschenken als zilverwerk en glasramen werden vaak de wapens van de stad gegraveerd. Het was niet alleen om de beneficiant te herinneren aan de weldoener. De relatie tussen stad en ambtenaar werd op deze manier welbewust vastgelegd en openlijk getoond aan de buitenwereld.

Benadrukt moet worden dat zeker niet het hele Bourgondische ambtenarenapparaat corrupt was. Er waren ambtenaren die het accepteren van hoofsheden zelfs uitdrukkelijk veroordeelden. Zij stelden voor dat de ambtenaren reeds bij het afleggen van de ambtseed dergelijke praktijken zouden moeten afzweren. Bovendien zou er een zware sanctie in het vooruitzicht moeten worden gesteld, namelijk verbanning en confiscatie van goederen.[73] Een dergelijk dreigement was pas effectief als het ook werd uitgevoerd. En dat gebeurde niet of nauwelijks. Onderzoeken naar corruptie hadden vaak politieke bijbedoelingen en waren er niet zo zeer op gericht de corrupte ambtenaren te straffen, alswel om te kijken welke financiële voordelen er voor de vorst te behalen vielen.[74] De vorst zelf was trouwens de laatste die het goede voorbeeld gaf. Niet alleen maakte hij zelf gebruik van informele bestuursmethoden, hij stimuleerde deze ook bij zijn onderdanen.

Conclusie

Walter Prevenier concludeerde in 1978 al dat ambtenaren zich in de late Middeleeuwen ontwikkelden 'tot een sociale stand met een eigen gelaat'. De kenmerken van deze sociale groep waren volgens hem dat zij met name materiële voordelen nastreefde en zich profileerde door middel van mecenaat. Door de vorming van zogenaamde ambtenarenfamilies neigde deze groep naar afsluiting van de buitenwereld. Het was niet uitzonderlijk dat de ambtenaren achtereenvolgens of tegelijkertijd tegenstrijdige belangenorganisaties dienden.[75] Het voorbeeld van het

geslacht Van Zwieten met zijn diverse netwerken van cliënten, lijkt deze these te onderschrijven. Daarbij moet worden aangetekend dat de Van Zwietens een uitzonderlijke positie bekleedden binnen het gewestelijk bestuursapparaat. Alleen het geslacht Van Borselen uit Zeeland en het geslacht Oem van Wijngaarden uit Dordrecht wisten de Van Zwietens in numeriek opzicht te evenaren.

Maar de Zwietens waren niet de enige Leidenaars die actief waren in Den Haag. Bijna tien procent van de Haagse ambtenaren was uit Leiden afkomstig. Ik heb dat geprobeerd te verklaren aan de hand van verschillende factoren. De geografische nabijheid speelde vast een rol. Nog belangrijker was dat Leiden over een potentieel aan ambtenaren beschikte dat door praktijkervaring of een universitaire opleiding zeer geschikt was om in Den Haag aan de slag te gaan. Via patronage en makelaardij nam het aantal Leidenaars dat zijn weg naar Den Haag vond verder toe. De Leidenaars gebruikten hun ambt om hun eigen positie, en waar mogelijk die van anderen, familieleden, vrienden en kennissen, te verbeteren.

Een stad als Leiden deed diverse geschenken aan Haagse ambtenaren: van eenvoudige wijnschenkingen tot luxueus zilverwerk en gegraveerde glasramen. Hoe moeten we deze geschenken nu duiden? 'Den Haag' werd in de Bourgondische periode in zekere zin ontoegankelijker omdat het grafelijk hof uit Den Haag verdween. Met de vorst op afstand moest men het doen met zijn plaatsvervangers. Als dat Leidenaars waren dan was het contact natuurlijk snel gelegd, maar de vorst ging er toe over om steeds meer ambtenaren uit Vlaanderen te benoemen, zoals Jan Rose, Lodewijk van Gruuthuse en Jan van der Bouverie. Zij konden beter dan autochtonen wat onafhankelijker opereren ten opzichte van de machtige Hollandse steden. Het was daarom pure noodzaak relaties aan te knopen met een ambtenarenapparaat dat op het eerste gezicht steeds formeler en bureaucratischer ging werken. In de praktijk bleek dat alleszins mee te vallen.

Noten

1 Zie over het schilderij en de kloosterstichting T. van Bueren en W.C.M. Wüstefeld, *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen* (Turnhout 1999) 238-242. Over Boudijns leven en carrière: F.J.W. van Kan, 'Boudijn van Zwieten, tresorier van Holland', *Holland* 13 (1981) 288-305 en Mario Damen, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)*. Hollandse Studiën 36 (Hilversum 2000) 173-176, 500-501.

2 Over het tresoriersambt: J.A.M.Y. Bos-Rops, 'Kamerheer, kanselier, tresorier' in: R.H.J.M. Gradus e.a. ed., *Van tresorier tot thesaurier-generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager* (Hilversum 1996) 3-15; Th. van Riemsdijk, *De Tresorie en Kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwse en Beyersche huis* (Den Haag 1908) 119-120, 135-137, 172-177, 212-216; Damen, *Staat van dienst*, 85-87.

3 Van Kan, 'Boudijn', 292, 303-305.

4 Hanno Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)*. Studies in urban social, economic and political history of the Medieval and Modern Low Countries 6 (Leuven-Apeldoorn 1996) 118-123 en bijlagen 1-3.

5 Wolfgang Reinhard, 'Oligarchische Verflechtung und Konfession in oberdeutschen Städten' in: A. Maçzak en E. Müller-Luckner ed., *Klientelsysteme im Europa der frühen Neuzeit*. Schriften des historischen Kollegs, Kolloquien 9 (München 1988) 47-62.

6 Zie over de Bourgondische staatsvorming o.a. Wim Blockmans en Walter Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530* (Amsterdam 1997) en H.P.H. Jansen, *Jacoba van Beieren* (Den Haag 1967).

7 Van Kan, 'Boudijn van Zwieten', 293; Damen, *Staat van dienst*, 173-174.

8 Zie over de institutionele ontwikkelingen in Holland Damen, *Staat van dienst*, 31-154 en Mario Damen, 'Het Hof van Holland in de late Middeleeuwen', *Holland* 35 (2003) 1-8.

9 Mario Damen, 'Linking court and counties. The governors and stadholders of Holland and Zeeland in the fifteenth century', *Francia* 29 (2002) 257-268.

10 Damen, *Staat van dienst*, 78-79.

11 Damen, *Staat van dienst*, 230-232.

12 Zie over hem R.W.G. Lombarts, 'Jan Rose, een Zeeuws-Bourgondisch scharnier in de kanselarij van het Hof van Holland (1428-1447)?' in: J.W. Marsilje, P.J.M. de Boer en J.F. Jacobs ed., *Uit Leidse bron geleverd* (Leiden 1989) 144-147; Damen, *Staat van dienst*, 487 en passim.

13 Jan Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode ± 1390-1477* (Hilversum 1985) 92-95. Hoewel de Leidse klerk geen salaris ontving maar een onkostenvergoeding, was het een lucratief ambt, omdat Leidse poorters en het stadsbestuur moesten betalen voor het laten schrijven van brieven en akten. De jaarlijkse inkomsten werden in 1448 op 144 pond Hollands geraamd.

14 Zo werd Jan in 1434 door het stadsbestuur naar de hertog gestuurd om hem te informeren over een vechtpartij gericht tegen het gezag van de Leidse schout (zie Brand, *Over macht*, 83-84). Jan kreeg zowel van de stad als van de Kanselarij in Den Haag een vergoeding voor deze reis: Nationaal Archief, Archief Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen (hierna AGRek) inv. nr. 134 f. 159r en A. Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen van Leiden, 1390-1434* II (Amsterdam 1914) 370.

15 Damen, *Staat van dienst*, 229.

16 Th. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* VIb (Leiden 1992) 519, 525-526. De lange lijst van schuldeisers uit 1447 blijkt voor een groot deel te bestaan uit leveranciers van stenen, hout, kalk en spijkers, ambachtslieden als een timmerman, een slotenmaker en een steenzetter en eigenaars van rentebrieven op de huizen.

17 In dat jaar zou Rose 25 pond groten (van 240 groten) ontvangen. Het resterende bedrag (75 pond groten) zou gefinancierd worden in de vorm van een erfrente van jaarlijks 20 gouden Engelse nobels uit de Grote Waarderbroek bij Edam. Hoewel de constructie in de ogen van de financiële inspecteurs van de hertog in 1437 niet door de beugel kon, trad deze twee jaar later, tijdens het bezoek van de hertog aan Holland, alsnog in werking. AGRek inv. nr. 137 f. 82r en nr. 139 f. 47v.

18 Van Jans benoeming in Holland tot aan zijn dood verbleef Filips de Goede in 1428, 1432/33, 1436, 1439 en 1445 in Holland. H. vander Linden, *Itinéraires de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (1419-1467), et de Charles, comte de Charolais (1433-1467)* (Brussel 1940); J.G. Smit, *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late Middeleeuwen* (Leuven 1995) 199-210.

19 De kamers waren gesteld in ieder geval twee van de drie kleuren van de hertog in Holland: rood, wit en blauw: P.C.G. Guyot, 'Rood, wit en blaauw, ook de landsheerlijke kleuren van Holland onder het huis van Bourgondië en onder dat van Oostenrijk', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 2e reeks 1 (1859) 69-102.

20 Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel, *Het Rapenburg* VIb, 576-577.

21 Het gaat hier om Cornelis Baroen, Brunink van Boshuizen, Adam van Cleve, Dirk Poes, Klaas de Vriese, Boudijn van Zwieten, Dirk Boudijnsz. van Zwieten en Willem van Zwieten. Voor korte biografische notities van deze lieden zie bijlage I van mijn proefschrift *Staat van dienst*.

22 Zie de hoofdstukken van Marsilje en Verbij-Schilling in J.W. Marsilje ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* (Leiden 2002).

23 F.J.W. van Kan, 'Het middeleeuwse riddermatige geslacht van Zwieten (tweede stuk)' in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 38 (1984) 49-96, aldaar 72.

24 H. Keussen ed., *Die Matrikel der Universität Köln 1389-1559* I (Bonn 1892; herdruk Düsseldorf 1979) 260 nr. 73.

25 Dick de Boer, 'Die politische Elite Leidens am Ende des Mittelalters. Eine Zwischenbilanz' in: H. Schilling en H. Diederiks ed., *Bürgerliche Eliten in der Niederlanden und in Nordwestdeutschland. Studien zur Sozialgeschichte des europäischen Bürgertums im Mittelalter und in der Neuzeit* (Keulen 1985) 85-109, aldaar 103 noot 61; Keussen, *Matrikel* I, 205 nr. 81; E. Reusens ed., *Matricule de l'université de Louvain* I: *1426-1453* (Brussel 1903) 15 nr. 9; Marie-Charlotte Le Bailly en Justine Smithuis, 'Enkele onbekende ordonnanties uit 1462 en 1463 betreffende ambtenaren van het hof van Holland en procureurs van partijen' in: *Bronnen van het oud-vaderlandse recht. Verslagen en mededelingen nieuwe reeks* 10 (1999) 117-134, aldaar 132-133.

26 Marc Boone, 'Les juristes et la construction de l'État bourguignon aux Pays-Bas. Etat de la question, pistes de recherches' in: J.-M. Duvosquel, J. Nazet en A. Vanrie ed., *Les Pays-Bas bourguignons. Histoire et institutions. Mélanges André Uyttebrouck* (Brussel 1996) 105-118.

27 Hanno Brand, 'Florys Paedze van Sonne-

velt, plutocraat in hart en nieren', *Holland* 19 (1987) 176-192; Hanno Brand en Fred van Kan, 'Het nageslacht van Willem Luutgardenz., schepen van Leiden. II: Prosopografie van het geslacht Heerman, ca. 1350-1550', *Nederlandsche Leeuw* (hierna *NL*) 109 (1992) 173-207.

28 Anton Blok, 'Variations in patronage', *Sociologische Gids* 16 (1969) 365-378; Henk van Nierop, 'Willem van Oranje als hoog edelman: patronage in de Habsburgse Nederlanden?', *Bijdragen en mededelingen tot de geschiedenis der Nederlanden* (hierna *BMGN*) 99 (1984) 651-676; Wim Blockmans, 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 11 (1985) 231-247;

29 AGRek inv. nr. 148 f. 78r.

30 Jan van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode* (Brussel 1967) 394-395.

31 Zie voor een overzicht van hun carrières Damen, *Staat van dienst*, bijlage 1.

32 AGRek inv. nr. 158 f. 89v., nr. 159 f. 85r, nr. 160 f. 84v.

33 Nationaal Archief, Archief Grafelijkheidsrekenkamer, Registers inv. nr. 1 f. 39r-41v.

34 AGRek inv. nr. 169 f. 8r, 61v.

35 Zie over Karels invloed in Holland uitgebreid Damen, *Staat van dienst*, 311-33.

36 Ibidem; Hanno Brand, 'Floris en Jan van Boschhuijsen: Leidse edelen aan het Beierse en Bourgondische hof', *Leidschrift* 14 (2000) 64-99; F.J.W. van Kan en J. Heins, 'Het nageslacht van Willem Luutgardenz., schepen van Leiden. IV: De hoofdtak Van Boschuysen. V: De takken van Willem Cuser en Floris van Boschuysen', *NL* 110 (1993) 1-44, 109-148.

37 Damen, *Staat van dienst*, 110, 318-319 en J.Th. de Smidt, 'Rechtsherstel anno 1477', *Nederlands Archievenblad* 84 (1980) 332-339.

38 Zie hierover uitgebreid Damen, *Staat van dienst*, 382-387.

39 Gemeentearchief Leiden, Secretarie-archief I (hierna SA) inv. nr. 552 f. 69v.

40 Marsilje, *Financiële beleid*, 114-118, 141-147 en 267. Volgens Marsilje verzorgden de accijnspachters het feitelijk beheer van de stadsgelden. Zij inden niet alleen grote sommen geld maar deden ook uitgaven in opdracht van de burgemeesters.

41 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*. I: *Eene Hollandsche stad in de Middeleeuwen*. II: *Eene Hollandsche stad onder de Bourgondisch-Oostenrijksche heerschappij* (Den Haag 1910-1918) 132 en Posthumus, 'Een zestiende-eeuwsche enquête naar de buitenneringen rondom de stad Leiden', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 33 (1912) 1-95, aldaar 2-5.

42 Respectievelijk 550, 1030 en 1050 roeden. Zie E.C.G. Brünner, *De order op de buitennering van 1531. Bijdrage tot de kennis van de economische geschiedenis van het graafschap Holland in den tijd van Karel V* (Utrecht 1918) 166.

43 SA inv. nr. 261. In een enquête naar de buitennering uit maart 1540 opgesteld door raadsheer Jasper Lievensz. van Hoogeland wordt hieraan gerefereerd. De enquêteurs stuitten toen op een tapperij bij de Zijlbrug waar volgens die van Leiden accijnsvrij bier werd getapt. Het verweer van de heer van Wassenaar was *dat men in tzelve huys bier zonder excijs getapt heeft over XL, L, LX ende LXX jaren ende meer*. Die van Leiden herinnerden de heer van Wassenaar, Jacques de Ligne, aan de brief waarin Jan van Wassenaar beloofd had dat hij *binnen die vier hondert roeden in zijn ambochts heerlicheyt niet en soude laeten bier tappen*. Het verweer van de heer van Wassenaar was daarop dat

die van Leyderdorp in die brieven noit geconsenteert en hebben [...] ende dat men binnen tzestich, LXX ende honder jaeren geen excijs betaelt en heeft. Brünner, *Order*, 228-229.

44 Nationaal Archief, Archief Graven van Holland inv. nr. 718, c. NH f. 47r-48v. De belening vond plaats op 23 juni 1475. De jaarlijkse opbrengst wordt in het register *Valor Feodorum* geschat op slechts 6 pond (van 40 groten) terwijl hij maar liefst 750 pond betaalde voor de heerlijkheid. Mogelijk leverde de heerlijkheid niet op wat hij verwachtte, zoals Brand, *Over macht*, 228-229 meent. Anderzijds was de leenman erbij gebaat om zijn inkomsten zo laag mogelijk in te schatten: Antheun Janse, 'Het leenbezit van de Hollandse ridderschap omstreeks 1475. Een analyse van het register *Valor Feodorum*', *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis* 1 (Hilversum 1998) 163-204, aldaar 182.

45 Zij zouden respectievelijk 17 en 22 keer een stedelijke accijns in pacht nemen. Gegevens gebaseerd op Brand, *Over macht*, 162 noot 112 en bijlage 12. Brand wijst erop dat in Leiden een beperkt aantal zeer vermogende families actief was in deze financiële sector. Deze families speelden meestal ook in politiek opzicht een belangrijke rol in de stad; een kwart van de pachters was bijvoorbeeld lid van de Vroedschap.

46 Volgens Peter Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden (ca. 1360 - ca. 1515)* (Wageningen 1992) 493 gold dit in ieder geval voor het Land van Heusden. Men was in de Hollandse bierbrouwerij in navolging van Noord-Duitse brouwers overgegaan op het toevoegen van de kruiden omdat deze een verbetering van de smaak en de houdbaarheid van het bier bewerkstelligden: Dick de Boer, *Graaf en grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse 'Noordholland' tussen ± 1345 en ± 1415* (Leiden 1978) 273-274 en 285-286.

47 De hertog bevestigde de belening een jaar later. Hugo had verder ook nog een stuk land bij het huis ten Zijl van Jan van Wassenaar in leen: Van Kan, 'Geslacht Zwieten (tweede stuk)', 63-64.

48 Aleid had haar (grafelijke) helft van het recht voor haar leven ontvangen: SA inv. nr. 1940.

49 *[...] tot groten quetse, vernederinge ende verminderinge van den principale neringe van der draperye der stede van Leyden*: SA inv. nr. 262. Ook beschreven door Posthumus, 'Enquête', 4-5 en H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten: de geschiedenis van de stedebouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden Eeuw* I (Leiden 1975) 226.

50 Ibidem: *[...] van den genen die buyten omme Leyden sitten mitter wone ende van den poorteren ende ingesetenen van Leyden die buyten den voirs. poorten dagelicx ende van tijde te tijde gaen drincken. Ende van dat oick sommige personen, soe wel die poorteren ende inwonenden van Leyden zijn als die buyten Leyden sittten mitter wone, heymeliken ende bij sulken tijden ende stonde als hemluyden dat dient, bier ende andere goeden dair men binnen der voirs. stede van Leyden exsijse of ghift, subtijliken ende bedecteliken in der voirs. stede brengen sonder exsijse dair off te geven.* Dit sluit aan bij de constatering van Posthumus, 'Enquête', 3 dat de strijd tegen de buitennering in de periode 1450-1500 vooral gericht was tegen het tappersbedrijf en in mindere mate tegen de lakenindustrie op het platteland.

51 J.G. Smit, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544.* III: *1467-1477* (Den Haag 1998) nrs. 357 en 371.

52 Vgl. de uitermate gedetailleerde verslagen van de enquêtes van commissarissen van het Hof van Holland uit de jaren 1540 en 1541 betreffende de buitenneringen rond Leiden gepubliceerd door Brünner, *Order*, 217-241 en door Posthumus, 'Enquête'.

53 Ter vergelijking: op 5 april 1475 hadden Van Halewijn en Van Assendelft eveneens een maaltijd met het Gerecht. De kosten daarvan beliepen nog geen derde van dat bedrag: 3 lb. 6 s. 8 d. SA inv. nr. 550 f. 79r.

54 SA inv. nr. 552 f. 71r en 149r en nr. 556 f. 97r.

55 Dit blijkt uit de enquête van 1540. De enquêteurs stuitten toen op een draperie bij de Jan Koningsbrug op de weg naar Leiderdorp, die de eigenaars Jacop Cornelisz. en Meynsken Klaasz. naar eigen zeggen al sinds dertig jaar dreven. Bovendien zei Klaasz. *dat zy over den Rijn int ambocht van Soeterwou gewoent ende de neringe ende tapperie gedaen heeft upt slootgen, aldoen toebehoerende Huych van Zwieten, ende dat die van Leyden huer hier van daen gehaelt hebben, twelck gebeurt es, duerdien dat dambochtsheere van Soeterwou gelt daervan genomen heeft van die van Leyden*: Brünner, *Order*, 226-227.

56 Brünner, *Order*, 167-168. Ook geciteerd door Van Oerle, *Leiden*, 231. Voor de betaling aan Hugo van Zwieten zie ook het citaat in de vorige noot. Voor de familieverhoudingen, Van Kan, 'Geslacht Zwieten (tweede stuk)', 60-65.

57 A.G. Jongkees, 'Het Groot Privilege van Holland en Zeeland (14 maart 1477)', *Burgundica et varia* (Hilversum 1990) 255-301, aldaar 297 en H. Kokken, *Steden en Staten. Dagvaarten van steden en Staten van Holland onder Maria van Bourgondië en het eerste regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1494)* (Den Haag 1991) 58.

58 SA inv. nr. 528 f. 74r, 79v, 103v; Smit, *Vorst en onderdaan*, 338-339.

59 Recent is dit type wijnschenkingen uitgebreid besproken door Valentin Groebner, *Liquid assets, dangerous gifts. Presents and politics at the end of the Middle Ages* (Philadelphia 2002) 21-26. Hij onderzocht wijnschenkingen van het stadsbestuur van Basel en wijst erop dat hoofdstuk in de stadsrekeningen 'schenken' is genoemd, net als trouwens in de Leidse stadsrekeningen. In het Duits betekent dat net als in het Nederlands zowel het doen van een geschenk als het uitschenken van een vloeistof. Zie verder over wijngeschenken in de Nederlanden Marc Boone, 'Dons et pots-de-vin, aspects de la sociabilité urbaine au bas Moyen Age. Le cas gantois pendant la période bourguignonne', *Revue du Nord* 70 (1988) 471-487; Alain Derville, 'Pots-de-vin, cadeaux, rackets, patronage. Essai sur les mécanismes de décisions dans l'État bourguignon', *Revue du Nord* 56 (1976) 341-364; idem, 'Les pots-de-vin dans le dernier tiers du XVe siècle (d'après les comptes de Lille et de Saint-Omer)' in: W.P. Blockmans ed., *1477. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden* (Kortrijk-Heule 1985) 449-471; R. van Uytven, 'Vers un autre colloque: hiérarchies sociales et prestige au moyen age et aux temps modernes' in: W. Prevenier, R. van Uytven en E. van Cauwenberghe ed., *Sociale structuren en topografie van armoede en rijkdom in de 14e en 15e eeuw. Methodologsche aspecten en resultaten van recent onderzoek* (Gent 1986) 157-175, aldaar 160, 174-175.

60 Vriendelijke mededeling van Ingrid Moerman.

61 Voorbeelden bij Damen, *Staat van dienst*, 394-395.

62 De stadhouders Jan van Lannoy, Lodewijk van Gruuthuse en Wolfert van Borselen kregen in de jaren 1452, 1460, 1464, 1470,

1473 en 1477 in Leiden schuttersklediij cadeau: SA inv. nr. 523 f. 106v, nr. 524 f. 115r-v, nr. 530 f. 107r-v, nr. 542 f. 84v, nr. 556 f. 105r. De kosten van *caproen* en/of tabbert lagen tussen de 25 en 55 pond Hollands.

63 Marijke Carasso-Kok, '*Der stede scut*. De schutterijen in de Hollandse steden tot het einde der zestiende eeuw' in: eadem ed., *Schutters in Holland. Kracht en zenuwen van de stad* (Zwolle 1988) 16-35, aldaar 25-26; Paul Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* (Hilversum 1994) 42-43.

64 Peter Arnade, *Realms of ritual. Burgundian ceremony and civic life in Late Medieval Ghent* (New York 1996) 65-94.

65 H.M. Kesteloo, 'De stadsrekeningen van Middelburg. Deel II: Van 1458-1499', *Archief Zeeuws Genootschap* (1888) 43-160, aldaar 82; Kokken, *Steden en Staten*, 271.

66 Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen 1390-1434* II, 416.

67 Smit, *Bronnen*, nr. 263; Werner Paravicini, *Invitations au mariage. Pratique sociale, abus de pouvoir, intérêt de l'état à la cour des ducs de Bourgogne au XVe siècle* (Stuttgart 2001) 149-151.

68 Zie John T. Noonan, *Bribes* (New York 1984) xii: 'The core of the concept of a bribe is an inducement improperly influencing the performance of a public function meant to be gratuitously exercised.'

69 SA inv. nr. 549 f. 98v en uitgebreid in Mario Damen, 'Taxation for prince and officers. The Council of Holland and the aides in the Burgundian period' in: Robert Stein ed., *Powerbrokers in the late Middle Ages* (Turnhout 2000) 27-46, aldaar 34-36.

70 SA inv. nr. 523 f. 101r en 104v en Marsilje, *Financiële beleid*, 297-298.

71 Marsilje, *Financiële beleid*, 86-90 en 252-262 (met name de post Kosten privileges/Heusheden); Brand, *Over macht*, 130-133.

72 SA inv. nr. 543 f. 158r.

73 C.G. van Leeuwen, *Denkbeelden van een vliesridder. De* Instruction d'un jeune Prince *van Guillebert van Lannoy* (Amsterdam 1975) 27-29, 84-85, 88.

74 Blockmans, 'Corruptie', 239.

75 Walter Prevenier, 'Ambtenaren in stad en land in de Nederlanden. Socio-professionele evoluties (veertiende tot zestiende eeuw)', *BMGN* 87 (1972) 44-59.

Afbeelding van een non in een kaartboek van verschillende kloosters, 1593. Coll. Gemeentearchief.

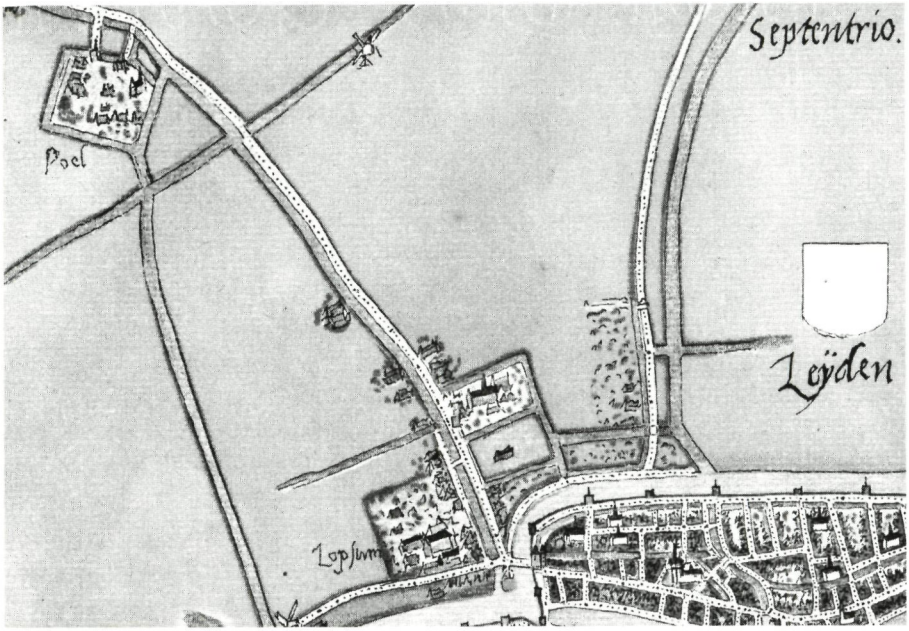
Gerritgen Ysbrandsdochter van Rietwijk

Weldoenster en laatste priorin van klooster Mariënpoel

Simone van de Velde[1]

Net buiten de Leidse stadsmuren bevond zich in de periode van 1428 tot 1573 het Augustijner klooster Mariënpoel. Priorin Gerritgen van Rietwijk zwaaide als laatste de scepter over dit vrouwenklooster, in een tijd waarin het religieuze en politieke leven allesbehalve rustig is te noemen. Zij was deelgenoot van een tijd waarin politieke en religieuze hervormingen elkaar in hoog tempo opvolgden en uiteindelijk leidden tot de doorbraak van het protestantisme, de beeldenstorm in 1566, en het begin van de 80-jarige oorlog in 1568. Deze ontwikkelingen en uitbarstingen zullen ook binnen de kloostermuren voor veel onrust gezorgd hebben. Na een grote periode van onrust volgde in het jaar van Gerritgens dood (1572) de alteratie. De geuzen boekten grote successen en stad na stad ging over naar de partij van Willem van Oranje. In juni zou het niet lang meer duren voordat zij ook in Leiden zouden aankomen. In de stad werd het steeds onrustiger. Op 23 juni verordonneerde het stadsbestuur dat het verboden was geestelijken *yet te misdoen, lasteren of misseggen* en kerken en kloosters *te invaderen*.[2] Het bleef nog even onduidelijk welke kant de stad nu zou kiezen; bleef zij trouw aan Spanje of koos zij definitief partij voor Willem van Oranje? Gerritgen zou de ommekeer niet meer meemaken. Zij overleed precies één dag voordat de geuzen op 26 juni 1572 bij Leiden aankwamen. Toen marcheerden 160 geuzen de stad binnen en sloot de stad zich aan bij de partij van Willem van Oranje.[3] Het duurde niet lang of rooms-katholieke kerken en kloosters sloten hun deuren op last van het stadsbestuur. De overgebleven nonnen verhuisden naar een onderkomen binnen de stadsmuren.[4] Toen de Spaanse troepen rond het midden van het jaar 1573 oprukten richting Leiden, bepaalde het stadsbestuur dat alle gebouwen, waaronder ook kloosters, tot een halve mijl of een half uur gaans buiten de muren met de grond gelijk gemaakt moesten worden.[5] Het doek viel nu ook definitief voor de

Simone van de Velde is kunsthistoricus
en werkzaam bij het Museon in Den Haag.

Jacob van Deventer, Plattegrond van Leiden, 1558 (detail met linksboven het klooster Mariënpoel). Kopie 19de eeuw. Coll. Gemeentearchief.

kloostermuren van Mariënpoel. Deze desastreuze maatregelen heeft Gerritgen niet meer mee hoeven maken.

Verschillende auteurs hebben zich gebogen over Gerritgens familieachtergrond, maar kwamen niet tot een eensluidende genealogie zoals in deze bijdrage zal blijken. Bijleveld publiceerde een genealogie van de familie in 1924,[6] en in 1979 besteedde Bangs in zijn dissertatie aandacht aan de onderlinge familieverbanden.[7] Deze bijdrage is enerzijds een aanvulling op de bestaande genealogieën en corrigeert onjuistheden daar waar mogelijk. Grondige bestudering van de bronnen uit het goed bewaard gebleven kloosterarchief, in het bijzonder het fundatieboek, het kosterinnen- en het kosterboekje, werpt een nieuw licht op Gerritgen en haar familie. Anderzijds zullen in deze bijdrage de zielenheilsactiviteiten van Gerritgen en haar familie, die veelvuldig zijn opgetekend in de bronnen, voor een breder voetlicht worden gebracht. Zij waren tijdens hun aardse bestaan namelijk zeer druk bezig met de voorbereidingen op een leven in het hiernamaals.

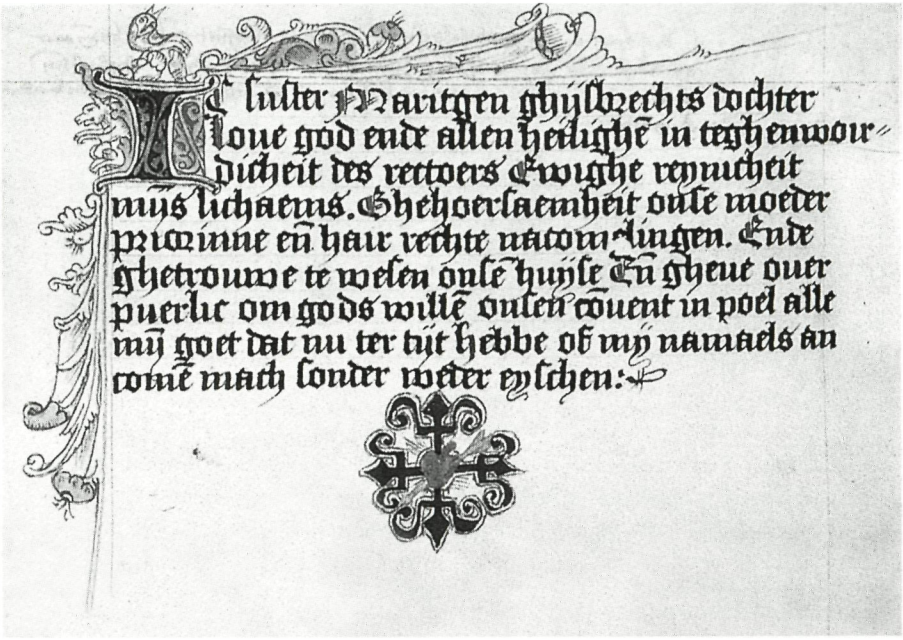
Van intrede tot hoofd van Mariënpoel

Het was niet voor elk meisje of vrouw vanzelfsprekend in dit klooster te mogen intreden, zo ook niet voor Gerritgen. Eerst werd zorgvuldig nagegaan of zij wel geschikt was om toe te treden tot de kloostergemeenschap. Er werd gekeken uit welk geslacht zij afkomstig was, of zij minimaal twaalf jaar oud was en of zij wel makkelijk in de omgang was. Gezien het feit dat Gerritgen uit een aanzienlijk geslacht stamde, de leeftijd van twaalf jaar of ouder had bereikt en ongetwijfeld voldoende sociale capaciteiten bezat, voldeed zij vast en zeker aan de gestelde toelatingscriteria. Wanneer Gerritgen is ingetreden is niet bekend, maar uit bronnen is wel duidelijk dat zij in 1522 in het klooster woonde.[8]

Eenmaal toegelaten, bestonden in Mariënpoel vaste regels hoe de officiële intreding moest plaatsvinden, zoals Castenmiller reeds uitvoerig heeft beschreven.[9] Voordat de inkleding van Gerritgen een feit was, werd zij eerst onderwezen in de regels van het klooster. Na enkele weken zou zij tijdens een plechtige mis haar kleding ontvangen, en voorlopig als novice worden opgenomen. Na een jaar opleiding zou Gerritgen tijdens een plechtige mis officieel worden ingewijd en haar officiële kloostergelofte doen. Tijdens deze misviering deed zij definitief afstand van het aardse leven, ontving zij haar sluier en begon haar leven als bruid van Christus na het uitspreken van de gelofte. Gerritgens gelofte is bewaard gebleven:[10]

Ic suster Gherijt Ysbrantsdochter love Gode ende allen heilighen, in teghenwoirdicheit des prioers ende onses rectoers, stantachticheit in desen cloester ewighe reynicheit mijns lichaems, niet eyghens te hebben, ende ghehoersaemheit onser priorinnen ende haer rechte naecomelinghen, na sinte Augustijns reghel ende ghemeen insettinghe onses generaels capittels.

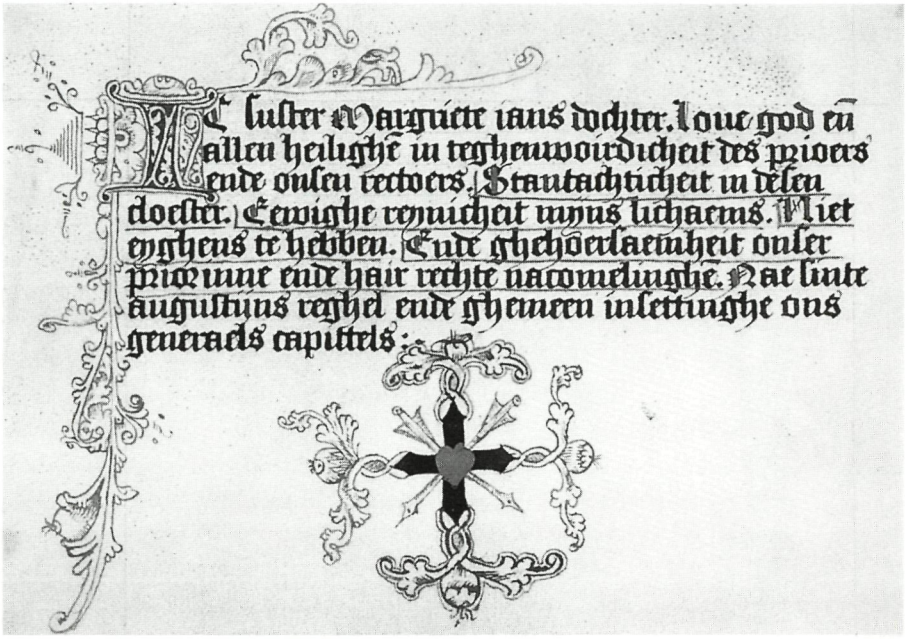
Na vele jaren als non in het klooster gewoond te hebben werd Gerritgen tot priorin gekozen. Zij volgde waarschijnlijk priorin Maritgen Hughendochter op, maar wanneer is niet bekend.[11] De eerste vermelding in de bronnen van Gerritgen als priorin dateert van 1560.[12] Zeker is dat zij tot aan haar dood in 1572 samen met de rector de leiding over het klooster had.[13] Als priorin had zij de verantwoording over de correcte naleving van de orderegels. Zij stond boven alle zusters en moest met respect en eerbied behandeld worden en corrigeerde hen als dat nodig was. Haar bevoegdheden gingen zelfs zover dat zij de kleding en het beddengoed van de nonnen mocht doorzoeken om na te gaan of zij persoonlijke eigendommen

Kloostergelofte van Maritgen Ghijsbrechtsdochter, ca. 1500. Coll. Gemeentearchief.

verborgen hielden. Bij overtredingen deelde zij straffen uit. Lichte overtredingen, als het te laat komen in de kerk of het niet aandachtig zingen, werden bijvoorbeeld bestraft met het verplicht bidden van een psalm. Zwaardere overtredingen daarentegen, als ongehoorzaamheid, ruziemaken en contacten met een man, werden onder meer afgestraft met slagen.[14]

Naast deze handhavende rol had Gerritgen als priorin ook religieuze verplichtingen. Zij ging voor in het gebed van het eerste uur om zes uur 's morgens, de primen, en deed dit ook bij de completen, het laatste getijde van de dag om zeven uur 's avonds. Na de completen sprak zij haar zegen uit over het convent en zond zij de nonnen heen. Bij speciale religieuze plechtigheden vervulde zij een extra belangrijke rol. Op Witte Donderdag, de dag waarop de laatste maaltijd van Christus met zijn leerlingen werd herdacht, waste zij bijvoorbeeld 's middags na de mis de voeten van alle zusters in de refter.[15]

Kloostergelofte van Margriete Jansdochter, ca. 1500. Coll. Gemeentearchief.

Afkomst en familie

Het is niet vreemd dat Gerritgen juist in dit Leidse vrouwenklooster haar intrede deed, omdat haar familie al lange tijd verbonden was met Mariënpoel. Een nicht van Gerritgens vader, Focula Pietersdochter († 15 maart 1502), wier kloostergelofte eveneens bewaard is gebleven, was de eerste vrouw uit de familie die in Mariënpoel haar intrede deed.[16] Ook Gerritgens nicht Margaretha Maartensdochter van Alkemade († 5 juli onb.) wilde haar leven aan het geloof wijden. Maar zij stierf voordat zij haar sluier had ontvangen.[17]

Gerritgen was afkomstig uit het geslacht Van Rietwijk, een geslacht dat zich in de 13de eeuw in het graafschap van Egmond had gevestigd. Zij was een dochter van Ysbrand Willemszoon van Rietwijk († 9 februari 1523) en Margaretha Florisdochter van Alkemade († na 1535). Van Leeuwen schreef in zijn *Batavia Illustrata* dat er een schilderij is gemaakt met de wapenschilden van Van Rietwijk en Van

Alkemade en met de tekst *Trocho lude, aleas fuge.*[18] Het is niet bekend of dit schilderij de tand des tijds heeft overleefd.

IJsbrand van Rietwijk was politiek actief. Zo werd hij in 1509 benoemd tot schout van Egmond en enkele jaren later, in 1519, tot dijkgraaf van Geestmeerambacht. Gerritgens moeder, Margaretha van Alkemade, was een telg uit het adellijke geslacht Van Alkemade. Van Rietwijk en Van Alkemade hadden vier kinderen, één zoon, Willem, en drie dochters, Gerardina, Anna en Catharina. Het is opvallend dat Willem als enige zoon niet voor nageslacht heeft gezorgd, omdat hij priester en vicaris in de abdij van Egmond was, alwaar hij ook werd begraven in 1551. Catharina, gehuwd met Frans Janszoon van Delft, stierf aan de gevolgen van een hondenbeet in 1554 en Anna, gehuwd met Wouter Cornelis-zoon, overleed een jaar later in 1555. Gerritgen had haar broer en zusters vele jaren overleefd toen zij op 25 juni 1572 haar laatste adem uitblies, en niet op 12 oktober 1556 zoals Bijleveld heeft geschreven.[19] Bangs' genealogisch onderzoek naar de familie Van Rietwijk wijkt op sommige punten af van bovengenoemde genealogie.[20] Volgens Bangs zouden IJsbrand en Margaretha vijf kinderen hebben. Dit vijfde, overigens niet bij naam genoemde, kind zou een zoon zijn en net als Gerritgen in Mariënpoel wonen. Hier zou hij de functie van klerk hebben bekleed en mogelijk ook die van rector. In elk geval, zo schreef Bangs, zou hij in zijn functie als klerk notities aangaande de familie hebben gemaakt en opgetekend in het bewaard gebleven kosterboekje, kosterinnenboekje en het memorieboek. Echter, IJsbrand en Margaretha hadden geen vijf maar vier kinderen, zoals is gebleken. Wat de notities over de familie Van Rietwijk betreft, heeft Bangs zonder meer een interessante stelling opgeworpen. Uit verdergaand onderzoek is gebleken dat niet de vijfde fictieve telg verantwoordelijk gehouden kan worden voor het optekenen van de familieschenkingen in enkele documenten, maar Gerritgen zelf. Ook dit roept vragen op, want de administratie van dergelijke documenten werd normaal gesproken gedaan door de procuratrix of de rentmeester. Zij waren immers verantwoordelijk voor de administratie van respectievelijk de inkomsten en de uitgaven. In dit geval ligt het ook niet voor de hand te denken dat Gerritgen de aantekeningen heeft gedicteerd, omdat de wijze waarop de schenkingen en de memoriediensten in de documenten zijn genoteerd verschillen van die van andere aantekeningen in deze documenten. Mogelijk heeft Gerritgen de familieschenkingen voor haar eigen archief op schrift gesteld, en is het later ingenaaid in het memorieboek. Want bijna alle notities en schenkingen van deze familie zijn op één bifolium papier geschreven, dat later tussen de perkamenten folianten is

ingenaaid. Het handschrift op het papier wijkt qua schrijfstijl af van de andere handen die op het perkament schenkingen hebben opgetekend. Daarnaast zijn de giften in de ikvorm geschreven, en niet zoals de rest van de aantekeningen in de derde persoon. De personen zijn aangeduid met het woordje *myn* in plaats van de standaardaanduiding *die* dat in het gehele register is gebruikt. Zinsneden als *ick suster gerritgen ysbrantsdochter van Rijck, Katharijne Ysbrantsdochter van Rijck myn suster* en *Anna van Ryck myn suster* duiden op een persoonlijke band met de betrokken personen.[21] Bij een vermelding over een schenking door onder meer Gerritgens oom, Cornelis van Rietwijk, is in eerste instantie het woordje *die* doorgestreept en vervangen door het persoonlijk voornaamwoord *myn*.[22]

Ook in het kosterinnenboekje heeft Gerritgen de aantekeningen aangaande de memoriediensten van haar eigen familie zelf opgetekend.[23] Het handschrift komt exact overeen met dat uit het memorieboek. Daarnaast zijn ook in dit register persoonlijke aantekeningen te lezen als *Item Iaergetijde van myn e*erwaarde *vader ijsbrant van rietwijcke*[24] en *Item Iaergetijde van myn e*erwaarde *moeder mergriet florisdochter ende myn suster anna ijsbrantsdochter van riedwijck*.[25]

Het kosterboek daarentegen is niet door dezelfde hand opgetekend in tegenstelling tot wat Bangs heeft gesuggereerd.[26] Een andere, maar ook latere, hand moet verantwoordelijk worden gehouden voor deze aantekeningen. Dit register bevat niet alleen notities die zijn overgenomen uit het kosterinnenboekje, maar ook uit latere aanvullingen die niet in het kosterinnenboekje zijn opgenomen. Zeer belangrijke informatie als het sterfjaar van Gerritgen staan bijvoorbeeld alleen in het kosterboek aangegeven. Elk jaar op *Sint Aelbertsdach [25 juni] [moet] op onsse choer onder die eerste misse ende die hoechge misse altijt twee waskaersen baernen vanweghen suster Gheerijtgen Ysbrantsdochter* [anno 1572].[27]

Schenken en gedenken

Gerritgen en haar familie waren zich bewust van het tijdelijke aardse leven, het verblijf in het vagevuur, het hemelse paradijs en de eeuwige rust die zij hier hoopten te vinden. Maar voordat hun die eeuwige rust gegund zou worden, moest hun ziel eerst het oord van duivels en demonen doorstaan. De familie hoopte, net als menig ander in die tijd, door goede werken te verrichten en schenkingen te doen een bijdrage te kunnen leveren aan de zuivering van hun eigen ziel en die van hun dierbare familieleden en vrienden. Door een priester missen te laten vieren en te laten bidden konden zij de ziel helpen haar tijd in het vagevuur te verkorten en hopelijk te verlichten. Om die reden 'kochten' zij

bij het klooster onder meer memoriediensten en bepaalden zij dat deze tot het einde der tijden moesten plaatsvinden. Deze diensten en missen betaalden zij op velerlei wijzen.

Met het verkorten van een verblijf in het vagevuur in het achterhoofd begunstigden Gerritgen en haar familie het klooster met vele giften. Deze schenkingen werden veelal in het memorieboek van het klooster opgetekend. Hierin werden alle giften van zowel particuliere als geestelijke weldoeners genoteerd, al dan niet met vermelding van de geschonken goederen.[28] De zeer diverse, veelal korte, maar in enkele gevallen zeer uitgebreide, aantekeningen hebben betrekking op de naam van de schenker, de gift, soms in welk jaar de schenking heeft plaatsgevonden en de reden waarom men juist Mariënpoel gunstig gezind was. Enkele familieleden bijvoorbeeld hebben juist Mariënpoel welgedaan, omdat Gerritgen hier was ingetreden. Bij één van de legaten betreffende de betaling van de pacht van een stuk land, is zeer expliciet vermeld dat de schenkers, de ooms Cornelis († 1576) en Willem van Rietwijk († onb.), dit alleen hebben gedaan omdat hun nicht hier was ingetreden.[29]

De donaties die de familie en Gerritgen deden bestonden voor het merendeel uit geld, maar er zijn ook pitanties en een enkel object ter opluistering van het godshuis geschonken. In 1518 verkochten bijvoorbeeld twee ooms van Gerritgen, Cornelis en Aelbrecht van Rietwijk, een stuk weiland aan Mariënpoel, gelegen in Egmond.[30] Enkele jaren later staat in de rekeningen van 1522-1545 dat Gerritgen het klooster jaarlijks op 1 augustus tien pond gaf aan lijfrente, die zij had staan op de stad Alkmaar.[31] Waarschijnlijk heeft Gerritgen lijfrente op deze stad gezet, omdat haar ooms Aelbrecht en Willem van Rietwijk beiden politiek actief waren in Alkmaar.[32]

Gerritgens zusters, Catharina en Anna, bedachten de nonnen met een lekkere maaltijd, ook wel pitantie genoemd. Pitanties waren lekkernijen voor de nonnen die zij kregen in ruil voor bepaalde diensten.[33] De nonnen moesten in ruil voor dit maal elk jaar op de sterfdag van de gulle gever zielmissen houden. Zo gaf Catharina vijftig Rijnsgulden voor een jaarlijkse pitantie *om voir haer zyel te bidden ende haer ouwers ende broeder*.[34] Opmerkelijk is het feit dat zij had bepaald dat er alleen voor reeds overleden familieleden gebeden moest worden. Het was gewoon dat er ook tijdens het leven voor het zielenheil van een persoon en zijn naasten werd gebeden.

Enkele familieleden hebben de handen ineengeslagen en besloten tezamen ter opluistering van de kloosterkerk een koorgestoelte te schenken. In 1557 gaven

Afbeelding van een monnik in een kaartboek van verschillende kloosters, 1593. Coll. Gemeentearchief.

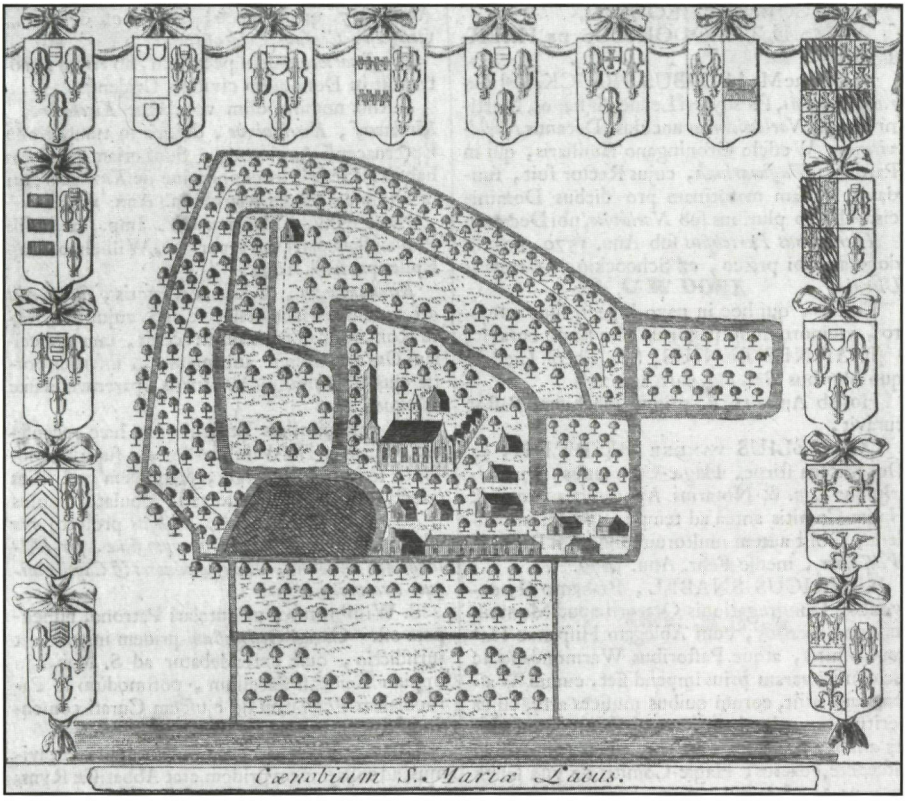
Gerritgens oom Cornelis van Rietwijk, haar neef Floris Maartenszoon[35] en haar zwager Wouter Corneliszoon een gestoelte ter waarde van dertig Rijnsgulden.[36] Het betrof hier waarschijnlijk een priestergestoelte dat zich op het Hoogkoor, aan de rechterzijde van het Hoogaltaar bevond. De nonnen hadden namelijk de beschikking over een eigen galerij in de bovenkerk. Het gestoelte was bestemd voor de geestelijken die de mis opdroegen en werd door hen gebruikt tijdens gedeelten van de mis waarbij zij mochten zitten.

Als donateur van het klooster heeft Gerritgen haar eigen familie overtroffen. Niet alleen in het aantal giften, maar ook in de waarde die de schenkingen vertegenwoordigden. Maar ook haar voorgangsters en collega-priorinnen hebben het klooster niet zó welgedaan als Gerritgen, hetgeen waarschijnlijk te maken heeft met de zeer grote erfenis, ter waarde van 550 Rijnsgulden, die zij het convent schonk in 1556. Dit buitengewoon grote bedrag werd gebruikt voor het onderhoud van de kloostergebouwen.[37] Reeds eerder is geschreven dat Gerritgen dit geld mogelijk heeft gekregen naar aanleiding van het overlijden van haar zusters Catharina en Anna.

Gerritgens vrijgevigheid en schenkingsdrang hielden niet op. Zo gaf zij nog enkele malen geld voor het onderhoud van de kloostergebouwen en pitanties. Zij bepaalde dat de nonnen in ruil voor een lekker maal jaargetijden moesten houden voor haar ouders, broer, zusters en haar dierbare vrienden. Deze jaargetijden, en daarmee ook de maaltijden, moesten tot het einde der tijden plaatsvinden.[38] Zelfs aan het eind van de jaren zestig, toen de politieke en religieuze onrust zich tot een climax ontwikkelde, schonk Gerritgen nog geld, tot zelfs in 1570 toe. Mogelijk voelde zij toen haar einde naderen en wilde zij haar memoria nog eens extra luister bijzetten, want opnieuw bepaalde zij dat er op haar sterfdag jaarlijks gebeden moest worden voor zowel haar ouders, als haar vrienden en haarzelf.[39] Zij had blijkbaar het volste vertrouwen in het eeuwige voortbestaan van het convent. Dit blijkt ook uit het feit dat op 17 juni 1571 zelfs nog een nieuw altaar in de kloosterkerk werd gewijd door Nicolaas van Nieuwland, de eerste bisschop van Haarlem.[40]

Jaargetijden en memoriediensten

Als tegenprestatie voor al deze giften hielden de nonnen memoriemissen voor de familie. Gerritgen trof uitvoerige regelingen voor de memoriediensten die in de kloosterkerk gehouden moesten worden. De dagen en de wijze waarop haar familie, en zijzelf na haar dood, herdacht zouden worden heeft zij zorgvuldig opgetekend. In het kosterinnenboekje heeft zij bijvoorbeeld precies aangegeven hoeveel kaarsen op de graven en altaren geplaatst moesten worden. De wijze waarop de memoriedienst van Gerritgens vader IJsbrand werd gehouden, was bepalend voor alle diensten die op eenzelfde wijze moesten verlopen. Op zijn jaargetijde (9 februari) moesten vier kaarsen op het graf van de rectoren, gelegen aan de linkerzijde op het Hoogkoor, worden geplaatst. Dit graf fungeerde zeer waarschijnlijk als een vervangend graf voor familieleden die elders lagen begraven. Het was namelijk niet ongewoon jaargetijden te vieren voor personen die elders waren begraven. Vieringen vonden in dergelijke situaties plaats bij een vervangend graf of bij een gedenkteken van de overledene als dat voorhanden was.[41] De kaarsen moesten zowel tijdens de eerste mis als tijdens de Hoogmis branden. Op het Hoogaltaar moest ook één kaars branden tijdens de Hoogmis. Indien er meerdere missen die dag gevierd werden dan moest ook één kaars gedurende deze missen branden. In de maand maart werden de jaargetijden van Geertruida Adriaansdochter, Gerritgens broer Willem (5 maart) en die van Focula Pietersdochter (15 maart) gevierd. In juli werden Floris Adriaanszoon, de broer van

Plattegrond van het klooster Mariënpoel. Uit: Oudheden en Gestichten van Rhijnland, 1719. Coll. Gemeentearchief.

Geertruida Adriaansdochter, en haar nicht Margaretha Maartensdochter (5 juli) herdacht. De vieringen in de maand augustus waren ter nagedachtenis aan haar moeder Margaretha, haar zuster Anna en haar vrienden, en tot slot in de maand september moest de jaargetijde van Catharina worden gevierd. Eenmaal na Gerritgens dood zouden alle bovengenoemde memoriediensten niet meer afzonderlijk gevierd worden. De gehele familie zou dan op Gerritgens jaargetijde in één memoriedienst worden herdacht, hetgeen niet uitzonderlijk is omdat het in die tijd heel gewoon was een familie tegelijkertijd te herdenken, inclusief familieleden van eerdere generaties.[42] De memoriedienst voor de gehele familie zou dan ook niet meer bij het tot dan toe gebruikte graf plaatsvinden, maar bij Gerritgens

eigen graf. Zij zou net als de andere priorinnen op het Hoogkoor begraven worden in het speciaal daarvoor bestemde priorinnengraf, dat zich rechts op het Hoogkoor bevond.[43] Ook de kaarsen zouden voortaan op dit graf worden neergezet en niet meer op het vervangende graf. Toen Gerritgen op 25 juni 1572 overleed, wist zij niet dat zij niet zou kunnen genieten van de door haar ingestelde eeuwigdurende memoriemissen. De oorlog en de komst van de geuzen doorkruisten immers al haar plannen.

Besluit

Gerritgen en haar familie waren tijdens hun leven druk bezig waren met het leven na de dood. Zij hoopten allen op Gods genade na hun dood. Door de kloosterlingen veel voor hun ziel te laten bidden en de priester missen te laten vieren, hoopten zij op een korter verblijf in het vagevuur en sneller het hemelse paradijs te mogen betreden. Door tijdens hun leven veel goede werken te doen leverden zijzelf ook een bijdrage aan hun zielenheil en dat van hun dierbaren. Gerritgen en haar familie manifesteerden zich als ware weldoeners van Mariënpoel. Zij schonken veel geld, droegen bij aan de opluistering van het huis van God, het onderhoud van de kloostergebouwen en met lekkere maaltijden vergaten zij ook de nonnen niet. In ruil hiervoor zouden de conventualen tot het einde der tijden voor hun zielen bidden en memoriediensten houden.

Gerritgen neemt als mater van Mariënpoel een speciale positie in. Als geen ander heeft zij het klooster zó welgedaan. Klaarblijkelijk had zij er alle vertrouwen in dat het klooster bestand was tegen de politieke en religieuze onlusten. Zij bleef immers het klooster weldoen, besteedde veel zorg aan de memoria van haar dierbaren en zichzelf en trof uitvoerige regelingen voor de jaargetijden. Echter, zij heeft geen profijt gehad van de door haar ingestelde missen en diensten. Alles hield abrupt op te bestaan toen Mariënpoel zijn deuren moest sluiten en even later door de slopershamer met de grond gelijk gemaakt werd.

Noten

1 Dit artikel is gebaseerd op S. van de Velde, *Gebed zonder eind. Memorieboeken van klooster Mariënpoel (1428-1573)* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 1999).

2 J.C. Boogman, 'De overgang van Gouda, Dordrecht, Leiden en Delft in de zomer van het jaar 1572', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 57 (1942) 101.

3 Boogman 1942, 102.

4 De overgebleven nonnen vestigden zich op het Sint Pieterskerkhof en het Sint Pancrashof. Zie *Mariënpoel, een Leids klooster 1428-1573* (tent. cat. Leiden 1984, nr. 4/7, z.p.). J.C. van Overvoorde, *Inventaris van de archieven van de kloosters* (Leiden 1917; herzien 1995) XIX, bijlage 'Poel'.

5 H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten* (Leiden 1975) 279.

6 W.J.J.C. Bijleveld, 'Bijdragen tot de genealogie van het Leidse geslacht Van Velden en aanverwante families', *De Nederlandsche Leeuw* 7 (1924) 42, 230-237.

7 J.D. Bangs, *Cornelis Engebrechtsz.'s Leiden* (Assen 1979) 33-34.

8 In dat jaar betaalde Gerritgens vader 18 pond aan kostgeld voor Gerritgen. Zie Gemeentearchief Leiden (GAL), Kloosterarchieven (Kl. arch.) 901 (ongefolieerd).

9 Zie M. Castenmiller, 'Liturgische vieringen in het klooster Mariënpoel', *Spiegel Historiael* 18 (1983) 28-29.

10 GAL, Kl. arch. 885, nr.17A.

11 Maritgens naam is niet in het necrologium van het klooster opgetekend. Over haar materschap is slechts een enkele aantekening in de archivalische bronnen bekend. Zij was bijvoorbeeld in 1547 aanwezig bij de ondertekening van de rekening van het klooster over het jaar 1546. Zie GAL, Kl. arch. 901.

12 GAL, Kl. arch. 1055.

13 Gerritgen heeft in elk geval vanaf 1560 met priester Thomas Harmenszoon samengewerkt. Hij was vanaf 1556 rector van het convent. Na de sluiting van het klooster is Harmenszoon vertrokken naar Amsterdam. Zie GAL, Kl. arch. 888, f. 9r., f. 27v.; Kl. arch. 996; *Mariënpoel, een Leids klooster*, Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden 1984, nr. 4/7.

14 M. Castenmiller, 'Het dagelijks leven in een middeleeuws klooster', *Leids Jaarboekje* 73 (1981) 35-36.

15 Castenmiller 1983, 27.

16 GAL, Kl. arch. 885, nr.9a; Kl. arch. 888, f. 10r.

17 GAL, Kl. arch. 888, f. 18r.

18 S. van Leeuwen, *Batavia Illustrata* ('s-Gravenhage 1685) kol. 1070.

19 Bijleveld 1924, 233. Bangs 1979, 33, heeft het sterfjaar 1556 overgenomen. Zie GAL, Kl. arch. 889, f. 15r.: *Item anno.lvi den XII octobris soe heeft tconvent /van Poel/ ontfangen van suster Gerritgen Ysbrantsdochter besterffenisse vijffhondert ende vijftig rijns gulden [...].* Bijleveld heeft mogelijk gelezen dat na het overlijden van Gerritgen 550 Rijnsgulden aan het klooster is vermaakt. Er staat echter dat het klooster 550 Rijnsgulden uit een erfenis heeft ontvangen, maar niet uit welke nalatenschap het geld afkomstig is. Gezien het feit dat Gerritgens beide zusters stierven in respectievelijk 1554 en 1555 is het niet onwaarschijnlijk dat zij van een van hen of van beide zusters een nalatenschap heeft gekregen.

20 Bangs 1979, 33-34.

21 GAL, Kl. arch. 889, f. 15r.

22 GAL, Kl. arch. 889, f. 15r.

23 GAL, Kl. arch. 884, f. 33v-f. 34r. en Kl. arch. 889, f. 15r-16v.

24 GAL, Kl. arch. 883, f. 1v.

25 GAL, Kl. arch. 883, f. 2v.

26 Bangs 1979, 34.

27 GAL, Kl. arch. 883, f. 6r.

28 GAL, Kl. arch. 889, f. 15r.-15v. De aanduiding *memorieboek* heeft betrekking op verschillende documenten waarin het herdenken van zowel levende als overleden personen centraal staat. In de 20ste eeuw zijn vele namen voor dergelijke documenten bedacht, zodat een onderscheid tussen de documenten kan worden aangebracht. Dit type zou tot de obituaria gerekend kunnen worden als het register volgens het kerkelijk jaar, voorzien van een kerkelijke kalender, zou zijn opgesteld, maar dat is bij dit memorieboek niet het geval. Dit type register wordt een fundatieboek genoemd. De giften en stichtingen van zowel levende als overleden personen aan de nonnen zijn al dan niet in chronologische volgorde onder elkaar opgetekend. De nonnen konden in elk geval nazien op welke wijze een persoon zijn of haar obit had betaald. H. Huygebaert, o.s.b., 'Les document nécrologiques', *Typologie des sources du moyen âge occidental* (Turnhout 1972). Zie ook S. van de Velde, '"Dit ist memorieboec" van het klooster Mariënpoel. De familie van Zwieten herdacht' in: T. van Bueren en W.C.M. Wüstefeld, *Leven na de dood* (Turnhout 1999) 242-243.

29 GAL, Kl. arch. 889, f. 15r.

30 GAL, Kl. arch. 961.

31 GAL, Kl. arch. 901, 1518-1526, 1527-1530, 1532-1539 en 1545.

32 Gerritgens oom Aelbrecht van Rietwijk (†1537) was in Alkmaar tot schout gekozen in 1521. Zijn broer Willem was in dezelfde stad politiek actief. In 1522 was hij schepen en een jaar later thesaurier. Het is niet ondenkbaar dat Gerritgen voor Alkmaar heeft gekozen, omdat haar ooms hier politiek actief waren. Deze schenkingen zijn niet in het fundatieboek opgenomen. Zie Bijleveld 1924, 234.

33 H. Furnée, 'Over pitanties en propijnen', *Spiegel Historiael* 9 (1974) 10, 560-563.

34 GAL, Kl. arch. 889, f. 16r.

35 Floris Maartenszoon van Alkemade (1511-1572) heeft verschillende bestuurlijke functies in Amsterdam bekleed als schepen, raad en burgemeester in de periode van 1544 tot aan zijn dood op 30 mei 1572.

36 GAL, Kl. arch. 889, f. 15r.

37 GAL, Kl. arch. 889, f. 15r.

38 GAL, Kl. arch. 889, f. 15r.

39 GAL, Kl. arch. 889, f. 15v.

40 GAL, Kl. arch. 884, f. 31v.

41 Van Bueren en Wüstefeld 1999, 60.

42 GAL, Kl. arch. 883, f. 2v. Zie ook Van Bueren en Wüstefeld 1999, 201-202 en S. van de Velde, 'De omgang met ziekte en dood in Mariënpoel' in: Van Bueren/Wüstefeld 1999, 189.

43 GAL, Kl. arch. 884, f. 32v.

'Prince van Letterrijck'

De Leidse gebuurten in de 17de eeuw[1]

Marieke Wijsman

In verschillende steden in de Nederlanden, zoals in Haarlem, Delft, Den Haag, Utrecht en Gent, bestonden in de 17de eeuw gebuurten. Deze verenigingen ontstonden op initiatief van een aantal buurtbewoners. De gebuurte vormde een kleine gemeenschap binnen de stad. Hier onderhield men vriendschappelijke contacten en steunde men elkaar in moeilijke tijden. Ook in de 17de eeuw gold: 'Een goede buur is beter dan een verre vriend'. In 1602 telde Leiden maar liefst 176 gebuurten, die een belangrijke rol speelden in het dagelijkse leven in de stad.

Over de organisatie van de Leidse gebuurten is al het een en ander bekend. Dit is met name te danken aan de *Generale ordonnantie op de gebuurten* uit 1593 van Jan van Hout (1542-1609), de stadssecretaris van Leiden. Hij reorganiseerde aan het einde van de 16de eeuw de Leidse gebuurten. Naast de ordonnantie zijn er ook andere bronnen overgeleverd die ons een blik gunnen in het Leidse buurtleven. Onderzoek is verricht door G.Th.C. Pieck, E. van der Vlist en H. Roodenburg. Desondanks is er nog weinig bekend over de rol van de gebuurten in het dagelijks leven van Leidenaren in de vroegmoderne tijd.[2]

De gebuurten

Er bestonden verschillende buurttypen in Leiden, zoals bonnen en schutterswijken. Die waren, in tegenstelling tot de gebuurten, bestuurlijke eenheden binnen de stad. De bonnen waren ingesteld door de overheid voor brandbestrijding en het innen van belastingen. Per bon werden er twee tot vier bonmeesters aangesteld die de zorg voor het brandblusmateriaal droegen. De schutterswijken waren ingesteld voor de bewaking van de stad.

De gebuurten werden opgericht op eigen initiatief van een groep buren. Een gebuurte omvatte vaak één blok huizen, één of twee straten met de bijbehorende

Drs. Marieke Wijsman is werkzaam als projectleider bij een milieukundig en archeologisch adviesbureau.

steegjes. De bonnen en schutterswijken waren aanmerkelijk groter. De buurtverenigingen zijn dus niet ontstaan wegens een gebrek aan lokale opdelingen, deze waren er wel degelijk. Blijkbaar was er binnen de stad behoefte aan een kleinere eenheid waarbinnen men elkaar kende en kon bijstaan in tijden van nood, maar ook kon delen in vreugde.[3]

Een belangrijke aanleiding tot het oprichten van de gebuurten was waarschijnlijk de spreiding van de kosten van de aanleg van goten, straten, bruggen en het repareren van beschoeiingen aan grachten e.d. Dit was de meest voorkomende reden voor de gebuurten om zich tot het stadsbestuur, het Gerecht, te keren. In de *Gerechtsdagboeken* komen we vele voorbeelden hiervan tegen. De kosten zijn soms voor de stad, en soms voor de gebuurte. Helaas wordt niet duidelijk in welke gevallen de kosten voor de een dan wel de ander zijn. Algemeen straatgeld voor het onderhoud van de straten, riolen en goten werd pas sinds 1665 geheven. Vanaf 1673 kwamen vele rekesten bij het Gerecht binnen van gebuurten voor het plaatsen van lantaarns. De kosten hiervan waren voor hun rekening. Volgens Blok werd pas omstreeks 1680 de algemene verlichting van de stad ingesteld. Vanaf dan wordt er in elk bon lantaarngeld geheven. Soms kwam er een klacht bij het Gerecht binnen van een gebuurte over een derde partij. Zo beklaagde de heer van de gebuurte Priely, gelegen bij de Diefsteeg en Pieterskerkgracht, zich over andere gebuurten die gebruikmaakten van de Borreput op de Pieterskerkgracht. Alleen Priely droeg de kosten voor het onderhouden en het repareren van deze put. Dus vroeg hij of de andere gebuurten mee konden betalen aan de put. Het Gerecht keurde dit niet goed, overigens zonder dit te beargumenteren.[4]

Wanneer de gebuurten in Leiden precies zijn ontstaan, weten we niet. Vóór 1593 stelden zij hun eigen reglementen op in een buurtbrief. Eén buurtbrief is bewaard gebleven, namelijk die van Priely uit 1473. Hieruit kunnen we concluderen dat de gebuurten zeker al in de 15de eeuw bestonden. Vermoedelijk zijn zij in de Late Middeleeuwen ontstaan vanuit de middeleeuwse parochies. Nader onderzoek zou dit moeten uitwijzen.[5]

De reorganisatie van de gebuurten

Stadssecretaris Jan van Hout kreeg in 1592 opdracht van het Gerecht van Leiden, de magistraat, om de gebuurten te reorganiseren. Van Hout had eerder een rapport opgesteld waarin de onredelijkheden van de buurtreglementen naar voren kwamen. Door zijn functie was Van Hout betrokken bij allerlei aspecten van het stedelijk bestuur.[6]

De eerste aanzet tot het herindelen van de gebuurten gaf Jan van Hout in zijn *Armenrapport* van 1577 waarin hij een reorganisatie van de armenzorg voorstelde. De voornaamste doelen hiervan waren de verbetering van de armenzorg, het voorkomen van bedelarij en misbruik van sociale rechten. Om deze doelen te behalen was het van belang dat er een goede bevolkingsregistratie werd opgezet. Van Hout wilde de buurten hierbij betrekken.[7]

De *Generale ordonnantie op de gebuurten* van 1593 voorzag in de herindeling van 117 nieuwe gebuurten. Velen beklaagden zich bij het Gerecht over deze indeling, waardoor Van Hout in 1599 voor de tweede keer opdracht kreeg tot een reorganisatie. In 1602 kreeg Van Hout voor de derde maal opdracht tot een herindeling van de gebuurten. Hij sloot zich hiervoor op in een veerschuit en in tien dagen had hij zijn herindeling in 176 gebuurten vastgesteld en omschreven in zijn *Verslag van een besogne over herindeling van de gebuurten, met beschrijvingen van de gebuurten*. Jan van Houts herindeling heeft echter niet lang standgehouden. Zijn neef en geschiedschrijver J.J. Orlers telde in 1614 slechts 77 buurten. Het aantal gebuurten in Leiden bleef in de gehele 17de eeuw sterk aan verandering onderhevig door vergrotingen, splitsingen en samenvoegingen, maar ook door het ontstaan van nieuwe. De *Generale ordonnantie op de gebuurten* van Jan van Hout heeft langer standgehouden dan zijn herindeling van de gebuurten. Deze ordonnantie was de basis voor alle verordeningen die volgen, tot in de 19de eeuw toe.[8]

In de *Generale ordonnantie* werd niet alleen een herindeling gegeven, maar werden de gebuurten ook aan reglementen gebonden. Van oudsher stond aan het hoofd van de gebuurte een heer. Deze werd bijgestaan door het gebuurtenbestuur, bestaande uit een raad, tresoriers en een knecht. In elke gebuurte moest een heer aanwezig zijn om de orde en de rust te handhaven: *toe te zien dat de die [buren] in goeder vreden ende borgelicke eenicheyt mitten anderen leven ende verkeeren ende dat alle argenissen gemijt ende tijtlicjen verhoedt werden*. Daarnaast moest de heer er op toe zien dat de ordonnantiën van het stadsbestuur werden gehandhaafd. Hij hield verder een buurtregister bij van alle personen die in zijn gebuurte woonden. De heer werkte samen met de aalmoezeniers om erop toe te zien dat niemand door armoede kwam te overlijden. Hij werd gekozen door het Gerecht uit een nominatie van een drietal personen, die werd opgesteld door de gebuurte. Hij werd aangesteld voor het leven of zolang hij in dezelfde buurt bleef wonen. Sommigen heren traden eerder af wegens ouderdom.[9]

In de 17de eeuw waren er een aantal voorwaarden om lid te kunnen worden

van het bestuur van de stad, zoals het bezit van burgerrecht, een zeker vermogen en aanzien en lidmaatschap van de Hervormde Kerk. Niet al deze eisen golden voor de heren van de gebuurten. Uit de aanstelling van de katholieke brouwer Jan Brouwensz. van Leeuwen en de doopsgezinde lakenbereider Hendrik Putman blijkt dat ook niet-gereformeerden tot heer van een gebuurte konden worden benoemd. Voor de functie van heer ging de voorkeur uit naar personen van gezag en onberispelijk gedrag; *de gehequalificieersten van de gebuyren*. In de vroegmoderne tijd doelde deze term niet zozeer op de inhoudelijke capaciteiten als wel op de sociale status van een persoon. Vaak waren de buurtheren voormalig raadslid of tresorier van de gebuurte en hadden dus ervaring in het besturen.[10]

Uit het *Register van aanstellingen van heren van gebuurten* blijkt dat de heren van de gebuurten vaak werden gekozen uit de groep rijkere en aanzienlijke personen. Zo werd in Rijnevelt, gelegen bij de Oude Vest, mr. Arent van 's-Gravesande aangesteld als heer. Hij was stadsbouwmeester van Leiden van 1638 tot 1655 en werd vooral bekend door de bouw van de Lakenhal en de Marekerk. Uit het *Register van aanstellingen* blijkt dat de heer van de gebuurte zijn functie uitoefende naast zijn dagelijkse beroep. In het geval van Arent van 's-Gravesande werd beslist dat hij zich mocht laten vervangen door een van zijn raadsleden als hij door zijn publieke functie niet in staat was om zijn werkzaamheden als heer uit te voeren.[11]

Doordat het Gerecht de heer aanstelde, had het stadsbestuur een directe invloed op de gang van zaken in een gebuurte. Het is niet onwaarschijnlijk dat bij deze aanstellingen vaak sprake was van patronage. Patronage was een van de hoofdkenmerken van de regentenheerschappij ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Patroons waren invloedrijke heren, terwijl hun cliënten bestonden uit minder machtige regenten, verwanten en lager geplaatsten die op een of andere manier profiteerden van de relatie die zij met de patroon onderhielden. Dat het Gerecht ook gebruikmaakte van zijn invloed op de aanstelling van de heer blijkt uit het volgende voorbeeld. De heer van Claes Jan Vossenhouck, gelegen bij de Jan Vossensteeg, overleed in 1650 en de leden van de buurt nomineerden drie personen voor zijn opvolging. Tegen de wens van de buurt in, werd de man die de minste stemmen had behaald, door het Gerecht benoemd als de heer.[12]

De heer werd, zoals eerder opgemerkt, bijgestaan door de raad van de gebuurte. Over deze raad is weinig terug te vinden in de archieven. Volgens de *Generale ordonnantie* van 1593 werd de raad van de gebuurte gekozen door de heer. Hieruit kan worden opgemaakt dat de raad een algemeen onderdeel van het bestuur van

Links: portret van Cornelius Schrevelius, rector van de Latijnse School van 1642 tot 1664. Coll. Gemeentearchief. Rechts: portret van Arent van 's-Gravesande, detail uit 'De Haagse Magistraat in 1636'. Coll. Haags Historisch Museum.

een gebuurte vormde. In Orlers lezen we echter dat de raad werd gekozen door de geburen. Ook de rechtsgeleerde Simon van Leeuwen (1625-1682) schreef dat de leden van de raad werden gekozen door de meerderheid van de buren. Volgens hem waren er twee raadsleden die als taak hadden de buurtwisten op te lossen. Uit het overgeleverde kasboek van Prince van Letterrijck blijkt echter dat deze buurt in 1621 twee raadsleden had, maar in 1647 twee *out-raeden* en twee *jong-raeden*. Het aantal raadsleden varieerde hier dus van twee tot vier leden. In Den Haag bedroeg het tussen de twee en de zes personen. Dit kan ook voor Leiden het geval zijn geweest.

Een algemeen geldende regel wat betreft de aanstelling van de leden van de raad lijkt niet te hebben bestaan. Waarschijnlijk verliep verkiezing in iedere gebuurte anders. In ieder geval werden de raadsleden altijd gekozen uit de gebuurte. Het recht van keuze berustte bij het gebuurtenbestuur of bij de gehele buurt. De belangrijkste taak van de raad was het bijstaan van de heer op verschillende

gebieden, bijvoorbeeld bij het oplossen van burenruzies. Het is niet duidelijk voor hoelang de leden van de raad zitting hadden.[13]

Naast de heer van de gebuurte en de raad had elke gebuurte twee tresoriers (penningmeesters). De oudste tresorier was verantwoordelijk voor het innen en bewaren van de inkomsten en de jongste hield de boeken hiervan bij. Over de aanstellingstermijn van de penningmeesters bestaat onduidelijkheid. Uit de *Generale ordonnantie* blijkt dat elk jaar de langstdienende tresorier werd vervangen door de jongste tresorier en dat in diens plaats een nieuwe tresorier werd gekozen door de buren. De verkiezing van een nieuwe tresorier vond volgens de ordonnantie plaats tijdens de buurtvergadering of buurtmaaltijd. Echter, zoals we verderop zullen zien, werd de gezamenlijke maaltijd niet elk jaar gehouden. Prince van Letterrijck, gelegen bij de Schoolsteeg en de Pieterskerkgracht, verkoos de nieuwe tresorier tijdens de buurtvergadering. De tresoriers werden niet ieder jaar gekozen, maar bleven meerdere jaren aan. Ook wat betreft hun aanstelling hielden de gebuurten zich niet altijd aan de ordonnantiën. Een algemeen geldende regel voor de benoeming van de tresoriers lijkt niet aanwezig te zijn. Naar alle waarschijnlijkheid was het combineren van een functie in het gebuurtenbestuur met het dagelijkse beroep de normale gang van zaken. De leden van het gebuurtenbestuur ontvingen namelijk geen vergoeding voor hun werkzaamheden.[14]

In elke gebuurte was er naast het bestuur een knecht aanwezig die allerlei handen spandiensten verrichtte. Zo inde hij de boetes die waren opgelegd door de heer, maakte hij bekend wanneer er begrafenissen plaatsvonden en gaf hij mededelingen van het gebuurtenbestuur door. De knecht werd gekozen door het gebuurtenbestuur en betaald door de buurt. Bovendien mocht hij van de inkomsten die hij ophaalde de tiende penning houden. Verder was hij vrijgesteld van de verplichte bijdragen aan de gebuurte. Dat de knecht onmisbaar was blijkt wel uit het kasboek van Prince van Letterrijck: daar is zelfs sprake van een vervanger voor de knecht als de knecht afwezig is.[15]

De relatie van de gebuurten met het stadsbestuur

Leiden groeide snel in de 17de eeuw, waarmee ook het aantal taken voor het stadsbestuur toenam. De participatie van de gebuurten was bij gebrek aan een modern bureaucratisch en politieapparaat noodzakelijk. De reorganisatie door Jan van Hout in 1593 vormde het startpunt van de bemoeienis van het stadsbestuur met de gebuurten. Deze overheidsbemoeienis zette zich voort in de 17de eeuw en maakte een einde aan het zelfstandige karakter van de gebuurten.[16]

De buurtvergunning

Na de reorganisatie van de gebuurten werden alle voorgaande buurtbrieven en buurtkaarten herroepen. Voortaan dienden de gebuurten te worden erkend door het stadsbestuur. Daardoor ging een groot deel van de oorspronkelijke autonomie van de gebuurten verloren. Bij splitsingen, samenvoegingen en andere veranderingen moest toestemming worden gevraagd aan het Gerecht. Dat dit regelmatig gebeurde, blijkt uit het bestaan van vergunningen voor gebuurten en heren van gebuurten. Deze voorgedrukte akten bevatten lege plekken waar de ligging van de gebuurte, de naam en de datum van oprichting konden worden genoteerd. Op de achterzijde van de akte hoefde alleen nog maar de naam van de heer ingevuld te worden.[17]

Orde en rust handhaving

Een van de belangrijkste taken van de heer van de gebuurte was de handhaving van de orde en de rust in zijn gebied. Deze werd onder meer bewaard doordat hij bemiddelde bij ruzies. De heer had hierbij een zekere mate van rechtsmacht; hij mocht straffen opleggen. Deze straf betrof een geldelijke boete, die afhankelijk van de 'misdaad' kon oplopen van 24 stuivers tot twee gulden.[18]

Nauw verbonden met de handhaving van de orde en de rust was de aanpak van misdaad. Aangezien er in de 17de eeuw nog geen sprake was van een georganiseerde politiemacht was de inzet van burgers noodzakelijk voor de misdaadbestrijding en de ordehandhaving. Naar alle waarschijnlijkheid kreeg de heer van de gebuurte deze rechtsmacht om de werkzaamheden van de schepenbank te verlichten. Door de groei van de bevolking van Leiden in de 17de eeuw nam het aantal zaken dat verscheen voor de rechtbank toe. Hiervoor was in 1598 ook al het college van vredemakers ingesteld dat bestond uit een burgemeester en twee schepenen. Dit college hield zich voornamelijk bezig met zaken die lagen in de civiele rechtssfeer. De heer was, zoals gezegd, verantwoordelijk voor het oplossen van kleine civiele zaken, bijvoorbeeld de burenruzies. Pas als hij daartoe niet in staat was, mocht de stap naar het college van vredemakers of de schepenbank worden gezet. Er was dus sprake van een zekere hiërarchie binnen de rechtspraak. Een duidelijk voorbeeld komen we tegen bij de ruzie tussen twee buren in de St. Annegebuurte. De buurtheer is niet in staat de kwestie tot een goed einde te brengen en vraagt hulp aan het Gerecht. Dit stuurt de zaak door naar de Schout, de officier van justitie.[19]

Ook op andere gebieden riep het stadsbestuur de hulp in van de gebuurten

bij het bestrijden van misdaad en overtredingen. Zo kregen de heren in 1639 de opdracht er op toe te zien dat er geen bier afkomstig van buiten de stad werd getapt. Zij werden dus niet alleen betrokken bij het handhaven van de orde en de rust, maar ook bij de handhaving van de economische regelgeving.[20]

Het buurtregister

Een andere taak die de heren van de gebuurten werd toegewezen door het stadsbestuur was het bijhouden van een register van inkomende en vertrekkende personen in hun gebied. Het buurtregister werd in 1564 ingevoerd en in 1593 in de *Generale ordonnantie op de gebuurten* opgenomen. In het buurtregister werd bijgehouden wie er woonden, welk beroep zij uitoefenden en hun exacte woonplaats. Daarnaast was het register een middel voor het stadsbestuur om onderhuur te controleren. Als een kamer, schuur of andere ruimte werd onderverhuurd, moest dit binnen acht dagen worden gemeld bij de heer van de gebuurte. Op het niet nakomen van deze bepaling stond een boete van vier stuivers per persoon. De heer moest het buurtregister tweemaal per jaar, één keer in mei en één keer in november, inleveren op het raadhuis.[21]

Dit register was voor het stadsbestuur een manier om te bepalen wie er wel, maar vooral, wie er geen recht hadden op de stedelijke armenzorg. De huiszittenmeesters en de heren van de gebuurten moesten ervoor zorgen dat er geen aalmoezen werden verstrekt aan 'onnuttige, luie en werkloze personen'. Daarnaast was het register een middel voor het stadsbestuur om de immigratie te controleren. De massale toestroom van mensen aan het einde van de 16de eeuw en het begin van de 17de eeuw moet invloed hebben gehad op de gebuurten. Als gevolg van de sterke bevolkingsgroei ontstond een woningtekort in Leiden. Om al haar bewoners te kunnen opvangen werd de stad volgebouwd. In tuinen, steegjes en open ruimten werden woningen gebouwd om de bevolking op te vangen.[22]

Er kwamen verschillende soorten nieuwkomers naar de stad. In de eerste plaats waren er de passanten, mensen die gedurende korte tijd in Leiden woonden, maar daarna weer vertrokken. Hierbij moet onder meer gedacht worden aan seizoensmigranten en natuurlijk aan de studenten, hoogleraren en wetenschappers die op de Leidse universiteit afkwamen. Daarnaast waren er immigranten die zich permanent in de stad vestigden; zij waren afkomstig uit gebieden in de Nederlanden en ook van daarbuiten. Een belangrijke groep van deze nieuwkomers waren de Zuid-Nederlanders, Vlamingen en Brabanders. Deze groep drukte een sterk stempel op Leiden, met name op de textielnijverheid.[23]

Er is een aantal aanwijzingen dat de instroom van deze laatste groep niet onopgemerkt bleef. Vooral in het begin van de 17de eeuw lijkt het aantal verzoeken aan het stadsbestuur om splitsing van de gebuurte toe te nemen. St. Cathrijnenrijck benadrukte bij haar verzoek om splitsing zelfs dat de spanningen sterk waren toegenomen als gevolg van het toegenomen aantal nieuwkomers in de gebuurte.[24]

In de buurten moet het een mengeling zijn geweest van allerlei culturen, talen en dialecten. Toch lijkt het erop dat de inburgering van de vele groepen nieuwkomers in de 17de eeuw vreedzaam verliep. Dit zou ook verklaren waarom we maar weinig etnisch geweld en verwijzingen naar de immigranten tegenkomen in de archieven. Daarnaast is het waarschijnlijk dat de nieuwkomers in de stad werden opgevangen door familie en streekgenoten. Ook de gereformeerde kerk vormde een vangnet voor de nieuwkomers. De allochtonen raakten waarschijnlijk sneller geïntegreerd in de stad door de opvang in de gebuurten. Sommige nieuwkomers speelden al gauw een grote rol doordat zij werden verkozen in het gebuurtenbestuur. De hosen- en kousenbreier Pieter van Bevel uit Ieper werd heer van zijn gebuurte, net als de Antwerpse wolkoper Hendrik Baelde en de wolkammer Gelein Serjansen uit Poperinge.[25]

De verplichting tot het bijhouden van een buurtregister kwam te vervallen in 1657. Het register werd dus alleen bijgehouden van 1564 tot 1657. Deze periode valt samen met de periode van grote bevolkingsgroei in Leiden.

Eer en reputatie

De gebuurten hadden een eigen eer en reputatie hoog te houden. Dit kunnen we onder meer afleiden uit de namen van hun buurten. In Leiden werden ze ook wel keizerrijk, hertogdom, graafschap of bisdom genoemd. De gebuurten droegen bovendien vaak opvallende namen, zoals Vreuchdenrijck, Bloem van Jericho, 't Land van Beloften.

De namen zijn te verdelen in een aantal categorieën: namen die gebruikmaken van adellijke titels, zoals de Heerlijkheid van de Vliet en 't Hartochdom van Steynenburch. Andere kwamen overeen met die van bonnen of straten, zoals Maermanstege of Coenenstege. Verder waren er namen met een religieuze achtergrond, zoals St. Jacob en St. Catherijnenrijck. Ook verwijzingen naar personen kwamen voor, zoals Jan van Vossenrijck. Bovendien waren er komische, carnavaleske namen, zoals de Paplepel en Blik in de Aszak.

De komische namen vinden waarschijnlijk hun herkomst in de vastenavondviering en andere feesten. Er zijn aanwijzingen dat de gebuurten voor de Reformatie

Links: afdruk op papier van de penning van de buurt Paplepel, 1662. Rechts: begrafenispenning van de buurt Jericho, 1691. Coll. Lakenhal.

een rol hadden bij deze feesten. Sommige namen verwezen ook naar een specifiek kenmerk van de buurt. Zo ontleende de buurt Billenburg, gelegen rond het Noordeinde en in de 17de eeuw een rosse buurt, haar naam waarschijnlijk aan het huis van de bordeelhoudster *Fye met de billen* (die in de Middeleeuwen leefde). Ook de titels van de heren hielden de eer van de gebuurte naar de buitenwereld hoog. De heer van Priely had als titel: *heere van der Noterdijc, palensgrave van der Stienschuyr, heer van Breynloos*. Anderen werden ook wel keizer, graaf of baron genoemd.[26]

De Leidse buurten hadden bovendien vaak uiterlijke herkenningstekens. Zij gaven bijvoorbeeld begrafenispenningen uit. Zulke penningen werden soms voorzien van een oor en een ring om ze te kunnen dragen. Zij werden door de rijkere burgers van de stad gegeven aan de dragers tijdens de begrafenis als dank voor hun moeite. Van deze penningen is een aantal bewaard gebleven. De Paplepelbuurt, gelegen aan de Breestraat, had een penning met een doodshoofd en een zandloper. Van Bloem van Jericho, gelegen aan het Rapenburg, is ook een begrafenispenning bewaard. Op de voorzijde stond een roos afgebeeld en de penning had het volgende randschrift: *de buerdt van Ierochoor. begraefenis.*[27]

Sommige gebuurten hadden ook een devies en een wapen. Zo had Prince van Letterrijck als motto: *Altijt Leerzaem*, een verwijzing naar de Latijnse school in de buurt. Als wapen had deze wijk een ekster, een symbool van babbelzucht. Bolwercksoort had een eigen zegel met daarop een afbeelding van een molen, een verwijzing naar de korenmolen die zich daar bevond.

Links: afdruk op papier van het zegel van de buurt Bolwercksoort. Rechts: keerzijde van de begrafenispenning van de buurt Pryly, 1621. Coll. Lakenhal.

De buurt Pryly. Coll. Lakenhal.

Er zijn ook afbeeldingen van de gebuurten gemaakt. Van Priely, gelegen bij de Diefsteeg, is een schilderij bewaard gebleven uit 1622 dat een blik op de buurt geeft. Uit het onderschrift blijkt dat het schilderij was geschonken door een bewoner aan zijn heer en buurt. Ook van de Maersmanstege is een schilderij bekend, waarschijnlijk geschilderd omstreeks 1600. Het schilderij werd in 1871 door de laatste heer van de gebuurte geschonken aan Stedelijk Museum De Lakenhal. Dit werk was steeds doorgegeven van een gebuurteheer op zijn opvolger. De titels, penningen en overige uiterlijke herkenningstekens van de gebuurten zijn allemaal uitingen van zelfbewustzijn en gaven eveneens de trots van de buurtbewoners op hun buurt weer.[28]

De leden van de gebuurten

Over de leden van de gebuurten is nogal wat onduidelijkheid, want er moeten daar grote sociale verschillen hebben bestaan. Immers, zij omvatten de rijkere bevolkingsgroepen langs de grote straten en grachten en de armen die in de stegen en sloppen daarachter woonden. Hoewel sommige auteurs er vanuit gaan dat niet iedereen werd toegelaten tot de gebuurten, is het de vraag of dit klopt.[29]

Er wordt van uitgegaan dat men lid was van een gebuurte, als men inlegde in de buurtkas, oftewel een *medeterende* buur was. In Delft gaven de buren een eenmalige bijdrage van vijftien stuivers. Daarnaast werd er elke week nog één stuiver opgehaald. Weduwen mochten voor half geld deelnemen. In Den Haag werd het lidmaatschap eveneens bepaald op basis van de donatie aan de gebuurte. Hierdoor werden de allerarmsten in de buurt automatisch uitgesloten van lidmaatschap. Zij konden de contributie niet opbrengen. In sommige steden was de bijdrage afhankelijk van het inkomen. In deze steden kan het daardoor wel mogelijk zijn dat alle bewoners van een gebuurte er ook daadwerkelijk lid van waren.[30]

Over het lidmaatschap van de Leidse gebuurten is weinig bekend. In Prince van Letterrijck werd in 1671 de buurtkas verdeeld onder de buren. Ieder van hen kreeg zes gulden. De totale kosten hiervoor waren 312 gulden, wat betekent dat de gebuurte aan 52 buren geld gaf.

We kunnen een grove schatting maken van het gemiddelde aantal bewoners van een gebuurte. Een buurt bestond volgens Jan van Hout uit zestien tot 24 huizen. Hoewel uit het *Verslag van Besogne* blijkt dat het aantal woningen sterk uiteen kon lopen, wordt voor de schatting uitgegaan van deze richtlijn. In 1581 was de omvang van een huishouden gemiddeld 3,9 personen.[31] Hoewel het lastig

is te bepalen of er één huishouden per huis werd gevoerd, gaan we hier wel van uit. Als er in een buurt zestien huizen stonden, betekent dit dat het aantal inwoners van deze buurt ongeveer 62 bedroeg. Bij 24 huizen liep het aantal buurtbewoners op tot ongeveer 94, inclusief kinderen. Het aantal bewoners van een gebuurte kan dan worden geschat tussen vijftig en honderd. Van een andere buurt kunnen we het aantal leden afleiden. Uit de nominatie van een nieuwe heer voor Jan Claes Vossenhouck bleek dat zestig personen stemden. Deze gebuurte had dus in ieder geval zestig leden, mogelijk meer. Het is aannemelijk dat alleen de mannelijke gezinshoofden werden geteld als lid.[32]

In de kasboeken van de buurten Billenburg en Prince van Letterrijck komen we de contributie voor het lidmaatschap tegen. In Prince van Letterrijck is er sprake van *weechlixse inleggelden*. Deze wekelijkse gelden worden echter aan het einde van het jaar als één betaalpost bij de totale opsomming van de inkomsten van de buurt vermeld. In 1644 bedroeg het totaal in Prince van Letterrijck 105 gulden en 11 stuivers. De gebuurte telde, zoals vermeld, in 1671 52 leden. Als we ervan uitgaan dat het aantal leden gelijk was, kunnen we afleiden dat de leden gemiddeld per jaar ongeveer twee gulden betaalden. Iets soortgelijks komen we tegen in Billenburg. Jonas de Schipper droeg in 1662 vijftien stuivers af aan de het bestuur van zijn wijk. Hieruit kunnen we concluderen dat ook in Leiden het lidmaatschap van een gebuurte was gebaseerd op het betalen van contributie. Het blijft onduidelijk of deze hier ook afhankelijk was van het inkomen. Het is aannemelijk dat ook in Leiden armen gratis lid waren van de gebuurten.[33]

Roodenburg gaat er in zijn artikel vanuit dat de kern van de gebuurten werd gevormd door de christelijke bewoners die naast een redelijk inkomen ook een goede reputatie hadden.[34] Dit lijkt grotendeels te kloppen. Zoals eerder opgemerkt, konden ook niet-gereformeerden heer worden. Er was dus sprake van een religieuze diversiteit binnen de gebuurten. Bovendien konden ook allochtonen als buurtheer worden aangesteld.

Daarnaast werd door het stadsbestuur meerdere malen herhaald dat *Alle huyzen ghebuyrschap moeten houden ter plaetse daer die aende gemeene straten haren byzondersten uytgang hebben*. Deze ordonnantie werd uitgegeven omdat een aantal buren die eigenlijk tot het Rapenburch behoorden, lid was geworden van Billenburg. Ook de heer van tHartochdom van Steynenburch keerde zich tot het stadsbestuur omdat een aantal huizen die daar wel hun uitgang hadden, zich niet hadden aangesloten bij de buurt. Daarom vroeg hij het stadsbestuur dit te verplichten. Het Gerecht besliste echter dat de indeling voorlopig bleef zoals hij was. Ook

hieruit blijkt wel dat zowel het stadsbestuur als de gebuurten ervan uitgingen dat iedereen die in een bepaalde wijk woonde, er ook lid van diende te zijn.[35]

De buurtvergadering

In de gebuurten werden af en toe algemene vergaderingen gehouden. Het doel was het nomineren van drie personen voor de functie van heer. Waarschijnlijk werd ook de raad van de buurt gekozen op de vergadering.[36]

In Billenburg en Prince van Letterrijck komen we een aantal buurtvergaderingen tegen. In Billenburg werd op 8 juli 1670 een vergadering gehouden om een nieuwe heer te nomineren. Blijkbaar raakten de gemoederen enigszins verhit tijdens de vergadering. Uit het kasboek blijkt namelijk dat er niet alleen geld werd uitgegeven aan bier, maar daarnaast moest de buurt ook betalen voor een bank die tijdens de vergadering werd gebroken en voor het schoonmaken van de vloer. De geburen van Prince van Letterrijck hielden in 1665, in 1670 en in 1675 vergaderingen voor het kiezen van een nieuwe heer. Zij kwamen in de herberg De Doelen bijeen. Naast geld aan bier en wijn werd er ook geld uitgegeven aan tabakspijpen en kaarsen. Daarnaast moest de gebuurte betalen voor de glazen die waren gebroken tijdens de vergadering. Ook hier was de buurtvergadering dus niet in alle rust verlopen.[37]

De vrolijke maaltijd

De buurtmaaltijden waren een uiting van de gemeenschapszin, *de goede vrede ende borgelicke eenicheyt* in de buurt. Zij werden ook wel *hoven, buyrhoven of teeringen* genoemd. Volgens Orlers waren de maaltijden een oude gewoonte. Waar deze traditie vandaan kwam, is niet bekend.[38]

Het buurtmaal werd soms jaarlijks, maar meestal om de drie of vier jaren gehouden. Doorgaans vonden de maaltijden plaats op vastenavond of op de patroonsdag van de buurt. In de 17de eeuw verschoof men de maaltijden naar zomerse dagen, zodat er in de openlucht kon worden gegeten. De festiviteiten duurden vaak meerdere dagen.[39] In tegenstelling tot de dagelijkse maaltijden waren de buurtmaaltijden vaak overdadige banketten, sterk gericht op uiterlijk vertoon. Ook werd er veel gedronken tijdens de maaltijden. In sommige gebuurten mocht tijdens de maaltijd niet worden gesproken over religie om ruzies te voorkomen.[40]

In het kasboek van Prince van Letterrijck treffen we meer gedetailleerde informatie aan over de maaltijd in deze buurt. Hier werden twee *hoffmeesters* en vier

dischvrouwen aangesteld, die hielpen bij de organisatie van dit eten. Het lijkt erop dat de taak van de hofmeesters het serveren van de maaltijd was en het in goede banen leiden van het feest. De disvrouwen lijken verantwoordelijk voor de *disch*, oftewel voor het kopen en het koken van de maaltijd zelf. In 1647 werd in Prince van Letterrijck een buurtmaaltijd gehouden. Deze duurde maar liefst vier dagen. De kosten voor het *hoven* waren hoog. De totale uitgaven voor deze buurtmaaltijd bedroegen 493 gulden, 4 stuivers en 2 penningen. Dit is een immens bedrag als we bedenken dat een volwassen arbeider 200 tot 300 gulden per jaar verdiende. Het bedrag was niet alleen bestemd voor het eten en de drank. Ook werden tafels, banken en serviesgoed gehuurd. Daarnaast was een speelman aanwezig om de maaltijd te verlevendigen met muziek. Verder werden er *schotelwasters* en drie extra *dienaers* aangetrokken.[41]

Uit het kasboek blijkt ook wat tijdens de buurtmaaltijd op tafel kwam. Er werd vis, vlees, hoenderen, konijnen, pasteien, brood en boter gekocht. Daarnaast was er een dessertbanket. Natuurlijk werd hierbij bier en wijn gedronken. De gebuurte leed een verlies van maar liefst 36 gulden en 16 stuivers op de buurtmaaltijd. Het is duidelijk dat het hier niet om zomaar een etentje ging, maar om een groot feest.[42]

Tijdens de feestmaaltijden vonden vaak vaste rituelen plaats, zoals het uitbrengen van een toost, het uitkiezen van de wijnschenker en het voordragen van gelegenheidspoëzie. Deze traditionele ceremonies waren een uiting van de saamhorigheid en tegelijkertijd een sociaal bindmiddel voor de leden.[43]

Het stadsbestuur verbood in 1624 de buurtmaaltijden in verband met de pestepidemie in de stad. In 1635 werd opnieuw een verbod ingesteld, weer in verband met de pest. Vanaf 1650 nam de kritiek op de uitgebreide feestmaaltijden toe en vaardigde menig stadsbestuur keuren uit tegen deze sociale uitspattingen. Dit gold ook voor Leiden. In de *Generale ordonnantie op de gebuurten* van 1657 werd een nieuw artikel opgenomen met betrekking tot de buurtmaaltijden. Voortaan moesten de gebuurten toestemming aan de burgemeesters vragen voor het houden van buurtmaaltijden. Vanaf 1670 moesten de heer en zijn raad eerst laten weten hoeveel geld zij in de buurtkas hadden en verwachtten op te halen, voordat de burgemeesters toestemming gaven voor het houden van een gezamenlijke maaltijd. Als zij toestemming kregen van de burgemeesters, moesten zij als dank hiervoor een zesde deel van de inhoud van de buurtkas doneren aan het weeshuis. Wanneer men toch een maaltijd hield zonder toestemming van de burgemeesters, moest een boete van vijftig gulden worden betaald. Ook mocht

geen maaltijd meer buiten de stad gehouden worden, ook hier stond een boete van vijftig gulden op. In Haarlem mocht men vanaf 1670 geen gemeenschappelijke maaltijden meer houden en moest de pot verdeeld worden onder de leden van de gebuurte. Dit gebeurde ook in Prince van Letterrijck in 1671: de pot werd verdeeld onder de buren waarbij iedereen zes gulden kreeg.[44]

Het Haarlemse stadsbestuur gaf als voornaamste reden voor het ontmoedigen van de gemeenschappelijke evenementen de verregaande losbandigheid die plaatsvond. De overheid in Haarlem oordeelde dat de gewone ambachtsman zijn tijd beter kon besteden aan zijn werk.[45] Door het bestuur van Leiden werden geen redenen gegeven voor het ontmoedigingsbeleid. Het kan zijn dat ook hier de losbandigheid tijdens de gemeenschappelijke evenementen een rol speelde.

Geboorten en huwelijken

Bij geboorten waren de buren niet formeel betrokken. Daar zijn geen regels voor opgenomen in de ordonnantiën en er zijn hiervoor ook geen andere aanwijzingen. Toch waren bij de geboorte van kinderen wel buurvrouwen present: dit was een vorm van informele hulp die blijkbaar tot de algemene sociale verplichtingen werd gerekend. Zij waren aanwezig voor ondersteuning en traden ook op als getuigen, bijvoorbeeld bij de geboorte van een onwettig kind.[46]

Er zijn wel duidelijke aanwijzingen dat de gebuurten betrokken waren bij bruiloften. Bij een huwelijk was het bruidspaar verplicht de buurtgenoten te bedanken door het schenken van cadeaus. Hierbij werd echter wel rekening gehouden met het inkomen van de pasgetrouwden. Ook bij huwelijksproblemen traden de geburen op. In de ordonnantie van 1593 werd er zelfs een duidelijke boete op mishandeling gezet: *indien [...] een man hem zo verre ontging dat hy zyn huys-vrouwe sloech ofte onredelic mishandelde [...] zal hy jegens de gebuyrte verbeuren een goede ham van vijftien pont.* Er werd echter aangegeven dat men alleen ingreep als er overlast ontstond: *zulc dat daer door straetrumoer ofte buyrgerucht ontstont.* Desondanks waren buren vaak de eerste aangewezenen tot wie een vrouw zich kon wenden bij mishandeling. Zij boden een eerste veilig onderkomen voor een vrouw die bij haar man wegliep.

Bij andere huwelijksproblemen was de gebuurte eveneens van belang. De heer probeerde vaak eerst de problemen op te lossen door bemiddeling tussen de echtgenoten. Als hij hierin niet slaagde, kwam de zaak bij de rechtbank terecht.[47]

Begrafenissen

Het begeleiden van de doden naar hun laatste rustplaats was een van de belangrijkste functies van de gebuurten. In de buurtbrieven en ordonnantiën wordt uitgebreid aandacht besteed aan de gang van zaken rondom de begrafenissen. Maar liefst acht van de 23 artikelen van de *Generale ordonnantie op de gebuurten* van 1593 betreffen de begrafenis van een buurtlid. Het merendeel van de boeten die de heer kon opleggen had betrekking op de verplichtingen van de bewoners rondom begrafenissen.

Bij het sterven van een buurtlid dienden de naaste geburen aanwezig te zijn. Was men niet aanwezig, dan riskeerde men een boete van twintig stuivers. De knecht van de gebuurte maakte, zoals eerder vermeld, het overlijden bekend en liet weten wanneer de begrafenis zou plaatsvinden. De twee of vier naaste buren droegen de overledene naar de begraafplaats. In de *Generale ordonnantie* van 1657 werd bepaald dat de heer en zijn bestuur samen met hen de dode naar het graf dienden te dragen. Een gestorven kind werd door de rechterbuurman onder de arm gedragen. Bij de begrafenis moest uit elk huis in de buurt iemand aanwezig zijn. Ook het bestuur en de knecht dienden present te zijn. Op afwezigheid stond een boete.[48]

De begrafenis was ook een sociale gebeurtenis, want na de plechtigheid werden de aanwezigen uitgenodigd voor een maaltijd of een kleine versnapering. Als dank voor de hulp rondom de begrafenis gaf de familie van de overledene geld aan de buurtkas. De hoogte van het bedrag mocht hij zelf bepalen en was afhankelijk van het inkomen. Deze zogenaamde doodsgiften vormden alles bij elkaar een grote bron van inkomsten voor de gebuurten.[49]

Tijdens de 17de-eeuwse pestepidemieën in Leiden werden de reglementen met betrekking tot begrafenissen tijdelijk aangepast. Zo mochten zieken niet uit de gebuurte worden verplaatst, waarschijnlijk om verdere verspreiding van de pest tegen te gaan. Daarnaast waren de geburen niet meer verplicht om begrafenissen bij te wonen. De heer moest nog wel present zijn om de buurt te vertegenwoordigen. Daarnaast diende hij er ook voor te zorgen dat er kistdragers aanwezig waren en werden betaald.[50]

Het belang van de gebuurten bij begrafenissen komt in verschillende stukken naar voren. Zo vroeg Priely in 1621 aan het Gerecht of de buurt vergroot mocht worden, omdat te weinig mensen op de begrafenissen aanwezig waren. Het Gerecht voegde daarom een aantal straten toe aan de gebuurte, zodat de geburen de overledene *bequamelijcken ter begraefenissen* konden brengen. Het tegenover-

Schild van de gebuurte van de Mare, ca. 1600-1610. Coll. Lakenhal. Dergelijke schilden werden bij begrafenissen op het baarkleed gelegd.

gestelde komen we tegen bij de Wilde Veluwe, gelegen aan de Uiterste Gracht. Deze gebuurte was zo groot, dat daar zeer regelmatig begrafenissen plaatsvonden. Veel leden konden geen vrij meer krijgen van hun werkgever om de talrijke begrafenissen bij te wonen. De buurt verzocht daarom om een verkleining waarop het Gerecht besloot dat de gebuurte zou worden gesplitst.[51]

Ook in andere steden was het begeleiden van de doden naar hun laatste rustplaats een belangrijke functie van de gebuurten. Rappard beweert zelfs dat voor Den Haag dit de hoofdaanleiding was voor het oprichten ervan.[52] Dat dit niet voor Leiden gold, bleek al eerder. Maar we kunnen wel concluderen dat de aanwezigheid van de gebuurte bij het sterven en het begraven van een buurtbewoner zeer belangrijk was.

De sociale zorg

Er zijn drie gebieden binnen de sociale zorg waar we de gebuurten tegenkomen, namelijk de armen-, wezen- en ziekenzorg.

Armenzorg

Volgens Sleebe was de rol van de gebuurten in de formele armenzorg vermoedelijk bescheiden. Dit klopt niet voor Leiden waar ze een belangrijke rol speelden in de stedelijke armenzorg.[53]

In het *Armenrapport* van 1577 had Van Hout de eerste aanzet gegeven tot het gebruiken van de gebuurten in de armenzorg. Hij stelde de samenwerking tussen de buurtheren en de huiszittenmeesters (belast met de zorg voor de huisarmen) voor. De eersten moesten aan het huiszittenhuis doorgeven wie tot armoede dreigden te vervallen en dus in aanmerking kwamen voor de stedelijke bedeling. In de *Generale ordonnantie op de gebuurten* van 1593 werd het voorstel van Jan van Hout daadwerkelijk opgenomen. De buurtheer werd verplicht om voor de armen te zorgen door samen te werken met de aalmoezeniers (stedelijke armenverzorgers). Hij was er verantwoordelijk voor dat niemand binnen zijn gemeente van armoede kwam te overlijden door de armen op tijd aan te geven bij de aalmoezeniers. Ook de historicus Frans van Mieris (1689-1763) maakte melding van deze samenwerking en vertelt dat als de heren niet meewerkten hun een boete van dertig stuivers werd opgelegd.[54]

Naast die vorm van armenzorg, deden de gebuurten ook zelfstandig aan armenzorg. Zo gaf Prince van Letterrijck op 15 november 1648 zes guldens *aen een schamel huysgesin* in de Schoolsteeg en Billenburg verstrekte op 23 juni 1664 één gulden *aen de vrou opden hoeck vant bolwerck*.[55]

Wezenzorg

Evenals de armenzorg werd de wezenzorg geleid vanuit de stedelijk overheid. Het weeshuis, het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis, was een algemeen gasthuis. Het ontwikkelde zich in de 16de eeuw tot het burgerweeshuis.[56]

Dat de gebuurten een grote rol speelden in de wezenzorg zien we duidelijk terug in het *Inneemboek* waarin werd genoteerd wie de kinderen in het weeshuis afleverde, wie de ouders waren en wat de wezen aan bezittingen meebrachten. De wezen werden over het algemeen door de heer van de gebuurte naar het weeshuis gebracht, of als hij hiertoe niet in staat was, door een ander lid van het bestuur. Naast hem kwam er familie mee om het weeskind weg te brengen. Het

is dus niet zo dat de heer alleen optrad als er niemand was om de kinderen weg te brengen. Blijkbaar was het wegbrengen van de kinderen naar het weeshuis een van de informele plichten van de heer, want deze taak wordt namelijk niet genoemd in de ordonnanties op de gebuurten van 1593 en 1657. Waarschijnlijk is deze traditie ontstaan vóór de reorganisatie van Jan van Hout en wilde het stadsbestuur hier geen verplichting van maken.[57]

Vanaf 1670 is er sprake van een economische achteruitgang in Leiden. Dit had zijn weerslag op de bevolking. Niet alleen het aantal armen steeg, maar daarmee ook het aantal wezen en verlaten kinderen. Deze toename betekende een stijging van de kosten voor de stad. Dit verklaart de ordonnantie van 1670 waarin werd bepaald dat de gebuurten op financieel gebied moeten bijdragen aan de wezenzorg. Als zij voor een buurtmaaltijd toestemming kregen, moesten zij van de buurtkas een zesde deel aan het weeshuis geven.[58]

Ziekenzorg

Naast de betrokkenheid bij de armen- en wezenzorg was de gebuurte ook betrokken bij de zorg voor bejaarden en zieken. De heer van de gebuurte trad een enkele keer op bij de gasthuisopnamen. In alle gevallen gaat het alleen om personen die naar het St. Elisabethgasthuis werden gebracht, een van de grootste stedelijke inrichtingen in de 17de en 18de eeuw, waarin oude mannen en vrouwen een onderkomen vonden. Het gasthuis was eigenlijk een huis waar armen op stadskosten werden verpleegd, terwijl de ziekenzorg bijzaak was.[59]

De meeste mensen werden door hun familieleden ingebracht. Het kan zijn dat de heer degenen naar het gasthuis bracht die geen verwanten hadden. De gebuurte trad dan op als de plaatsvervanger van de familie.[60]

De buren ondervonden echter ook wel nadelen van de stedelijke sociale zorg. Zo kwam er in 1735 een klacht bij de burgemeesters binnen van de gebuurte bij de Garenmarkt. Hier stond een zogenoemd minnehuis, een bejaardenhuis. De ambachtslieden van de buurt waren zoveel tijd kwijt aan het ter grave dragen van de doden uit het minnehuis dat hun werk hieronder leed. De burgemeesters besloten dat voortaan, in plaats van de naaste buren, de buurt in het algemeen verplicht was om te helpen. Hierdoor leden niet telkens dezelfde mensen onder de aanwezigheidsplicht. Echter, een jaar later kwam er opnieuw een klacht over het minnehuis binnen. Hoewel dit voorbeeld uit een latere periode stamt dan die hier behandeld wordt, is het niet onwaarschijnlijk dat dit soort problemen ook eerder een rol speelden.[61]

De rol van vrouwen in de buurt

Tot nu toe zijn we voornamelijk mannen tegengekomen in de gebuurten, namelijk in het bestuur en de rekesten. Er zijn echter aanwijzingen dat vrouwen daarin ook een onmisbare rol speelden. Zo vinden we hen bij de geboorten, bij de buurtmaaltijd en ook in de kasboeken komen we voornamelijk vrouwen en kinderen tegen, want zij verrichtten de betalingen.[62]

In Gent bestonden er in sommige gebuurten 'dekeninnen'. Zij werden door de vrouwen van de gebuurte verkozen. Vaak vond de verkiezing tegelijkertijd plaats met die van de deken, de heer van de gebuurte. Dekenin was vooral een erefunctie: deze vrouwen hadden niet dezelfde macht als de dekens, de heren van gebuurten. Vaak was de dekenin de echtgenote van de deken. In de Leidse gebuurten lijkt iets soortgelijks te hebben bestaan, namelijk de 'vrouw van de buurt'. We komen haar meerdere malen tegen in de archieven. De tresorier van Prince van Letterrijck gaf regelmatig geld aan de vrouw van de buurt. Uit het kasboek blijkt dat zij het geld van de gebuurte naar arme gezinnen in de buurt bracht. Waarschijnlijk was de vrouw van de buurt in Prince van Letterrijck verantwoordelijk voor de armenzorg door de buurt.[63]

De vrouw van de buurt komen we ook tegen in de weeshuisarchieven. Samen met de heer bracht zij wezen naar het weeshuis. Uit deze archieven blijkt eveneens dat de vrouw van de buurt niet de vrouw van de heer van de gebuurte betreft. Zij begeleidde eveneens mensen naar het gasthuis. Zo werd de 79-jarige Lijsbert Bakelaer door de vrouw van de buurt in 1668 naar het St. Elisabethgasthuis gebracht.[64]

Of er in elke gebuurte een vrouw van de buurt was, blijft de vraag. De functie komen we niet tegen in de ordonnantiën. Het lijkt erop dat de voornaamste taak van de *vrou vande buert* in de sociale sfeer lag.

De buurtkas

Elke gebuurte had een kas die werd bewaard door de tresoriers. De inkomsten bestonden voornamelijk uit contributies, boeten, de zogenoemde doodsgiften en huiskopen. De contributie van de leden vormde een belangrijke bron van inkomsten. In Prince van Letterrijck komen we de wekelijkse inleggelden tegen en uit het kasboek van Billenburg blijkt dat de contributie hier jaarlijks werd betaald. In 1644 bedroegen de wekelijkse inleggelden maar liefst 105 gulden en 10 stuivers, terwijl de totale inkomsten toen 490 gulden en 11 stuivers bedroegen. Dit betekent dat de wekelijkse inleggelden bijna een vierde van de totale inbreng vormden.[65]

Een andere bron van inkomsten waren de boetes die werden opgelegd door de heer. Er waren vele situaties waarin dit kon gebeuren, de meest voorkomende, zoals eerder aan de orde kwam, waren de boetes rondom begrafenissen, ruzies in de buurt en verstoring van de buurtvergadering. Zij bleven over het algemeen bescheiden van omvang. Van oorsprong werden sommige boetes betaald in natura, met een varkensschouder of een ham. In geval van ontduiking van de geldstraf, kon de heer van de gebuurte de hulp in roepen van de bode met de roede, boodschappers in dienst van de Leidse burgemeesters.[66]

Ook de zogenoemde doodsgiften zorgden voor inkomsten. Bij een begrafenis werd vanuit de buurt verwacht dat de familie van de overledene de gebuurte zou betalen voor haar diensten en moeite. De hoogte van deze zogenoemde doodsgiften was niet vastgesteld, maar afhankelijk van de gulheid van de nabestaanden. Het kwam voor dat armere buurtbewoners niet in staat waren tot een donatie aan de buurt.[67]

Naast de bovengenoemde bronnen van inkomsten, waren er nog de zogenoemde huiskopen. Bij het kopen van een huis, kamer of erf in een Leidse buurt moest men hiervoor betalen aan de gebuurte. De tarieven waren opgenomen in de *Generale ordonnantie op de gebuurten* en waren afhankelijk van de koopprijs. Tot 600 gulden betaalde men 20 stuivers aan de gebuurte, bij een koopprijs van 600 tot 1.000 gulden 30 stuivers en bij een koopprijs van 1.000 tot 2.000 gulden twee gulden. Bij elke 1.000 gulden boven de 2.000 gulden kwamen er 10 stuivers bij. Voor gehuurde woningen moest men ook betalen, maar deze tarieven overschreden de 20 stuivers niet.[68]

De uitgaven van de gebuurten bestonden voornamelijk uit het salaris van de knecht, onkosten van het gebuurtenbestuur, uitgaven aan armenzorg en aan de gemeenschappelijke evenementen, zoals de buurtvergaderingen en buurtmaaltijden. Incidenteel werd door de buurt geld uitgegeven aan derden, zoals aan een boekbinder, een notaris of een stadssecretaris.[69]

Slot

Concluderend kunnen we zeggen dat de gebuurte een kleine gemeenschap binnen de stad vormde. De sociale aspecten speelden de belangrijkste rol in de buurt. De geburen stonden elkaar bij in tijden van nood, bezochten begrafenissen en uitten hun gemeenschapszin, de *goede vrede en de borgelicke eenigheyt* tijdens de buurtmaaltijden. Dit waren alle uitingen van de onderlinge saamhorigheid en solidariteit. De gebuurten onderscheidden zich duidelijk van andere stedelijke

instellingen, doordat zij niet werden ingesteld door de overheid. Zij werden opgericht op eigen initiatief van de buurtbewoners. De politieke, sociaal-economische en zelfs religieuze scheidslijnen waren van belang binnen de gebuurten. Hierdoor was het mogelijk dat niet-gereformeerden, allochtonen, vrouwen en armen een rol konden spelen binnen de gebuurte.

De overheidsbemoeienis met de gebuurten nam sterk toe in de 17de eeuw. Het Leidse stadsbestuur legde hun toen een groot aantal taken op. Door het gebrek aan een modern bureaucratisch en politioneel apparaat steunde het stadsbestuur op de hulp van de gebuurten. Hierdoor veranderde hun onderlinge relatie. Het Leidse ontmoedigingsbeleid met betrekking tot het buurtleven was met name gericht op de buurtmaaltijden. Het is goed mogelijk dat kritiek op de levenswijze van buren afkomstig was van de gereformeerde kerk. Helaas kunnen we alleen gissen naar de redenen van het Leidse stadsbestuur voor de beperking van het buurtleven. De overheidsbemoeienis betekende niet het einde van de autonomie van de gebuurten, want zij was nog steeds op eigen initiatief van de buurtbewoners opgericht. En vele wijken hadden nog steeds hun eigen regels met betrekking tot de gang van zaken. Dat het stadsbestuur niet volledige controle over de gebuurten had, blijkt ook uit de vele herhalingen van de verschillende verordeningen met betrekking tot deze bestuurseenheden.

Toch had de overheidsbemoeienis niet alleen negatieve gevolgen. Juist doordat het stadsbestuur zich met de gebuurten ging bemoeien, konden deze zich verder ontwikkelen. De buurtheer groeide van interne vaderfiguur tot een volwaardige leider en contactpersoon van het stadsbestuur. Hierdoor won zijn functie aan maatschappelijk aanzien.[70]

Er was in grote mate sprake van een wisselwerking tussen het stadsbestuur en de gebuurten. Het stadsbestuur was afhankelijk van de medewerking van deze eenheden. Zonder de buurtregisters had het geen controle op de inkomende en de vertrekkende personen in de stad. Als de heren niet samenwerkten met de huiszittenmeesters zou de armenzorg moeilijk uit te voeren zijn geweest. Het stadsbestuur was hierbij afhankelijk van de medewerking van de buurten die zij in ruil daarvoor steunde. Zo kon de buurtheer de hulp van het stadsbestuur, in de vorm van de bode met de roede, inroepen. Ook als hij niet in staat was om problemen in zijn buurt op te lossen, kon hij zich tot het stadsbestuur richten voor steun. De toegenomen overheidsbemoeienis betekende dus niet het einde van het Leidse buurtleven. In de 17de eeuw en de twee volgende eeuwen werden nog steeds nieuwe gebuurten opgericht.

Noten

1 Dit artikel is een bewerking van de doctoraalscriptie: *Samen sterk. De Leidse gebuurten in de zeventiende eeuw* (Leiden 2001).

2 G.Th. H.C. Pieck, 'Jan van Hout en de Leidse buurten' in: D.E.H. de Boer (red.), *Leidse facetten. Tien studies over de Leidse geschiedenis* (Zwolle 1982) 35-51. E. van der Vlist, '"In goeder vreden ende borgelijcke eenicheyt": Leidse buurten in de zestiende eeuw', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (1989) 94-121. H. Roodenburg, 'Naar een etnografie van de vroegmoderne stad: de "gebuyrten" in Leiden en Den Haag' in: P. te Boekhorst e.a. (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850* (Meppel/ Amsterdam 1992) 219-243.
Er zijn meerdere exemplaren bewaard gebleven van de Generale ordonnantie op de gebuurten uit 1593: Gemeentearchief Leiden (GAL), Stadsarchief II (SA II), Verslag van een besogne (met aantekeningen van Jan van Hout), inv. nr. 1220. Bibliotheek GAL (BGAL) 155594.

3 R.C.J. van Maanen, *Inventaris van het stadsarchief van Leiden, 1574-1816* (Leiden 1986) 17. Roodenburg, 'De gebuyrten in Leiden en Den Haag', 222-223.

4 GAL, SA II, Gerechtsdagboek C. nr. 47, 239r-242v, 31 augustus 1595 - 7 september 1595; Gerechtsdagboek, 2I. 1660-1662, nr. 77, 100v, 30 juni 1661. Gerechtsdagboek H. 1613-1618, nr. 52, 22v, 18 april 1613. Gerechtsdagboek X. 1644-1646, nr. 60, 280r, november 1645. Gerechtsdagboek 2Q, 1673-1676, nr. 84, 283r-284r, 8 november 1673 - 12 september 1674. P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad. Eene Hollandsche stad onder de Republiek* III (Den Haag 1916) 265.

5 Van der Vlist, 'Leidse buurten in de zestiende eeuw', 41.

6 P.J.M de Baar, 'Jan van Hout en zijn stratenboek en grachtenboek' in: *Ups en Downer. Bundel artikelen bij het afscheid van mr. W. Downer als gemeentearchivaris* (Leiden 1985) 5. J.C.H. de Pater, *Jan van Hout (1542-1609). Een levensbeeld uit de 16e eeuw* (Den Haag 1946) 40-43. GAL, SA II, Verslag van een besogne, Generale ordonnantie, nr. 1220.

7 J. Prinsen, 'Armenzorg te Leiden in 1577', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 26 (1905) 154.

8 Pieck, 'De Leidse buurten', 37, 45. GAL, SA II, Verslag van een besogne, Generale ordonnantie, nr. 1220. J.J. Orlers, *Beschrijvinge der stadt Leyden* (Leiden 1614) 46-51. J.T. Bergman, *De nieuwe verordening op het bestuur der gebuurten van Leyden in vergelijking gebragt met de oude* (Leiden 1853).

9 GAL, SA II, Verslag van een besogne, Generale ordonnantie, nr. 1220.

10 D.J. Noordam, *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden, 1574-1700* (Hilversum 1995) 11-12. GAL, SA II, Verslag van een besogne, Generale ordonnantie, nr. 1220. Pieck, 'De Leidse buurten', 50. Orlers, *Beschrijvinghe van Leyden*, 737. D.J. Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden, 1574-1795' in: J. Moes, C. Smit e.a. (red.), *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden 1996) 54-55; 77.

11 Andere beroemde heren van gebuurten waren onder meer de boekdrukkers Louis en Mathijs Elsevier en Johannes de Laet, bewindhebber van de West Indische Compagnie en stichter van de kolonie Rensselaerswijck in Nieuw Nederland. In Den Haag waren de Oranjes ook meermalen vertegenwoordigd in de buurt. Register van Aanstellingen, B. 1601-1650, nr. 1216, 9r, 30 mei 1652, Van Maanen, *Inventaris stadsarchief*, 19. G.H.P. Steenmeijer, *Tot cieraet*

ende ansien deser stede, Arent van 's-Gravensande, architect en ingenieur (ca. 1610-1662) (Leiden 2001), 56-94, 130-136, 163-178. Ingekomen stukken van heren van de gebuurten, 1607-1609, 1-2, 22 juni 1607. A.G.A. Rappard, 'De 's Gravenhaagsche buurten', *Mededeelingen van de Vereeniging ter beoefening der geschiedenis van 's Gravenhage* I (Den Haag 1863), 84, 116. Roodenburg, 'De gebuyrten van Leiden en Den Haag,' 237.

12 J. de Jong, *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht 1987) 34. GAL, SA II, Ingekomen stukken van de heren van de gebuurten, nr. 1221. Register van aanstellingen B. 1601-1650, nr. 1216, 14 april 1650.

13 GAL, SA II, Verslag van een besogne, Generale ordonnantie, nr. 1220. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden*, 737. S. van Leeuwen, *Korte Besgrijvinge van het Lugdunum Batavorum, nu Leyden* (Leiden 1672) 112. GAL, SA II, Kasboek van Prince van Letterrijck, 1622-1675, nr. 6959. Rappard, 'De 's Gravenhaagsche buurten', 116.

14 De rector van de Latijnse school en tresorier van Prince van Letterrijck, Theodorus Schrevelius, bleef maar liefst achttien jaar aan, van 1625 tot 1643. Zijn zoon, Cornelius Schrevelius, volgde zijn vader op als rector en tresorier. Tot zijn overlijden in 1664 behield hij zijn functie. GAL, SA II, Verslag van een besogne, Generale ordonnantie, nr. 1220. Orlers, *Beschrijvinge der stadt Leyden*, 737-738. GAL, SA II, Kasboek Prince van Letterrijck, nr. 6959. A.M. Coebergh van den Braak, *Meer dan zes eeuwen Leids gymnasium* (Leiden 1988) 36, 47-49, 54-57.

15 GAL, SA II, Verslag van een besogne, Generale ordonnantie, nr. 1220.

16 Ibidem.

17 Ibidem, GAL, SA II, Vergunning voor het oprichten van de gebuurte Nieuwgesticht en akte van benoeming van Jacques van den Berge tot heer van deze gebuurte, 1616, nr. 6958. Register van aanstellingen, B. 1601-1650, nr. 1216, 29v, 1 september 1606.

18 GAL, SA II, Verslag van een besogne, Generale ordonnantie, nr. 1220.

19 H. Decceulaer, 'Stadsbestuur en buurtbewoners in Gent. Interactie, participatie en publieke opinie, 1658-1668', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 110 (1995) 19. Roodenburg, 'Eer en oneer', 143-144. Blok, *Geschiedenis eener Hollandse stad* III, 173. GAL, SA II, Gerechtsdagboek C. 1593-1596, nr. 47, 221r, 27 juli 1595.

20 GAL, SA II, Aflezingsboek K. nr. 20, 304v, 6 december 1639.

21 Van der Vlist, 'Leidse buurten in de zestiende eeuw', 48. GAL, SA II, Aflezingsboek E. 1578-1589, nr. 15, 64r-65r, 7 september 1579. Verslag van een besogne, Generale ordonnantie, nr. 1220.

22 Prinsen, 'Armenzorg te Leiden', 154-155. Roodenburg, 'De gebuyrten in Leiden en Den Haag', 226. J.G.C.A. Briels, *Zuid-Nederlanders in de Republiek, 1572-1630. Een demografische en cultuurhistorische studie* (Sint-Niklaas 1985) 131. S. Groenveld, R.C.J. van Maanen en W.E. Penning (red.), *Historische plattegronden van de Nederlandse steden*, deel 7. *Leiden* (Alphen a/d Rijn 1997), 12-13.

23 Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 39-42.

24 GAL, SA II, Register van aanstellingen, B. 1601-1650, nr. 1216, 23r. Ingekomen brieven van heren van gebuurten, nr. 1221. Register van aanstellingen, C. 1650-1735, nr. 1217.

25 Noordam, 'Nieuwkomers in Leiden', 77.

26 H. Roodenburg, 'Eer en oneer ten tijden van de Republiek: een tussenbalans', *Volks-*

kundig Bulletin 22 (1996) 144. Pieck, 'De Leidse buurten', 40-41. Roodenburg, 'De gebuyrten in Leiden en Den Haag', 234-235. D.E.H. de Boer, *Hutspot, Haring en Wittebrood. Tien eeuwen Leiden en Leienaars* (Leiden/Zwolle 1981-1982) 203-205.

27 Verder zijn van de gebuurten de Mare, Oost Veluwe, Woud Vriezen en de Heerlijkheid van de Vliet penningen bewaard gebleven. W.K.F. Zwierzina, 'De penningen betrekking hebbende op Leiden geslagen voor 1813', *Leidsch Jaarboekje* (1912) 105-108, BGAL, nr. 33370-33374.

28 GAL, SA II, Register van aanstellingen, B. 1601-1650, nr. 1216. Register van aanstellingen, C. 1650-1735, nr. 1217. BGAL, nr. 334505. *Prisma van de symbolen. Historisch-culturele symbolen van A tot Z verklaard* (Zwolle 1991). Stedelijk Museum De Lakenhal, *Catalogus van de schilderijen en tekeningen* (Leiden 1983) 13-15.

29 Sleebe, 'Burenhulp tussen 1500 en 1800' in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen (red)., *Studies over zekerheidsarrangementen. Risico's, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam/Den Haag 1998) 243. Roodenburg, 'De gebuyrten in Leiden en Den Haag', 235-236.

30 I. van der Vlis, *Leven in armoede. Delftse bedeelden in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2001) 228. Rappard, 'De 's Gravenhaagsche buurten', 93-95. Sleebe, 'Burenhulp', 243.

31 F. Daelemans, 'Leiden 1581: een socio-demografisch onderzoek', *A.A.G. Bijdragen* 19 (1975) 137-215.

32 GAL, SA II, Kasboek Prince van Letterrijck, nr. 6959. G.J. Peltjes, *Leidse Lasten. Twee belastingkohieren uit 1674* (Leiden 1994) 10. D. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven* (Assen 1982) 143.

33 GAL, SA II, Kasboek Prince van Letterrijck, nr. 6959. Kasboek Billenburg, nr. 6960.

34 Roodenburg, 'De gebuyrten in Leiden en Den Haag', 235-236.

35 GAL, SA II, Verslag van een besogne, Alle huyzen moeten gebuyrschap houden daer zy uyt gaen, nr. 1220, 29 mei 1602. Ingekomen brieven van heren van gebuurten, nr. 1221, 2r, 6 september 1607.

36 GAL, SA II, Verslag van een besogne, Generale ordonnantie, nr. 1220. BGAL, Generale ordonnantie op de gebuurten, 1657, nr. 15595.

37 GAL, SA II, Kasboek van gebuurte, Billenburg, 1653-1796, nr. 6960. Kasboek Prince van Letterrijck, nr. 6959; Ingekomen stukken van de heren van de gebuurten, nr. 1221. Register van aanstellingen B. 1601-1650, nr. 1216, 14 april 1650.

38 BGAL, Generale ordonnantie op de gebuurten, 1657, nr. 15595. Orlers, *Beschrijvinge der stadt Leyden*, 738.

39 M. Boxhorn, *Toneel ofte Beschrijvinghe des Landts ende steden van Hollandt ende West-Vrieslandt* (Amsterdam 1634) 37. Orlers, *Beschrijvinge der stadt Leyden*, 738. GAL, SA II, Kasboek Prince van Letterrijck, nr. 6959.

40 J. Jobse-van Putten, *Eenvoudig maar voedzaam. Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland* (Nijmegen 1995) 170-171, 179. Roodenburg, 'De gebuyrten in Leiden en Den Haag', 241.

41 J. Decavele (ed.), *Gebuurteleven en dekenijen te Gent, 14de-20ste eeuw* (Gent 1992) 36. De Jong, *Een deftig bestaan*, 79. GAL, SA II, Kasboek Prince van Letterrijck, nr. 6959.

42 GAL, SA II, Kasboek Prince van Letterrijck, nr. 6959. Kwitantie voor bier in het buerthof van het Noorteinde, 1654, nr. 6967. Sleebe, 'Burenhulp', 244.

43 Jobse-van Putten, *Eenvoudig maar voedzaam*, 172-173.

44 Jobse-van Putten, *Eenvoudig maar voedzaam*, 173. BGAL, Generale ordonnantie op de gebuurten, 1657, nr. 15595. Ampliatie van het derde artikel van de ordonnantie, 1670, nr. 15596. G. Dorren, *Het soet vergaren. Haarlems buurtleven in de zeventiende eeuw* (Haarlem 1998), 67-69. GAL, SA II, Kasboek Prince van Letterrijck, nr. 6959.

45 Dorren, *Haarlems buurtleven*, 69.

46 Haks, *Huwelijk en gezin*, 57-58.

47 GAL, SA II, Verslag van een besogne, Generale ordonnantie, nr. 1220. Haks, *Huwelijk en gezin*, 60-62.

48 GAL, SA II, Verslag van een besogne, Generale ordonnantie, nr. 1220. BGAL, Generale ordonnantie op de gebuurten, 1657, nr. 15595.

49 P. de Boer, 'Naar een geschiedenis van de dood. Mogelijkheden tot onderzoek naar de houding ten opzichte van de dode en de dood ten tijde van de Republiek', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) 182-183. GAL, SA II, Verslag van een besogne, Generale ordonnantie, nr. 1220. BGAL, Generale ordonnantie op de gebuurten, 1657, nr. 15595.

50 GAL, SA II, Aflezingsboek G. 1602-1620, nr. 17, 34v-40v, 4 september 1603. Aflezingsboek H. 1621-1629, nr. 18, 146v, 20 september 1624.

51 GAL, SA II, Gerechtsdagboek C. nr. 47, 242 r. 7 september 1595. Register van aanstellingen, B. 1601-1650, nr. 1216, 24 r-v; 54v-55r,1621.

52 Rappard, 'De 's Gravenhaagsche buurten', 103.

53 Sleebe, 'Burenhulp', 244. C. Ligtenberg, *De armenzorg te Leiden tot het einde van de XVIe eeuw* (Leiden 1908), 228-232. Van Maanen, *Inventaris stadsarchief*, 22. R. Sluijter, 'Gelijk beesten in een stal: uitbesteding van bejaarden door het Leidse Huiszittenhuis in de 18e eeuw', *Holland* 31 (1999) 150.

54 Prinsen, 'Armenzorg te Leiden', 152-155. GAL, SA II, Verslag van een besogne, Generale ordonnantie, nr. 1220. F. van Mieris en D. van Alphen, *Beschrijving der stad Leyden* III (Leiden 1762-1784) 201-202.

55 GAL, SA II, Kasboek Prince van Letterrijck, nr. 6959. Kasboek Billenburg, nr. 6960.

56 Ligtenberg, *Armenzorg*, 206-207. C.W. Delforterie, 'Het inneemboek van 1668-1680 van het Heilige Geest- of weeshuis te Leiden', *Rijnland. Tijdschrift voor sociale genealogie en streekgeschiedenis voor Leiden en omstreken* (1971). S. Groenveld, J.J.H. Dekker en Th.R.M. Willemse, *Wezen en boefjes. Zes eeuwen zorg in wees- en kinderhuizen* (Hilversum 1997) 130-131.

57 Archief weeshuis, Inneemboek, nr. 3388, fol.1.

58 S. Groenveld, 'Geef van uw haaf een milde gaaf ons arme weesen. De zorg voor wezen tot 1800, als onderdeel van de armenzorg' in: S. Groenveld (red.), *Daar de oranjeappel in de gevel staat. In en om het weeshuis der doopsgezinde collegiaten 1675-1975* (Amsterdam 1975) 43. BGAL, Ampliatie van het derde artikel, 1670, nr. 15596. GAL, SA II, Kasboek Prince van Letterrijck, nr. 6959.

59 Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad* III, 27-28; 326.

60 GAL, SA II, St. Elisabethgasthuis, memoriael bouck van perzoonen die plaets in 't gasthuys verzoucken, 1630-1676, nr. 1066.

61 Sluijter, 'Gelijk beesten in een stal', 153-154.

62 GAL, SA II, Staat van ontvangsten en uitgaven van de heer van de gebuurte de bloem van Jericho, 1665-1666, nr. 6968. Kasboek Prince van Letterrijck, nr. 6959.

63 Decceulaer, 'Stadsbestuur en buurtbewoners in Gent', 8. Decavele, *Gebuurteleven*

en dekenijen te Gent, 33. GAL, SA II, Kasboek Prince van Letterrijck, nr. 6959.

64 Archief weeshuis, Inneemboek, nr. 3388, f 6v, 25-2-1669. GAL, SA II, St. Elisabeth Gasthuis, Memoriael Bouck, nr. 1066.

65 GAL, SA II, Kasboek Billenburg, nr. 6960. Kasboek Prince van Letterrijck, nr. 6959.

66 GAL, SA II, Verslag van een besogne, Generale ordonnantie, nr. 1220. Kasboek Billenburg, nr. 6960. Staat van ontvangsten en uitgaven van de heer van de gebuurte de bloem van Jericho, 1665-1666, nr. 6968. Kasboek Prince van Letterrijck, nr. 6959. Roodenburg, 'De gebuyrten in Leiden en Den Haag', 224. Van der Vlist, 'Leidse buurten in de zestiende eeuw', 43-44. BGAL, Generale ordonnantie, 1657, nr. 15595. S.E. Lamet, *Men in government: the patriciate of Leiden, 1550-1600* (Ph.D. dissertation University of Massachusetts 1973) 367.

67 GAL, SA II, Kasboek Prince van Letterrijck, nr. 6959. Kasboek Billenburg, nr. 6960. Verslag van een besogne, Generale ordonnantie, nr. 1220.

68 GAL, SA II, Verslag van een besogne, Generale ordonnantie, nr. 1220.

69 GAL, SA II, Staat van ontvangsten en uitgaven, Bloem van Jericho, nr. 6968. Van Maanen, *Inventaris stadsarchief* II, 77. GAL, SA II, Kasboek Prince van Letterrijck, nr. 6959. Kasboek Billenburg, nr. 6960.

70 Decceulaer, 'Stadsbestuur en buurtbewoners in Gent', 25.

Rijnsburgs probleem in Leids archief

S.C.H. Leenheer

Sinds 1 januari 1999 wordt het archief van de gemeente Rijnsburg bewaard in het Leids Gemeentearchief. Door de toenemende bevolking en de wassende stroom papier werd de Rijnsburgse archiefruimte te klein. Zij werd bovendien afgekeurd door de Provinciale Archiefinspectie. In Leiden is wetenschappelijke kennis en moderne archiefruimte beschikbaar. Belangstellenden kunnen in de studiezaal deze Rijnsburgse stukken inzien.

Bovendien werd het oud-archief van de gemeente geïnventariseerd. Tijdens een ontvangst op het Rijnsburgse raadhuis werd het resultaat aangeboden aan B&W, onder de titel *Inventaris van de archieven van de vrije heerlijkheid en de gemeente Rijnsburg.*[1] Uit de deskundige inleiding van mevrouw Van Aalst-Houbraken bleek dat er enige verbazing was over de vondst van twee middeleeuwse handgeschreven documenten tussen de Rijnsburgse stukken. Het betrof een op perkament gekalligrafeerde oorkonde in het Latijn, met een tekst uit de 12de eeuw (1199) van grafelijke privilegiën ten gunste van de abdij van Rijnsburg. Bij dit indrukwekkende stuk was een afschrift op papier in de Nederlandse taal. Het zijn goed bewaarde stukken, waarvan weinigen het bestaan wisten. Mevrouw Van Aalst was van mening dat het om laatmiddeleeuwse kopieën ging (begin 13de resp. 14de eeuw).

In het *Leids Jaarboekje*, dat in november 2001 is verschenen, publiceerde de historicus drs. Ed van der Vlist een uitvoerig wetenschappelijk artikel over deze documenten uit Rijnsburg en hij komt tot de conclusie dat het beide kopieën uit de 15de of 16de eeuw zijn.[2] Dit op grond van het handschrift en het lettertype. Ook het papier is van die tijd. Maar waarom en door wie deze afschriften gemaakt werden, blijft een vraag.

Belangrijke inhoud

Het originele stuk uit 1199, met het grafelijke zegel, wordt bewaard in het

---

S.C.H. Leenheer was meer dan vijftig jaar correspondent voor Rijnsburg.

Nationaal Archief voorheen Algemeen Rijksarchief in Den Haag (abdijarchief Rijnsburg). Graaf Dirk VII en zijn vrouw Aleidis van Kleef bevestigen daarin de giften van gravin Petronella van Saksen (overgrootmoeder van de graaf) aan de abdij van Rijnsburg, bestaande uit de eigendom van het dorp, met alle rechten. De graaf zal de rechten en bezittingen die de abdij in Aalsmeer heeft, omruilen voor 250 gemet land op Walcheren (1 gemet is ca. 40 are). Verder spreekt het stuk over bezittingen in Noordwijk en Delft. Ons inziens was de grond in Walcheren een waarborg voor de korenaanvoer naar de abdij. Nu Van der Vlist heeft vastgesteld dat de beide afschriften ontstaan zijn in de 16de eeuw, blijft de vraag van wiens hand de afschriften zijn. Misschien kunnen wij een poging doen het antwoord te vinden.

De archiefkist van de abdij

In het abdijarchief is een aantekening van november 1560 bewaard gebleven over stukken die de abdis Elburg van der Boetselaer van Langherack uit de conventskist heeft genomen.[3] Er is sprake van een boek (omslag?) *met die kopie van ons privielege die ons Fruetier weergegeven heeft, ende dat andere heb ic hem meegegeven, dat heel Duets is* (Duets = de Nederlandse taal).

Jan Fruetier was een Zuid-Nederlands dichter die te Rijnsburg reeds in 1550 factor (leider) was van de plaatselijke Rederijkerskamer en met haar enkele malen een spel opvoerde op het abdijplein en daarvoor van de abdis een beloning ontving. Hij was een ontwikkeld man, die behalve gedichten ook schoolboekjes voor 'de jeugd' schreef. Zijn lijfspreuk was 'Weest dat ghij sijt'. Uit zijn latere werk blijkt dat hij naast hervormingsgezind ook Oranjegezind en cultuurminnend was.

De oud-prior Jacob Blondeel

Er is nog een naam die misschien in verband met de Rijnsburgse documenten gebracht kan worden, Jacob Blondeel van Aalst, een Vlaming die in 1553 intrad in de abdij van Egmond.[4] In 1561 werd hij tot priester gewijd en in 1570 werd hij prior. De abdij van Egmond werd in 1573 verwoest, waarna Blondeel in 1575, als theologisch student aan de universiteit van Leiden, een alimentatie kreeg van Willem van Oranje, *mits hij zich binnen de stad Leiden zou onthouden en aldaar eerlijke studiën zou oefenen.* Als begaafd en zeer ontwikkeld man was hij bevriend met de beroemde drukker Plantijn, die in Leiden een drukkerij opende. Blondeel was ook bekend in bestuurskringen van universiteit en stad.

Hij woonde op de Breestraat, bij een uit Rijnsburg afkomstige familie. Een oomzegger van Blondeel was chirurgijn te Den Haag. Deze huwde later met een dochter uit het Rijnsburgse collegiantengeslacht Van der Codde![5] Van de oud-prior Blondeel is bekend dat hij voor de Rijnsburgse nieuwe kerk (1578) een lijst kalligrafeerde met de namen van de graven van Holland. Deze werd in het koor van de kerk gehangen.

Achtergrond

Het is duidelijk dat de 16de eeuw een tijd van grote beroering en verschuiving was. De abdis wilde dan ook de rechten van de abdij opnieuw publiceren en onder ogen brengen van de bedreigende machten of de nieuwe bestuurders. Het nieuwe bestuur van de abdij van Rijnsburg werd gevormd door de Hollandse Ridderschap. De 'conventskist' met het abdijarchief werd toen bewaard op het kantoor van de rentmeester van de Ridderschap. Haar oudste lid was automatisch 'heer van Rijnsburg' en rentmeester van de abdijgoederen.[6] De Ridderschap wilde de aloude rechten van de abdij behouden en wees, met het nieuwe kerkbestuur, graag op de oude Rijnsburgse relatie met de graven van Holland. Vandaar de genoemde opdracht aan Blondeel.

Of Fruetier of Blondeel de bovengenoemde 'privilegiën' hebben gekopieerd is moeilijk bewijsbaar. De aanwijzingen zijn echter opmerkelijk genoeg om beide suggesties vast te leggen.

Noten

1 H.P.W.A. van Aalst-Houbraken, *Inventaris van de archieven van de vrije heerlijkheid en de gemeente Rijnsburg ([1199]) [1503]-1978 (1995)* (Rijnsburg 2000). De stukken waar het om gaat onder inv. nrs. 96 en 97.

2 Ed van der Vlist, 'Een "nieuw" oudste document in het Gemeentearchief Leiden?', *Leids Jaarboekje* 93 (2001) 38-43.

3 M. Hüffer, *Bronnen voor de geschiedenis van de abdij van Rijnsburg* I. *De oorkonden tot 1620* (Den Haag 1954) nr. 1316. *Rijksgeschiedkundige Publicatiën*, kleine serie.

4 J. Hof OSB, 'Een monnik van Egmond aan de Leidse Universiteit: Jacob Blondeel 1537-1591', *Leids Jaarboekje* 67 (1975) 36-50. J. Hof, *De abdij van Egmond* (Den Haag/Haarlem 1973). Hollandse Studiën 5.

5 J.B. Glasbergen, *Het geslacht Van der Codde* (1974). Stencil.

6 Van Aalst-Houbraken, *Inventaris*, ii.

Oude Singel 118. Foto Jan Lagas, 2003.

Opsporing verzocht

Hans Endhoven

Op 17 september 1687 verscheen er een merkwaardige advertentie in de *Opregte Leydse Woensdagse Courant*, een blad dat werd gedrukt door Daniel van Gaesbeeck in opdracht van Lodewijck van der Saen, *ordinair Courantier der Stad Leyden*, in de Vrouwesteeg aan de Haarlemmerstraat. De tekst luidde als volgt:

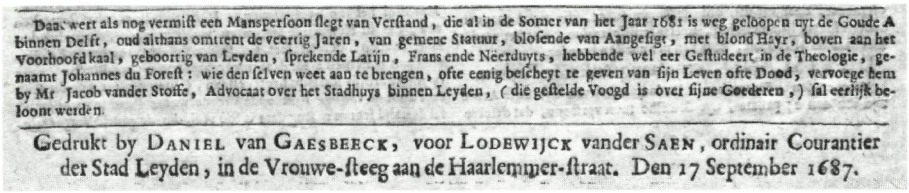
Daar wert als nog vermist een Manspersoon slegt van Verstand, die al in de Somer van het Jaar 1681 is weg geloopen uyt de Goude A binnen Delft, oud althans omtrent de veertig Jaren, van gemene Statuur, blosende van Aangesigte, met blond Hayr, boven aan het Voorhoofd kaal, geboortig van Leyden, sprekende Latijn, Frans ende Neerduyts, hebbende wel eer Gestudeert in de Theologie, genaamt Johannes du Forest: wie den selven weet aan te brengen, ofte eenig bescheyt te geven van sijn Leven ofte Dood, vervoege hem by Mr. Jacob van der Stoffe, Advocaat over het Stadhuys binnen Leyden, (die gestelde Voogd is over sijne Goederen,) sal eerlijk beloont werden.[1]

De inhoud van de advertentie intrigeerde en riep tal van vragen op. Het werd de aanleiding tot een speurtocht in het verleden naar deze vermiste ex-student van middelbare leeftijd. De advertentie dateerde van 1687 en de betrokkene was toen veertig jaar oud. Gelukkig zijn er in het Leidse archief vele bronnen uit die periode bewaard gebleven.

Walen in Leiden

Voor het begin van het verhaal keren we terug naar het eerste kwart van de 17de eeuw en wel de tijd van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) in de strijd tegen Spanje. Leiden is dan al tientallen jaren zeer in trek bij grote aantallen economische en religieuze vluchtelingen.[2] Het stadsbestuur verwelkomt met name de vele geschoolde ambachtslieden en zelfstandige ondernemers die zich binnen haar

Drs. J.G. Endhoven studeerde Arbeids- en Organisatiepsychologie te Leiden en publiceerde o.a. over tuinbouwhistorie.

Daar wert als noch vermiſt een Mansperſoon ſlegt van Verſtand, die al in de Somer van het Jaar 1681 is weg geloopen uyt de Goude A binnen Delft, oud ontrent de veertig Jaren, van gemene Statuur, bloſende van Aangeſigt, met blond Hayr, boven aan het Voorhoofd kaal, geboortig van Leyden, ſprekende Latijn, Frans ende Neerduyts, hebbende wel eer Geſtudeert in de Theologie, genaamt Johannes du Foreſt: wie den ſelven weet aan te brengen, ofte eenig beſcheyt te geven van ſijn Leven ofte Dood, vervoege hem by Mr Jacob vander Stoffe, Advocaat over het Stadhuys binnen Leyden, (die geſtelde Voogd is over ſijne Goederen,) ſal eerlijk beloont werden.

Gedrukt by DANIEL van GAESBEECK, voor LODEWIJCK vander SAEN, ordinair Courantier der Stad Leyden, in de Vrouwe-ſteeg aan de Haarlemmer-ſtraat. Den 17 September 1687.

Advertentie in de Opregte Leydse Woensdagse Courant, 1687. Coll. Gemeentearchief.

muren willen vestigen. Op 29 juli 1616 wordt een nieuwe poorter ingeschreven, Jan de Forest *coopman van Tourcoinge*, met als borgen de wolkopers Balthasar de Baene en Jan Burier.[3] Tourcoing vormt thans met Lille of Rijsel en Roubaix een stedelijke agglomeratie in Frankrijk in het departement Nord. Waar hij de eerste jaren woont kon niet worden achterhaald, maar het gaat hem blijkbaar voor de wind, want in 1623 kan hij zich een groot pand veroorloven in de nieuwbouwwijk, heel toepasselijk de 'Nieuwe Stadt' genaamd. Het huis staat aan de Oude Singel, het vijfde huis voor de Volmolengracht. Jan, die zich dan *coopman van gaern* noemt, wordt eigenaar tegen overname van een hypotheek van 4.700 gl.[4] Kennelijk hebben meer familieleden voor Leiden als domicilie gekozen. Als Janneken of Jenne du Forest, weduwe van Goutier de Columbier, in 1628 een lening afsluit van 600 gl., dan stellen Jan du Forest en Jan Burier zich borg.[5]

Na het overlijden van zijn vrouw Cathalina de Lespaule blijkt uit haar testament dat zij hem zeer heeft bevoordeeld boven de kinderen, maar in een notariële akte laat Jan in 1633 vastleggen dat hij opnieuw wil trouwen en hen niet tekort wil doen. De kinderen ontvangen na zijn dood de helft van alle goederen volgens de inventaris en voor zichzelf behoudt hij uitsluitend het vruchtgebruik.[6] Jans tweede vrouw wordt een Leidse, die echter al na enkele jaren sterft.[7] De weduwnaar vindt een derde vrouw in de persoon van Johanna la Motte, een predikantsdochter uit Den Haag.[8]

Een buitenlander in een nieuwe vreemde omgeving zal naar verwachting in eerste instantie steun zoeken bij streekgenoten die in dezelfde situatie verkeren. Tot deze categorie behoort waarschijnlijk de wolkoopman Burier. Vanaf 1633 duikt een andere naam op, die van Toussein de Hennion, een boratwerker en koopman uit de omgeving van Rijsel.[9] Met hem sluit Jan voor een periode van tien jaar *een contract van societeijt ofte gemeenschap*. Alle koopmanschappen die zij samen of zonder voorkennis afzonderlijk zullen doen, worden van die tijd af

beschouwd als gezamenlijk gedaan. Winsten en verliezen zullen gelijk worden verdeeld naar rato van de ingebrachte kapitalen volgens hun registers. Jaarlijks zal begin februari worden afgerekend en de balans opgemaakt. Het is verboden om zonder toestemming van de andere partij te stoppen of voor eigen rekening handel te drijven. Als een van beiden komt te overlijden dan behoudt de weduwe het volle resultaat, maar bij hertrouwen vervalt het contract. De geest van het contract ademt een sfeer van wederzijds vertrouwen. De twee doen duidelijk al langere tijd samen zaken en ook privé zijn het dikke vrienden.[10] De handel kent echter ups en downs. In de wollen lakensector vindt al enige jaren een sanering plaats met als gevolg een sterke afname van het hierin werkzame aantal kooplieden.[11] In 1637 verkoopt Jan een huisje in Marendorp en twee jaar later acht hij het raadzaam om het erfdeel van de kinderen vast te leggen met 5.400 gl. als hypotheek op zijn eigen huis.[12] Het gaat begin 1639 duidelijk minder goed. Schuldeisers willen niet langer krediet verlenen en dringen steeds meer aan op betaling. Hennion draagt alles wat hij bezit aan Jan over. Deze laat vervolgens een aanzienlijke hoeveelheid thuis opgeslagen goederen in het openbaar veilen. Het betreft *boratten, bombasijn* en een grote kwantiteit *turcx kemelhaer*. Een deel blijkt te zijn toegevoegd door collega Isaack Marcus Bavelaer, om daardoor meer kopers te trekken. Het meeste wordt verkocht en van de opbrengst ter waarde van 18.544 gl. gaat 11.900 gl. naar Jan. Geen gering bedrag, maar kennelijk niet voldoende.[13] Een jaar later moet hij bekennen dat het hem onmogelijk zal zijn om de niet preferente crediteuren uit zijn 'compagnie' met Hennion te voldoen. Hij belooft hun, voorzover ze nog niets ontvangen hebben, maximaal dertig procent van hun vordering. Binnen vier jaar zal daar nog eens dertig procent bij komen, maar de laatste tien procent alleen als de zuivere opbrengst uit de huidige boedel dit zal toelaten. De formulering toont vertrouwen in de toekomst en de veertig crediteuren gaan akkoord met de regeling. De lijst van ondertekenaren vertoont bekende namen uit de Leidse textielwereld, zoals Lupaert, De Visscher, Longerspee, Outerman en Le Plae.[14]

Van verdere samenwerking met De Hennion wordt niets meer vernomen. Jan behoeft zijn huis gelukkig niet te verkopen en komt er na een aantal jaren inderdaad weer bovenop. Met Gods zegen en door hard werken kunnen de schulden tot de beloofde zestig procent worden voldaan en wordt opnieuw een bescheiden kapitaal verworven.[15] Tijdens deze periode van wederopbouw worden twee kinderen geboren, Anna en Johannes. De doop van de latere student vindt plaats op 31 maart 1647 in de Waalse Kerk.

Hooglandse Kerkgracht 11. Foto Jan Lagas, 2003.

De Hooglandse Kerkgracht

In 1661 wil Jan het rustiger aan doen en koopt voor 3.450 gl. een huis aan de westzijde van de Pancras- of Hooglandse Kerkgracht, dicht bij het Weeshuis gelegen.[16] Het wordt nu ook tijd voor een testament en in drie akten regelt het echtpaar de erfenis van de kinderen uit het eerste huwelijk, die van de twee uit het derde huwelijk en de positie van Johanna. Zij mag als moeder en voogdes over haar twee kinderen na Jans overlijden het huis blijven bewonen. Van groot belang is het herroepen der huwelijkse voorwaarden. Door *den quaden en ellendigen uijtslagh* van de compagnie was de financiële verhouding immers aanzienlijk veranderd. Johanna krijgt nu de helft van alle winsten en verliezen die tijdens het huwelijk zijn gemaakt.[17] De kinderen zijn goed terechtgekomen. Alle partners van de oudere dochters komen volgens de trouwregisters uit meer gegoede families met bijpassende beroepen. Zo vinden we een lakendrapier, een wijnkoper, een verver en de secretaris van Veur (Leidschendam). De wilsbeschikking ten faveure

van de derde vrouw geeft aanleiding tot wrijvingen in de familie en er moeten goede bekenden aan te pas komen om de kinderen uit het eerste huwelijk weer om de tafel te krijgen. Hun aandelen in de erfenis worden nader omschreven. De oudste zoon Abraham mag het door hem bewoonde huis aan de Oude Singel overnemen voor 1.000 gl. boven de taxatiewaarde (in bewoonde staat) met de verkoopkosten. Zij zullen bovendien voor eigen rekening de door vader gevoerde processen overnemen, onder andere tegen Hennion, met wie kennelijk nog steeds een niet vereffende oude rekening loopt. Spoedig na de ondertekening van de overeenkomst komt aan het licht dat de jongste kinderen, Anna en Johannes, er nu wel wat bekaaid vanaf komen. Waarschijnlijk mede op aandringen van moeder Johanna maakt de notaris aan deze ongelijkheid binnen twee maanden een einde. In de overeenkomst was opgenomen dat de ouders een boedelinventaris zouden laten opmaken en deze laten taxeren door de *Roymeesteren* en twee *gesworе prijsseersters* voor respectievelijk de onroerende en roerende goederen. Dit gebeurt op 6 december 1663.[18] Behalve het huis op de gracht (4.650 gl.) heeft Jan ook een speeltuin met tuinhuisje aan de Maredijk (875 gl.), waar het gezin vooral in de warme zomermaanden verblijft. Het kapitaal is belegd in vijftien rentebrieven ter waarde van 43.400 gl., waaronder 12.000 gl. aan zoon Abraham en circa 5.000 gl. aan vader en zoon Isaack en Marcus Bavelaer. Voorts heeft de boedel kleinere vorderingen wegens koopmanschap en dergelijke op vijfenveertig personen tot 9.660 gl., waarvan naar verwachting weinig of niets zal komen. Dit is ruim achttien procent van het uitstaande kapitaal en in deze tijd niet opmerkelijk. Het geld zit 'onder de mensen' en vandaar dat we naar verhouding weinig contant geld aantreffen (64 gl.). De taxatie van huisraad en inboedel bedraagt 2.808 gl. en de schulden 3.134 gl., inclusief de erfportie voor dochter Sara, alsmede een forse rekening van de bekende dr. Franciscus Gommarus over gedane visites en geleverde medicamenten van ruim 63 gl.

Interessant is de beschrijving van het huis zelf. Vanuit het voorhuis, waarin een ebbenhouten pers staat opgesteld en aan de wand een kaart van Jeruzalem hangt, leidt een gang naar een zijkamer die als eetkamer gebruikt wordt en vermoedelijk boven de kelder ligt. Pronkstuk is de kostbare ebbenhouten kast (140 gl.), waarin het tafellinnen (393 gl.), zilveren eetgerei en bestek (313 gl.). De tafel en de schoorsteen zijn met een kleed bedekt. Het daarnaast gelegen *binnensaeltje* dient tot zitslaapkamer, met een kostbaar bed met toebehoren en gordijnen (150 gl.) en een grote koperen spiegel. Meer naar achteren liggen de keuken en de achter-

keuken. We vinden er het normale keukengerei, maar ook een modern aandoend apparaat, een *slae uijt kloppertje*. Hier leest Jan in de winter bij het vuur in zijn Franse of Nederlandse bijbel, het Nieuwe Testament met annotaties van 1648, over levens der martelaren (ook in het Frans en *int duytsch met figuren*) of in enkele andere boeken. Alles bij elkaar de normale stichtelijke literatuur in een gegoed burgergezin. Op de eerste verdieping bevindt zich een eveneens kostbaar ingerichte zit-slaapkamer aan de voorzijde en een achterkamertje c.q. slaapkamer. De tweede verdieping bevat vóór een slaapkamertje met twee bedden en daaraan de kleerzolder, met daarboven een vliering. Op de zolder ligt nog een partij garen en vlas. De achttien in het huis hangende schilderijen, waaronder veel werk van Rosiau, zijn apart vermeld.[19]

Het echtpaar Du Forest-Lamotius geniet nog een aantal jaren van zijn oude dag, totdat Johanna in mei 1668 overlijdt.[20] Ook Jan voelt zijn einde naderen. Op 23 december 1668 laat hij notaris Raven komen voor een codicil. Deze constateert eerst dat Jan redelijk gezond is, maar gezien zijn ouderdom in een stoel zit. Zoon Jan Jansz. of Johan de Jonge zal de van vader te erven goederen uitsluitend in vruchtgebruik krijgen in plaats van zijn legitieme portie. De eigendom komt aan de kinderen van Jan Jansz. of bij ontbreken daarvan aan de andere kinderen van vader. Indien hij daar geen genoegen mee neemt, dan zal het vruchtgebruik mede vervallen aan de eigenaren, die hem dan uitsluitend zijn legitieme portie moeten uitkeren.

Tevens legateert Jan aan zijn dochter Anna de diamanten ring, de gouden haarnaald en al het zilverwerk dat haar overleden moeder gedragen heeft. Ten slotte verleent hij de executeurs-testamentair volmacht om te bepalen of Jan Jansz. zijn portie geheel of in delen krijgt.[21] Het is de eerste keer dat onze student in de overgeleverde familiepapieren vermeld wordt. Uit het codicil blijkt wel dat vader weinig vertrouwen heeft in de financiële capaciteiten van zoonlief en hem min of meer onder curatele plaatst. In hoeverre het oordeel van de oude man juist geweest is zal het vervolg onthullen.

Leids student

De oude Jan du Forest blaast de laatste adem uit op 26 januari 1669 en de familie besluit om alles te verkopen en de erfenis te verdelen. Hiertoe wordt opnieuw een boedelinventaris gemaakt. Behalve het huis aan de Hooglandse Kerkgracht en de speeltuin aan de Maredijk is er nu ook sprake van een verhuurd huis aan

de westzijde van het Spui in Den Haag, genaamd 'de Wildeman, de Vergulde Leeuw of Maestricht'. Het familiegraf in de O.L.V.-kerk te Leiden, No 91 in het middelpand, zal evenals een aantal effecten en vorderingen gemeen worden gehouden. De jongste zoon Johannes had zich in 1664, het jaar waarin zijn zuster Anna huwde met de verver en latere calandermeester Moyses Cornilje of Cornille op de Nieuwe Rijn, op zestienjarige leeftijd laten inschrijven bij de Leidse universiteit als student in de theologie.[22] Hij was thuis blijven wonen en vandaar dat we thans een blik kunnen werpen in zijn stampvolle en niet al te grote kamer. In een hoek staat zijn bed en peluw, waarop twee oorkussens met twee *fluwielen*, twee dekens en twee slaaplakens, het geheel omhuld door twee blauwe gordijnen met rabat. Voor het raam hangen twee glasgordijnen. De wanden zijn versierd met twee schilderijen en een spiegel. Op een klein kastje staan een koperen smoorpotje, een loden *disteleerpot* en een blauw kannetje. De tafel is bedekt met een kleed. Een ijzeren kachel zorgt voor de verwarming. Het meest in het oog springend is de grote boekenkast, die een gehele wand beslaat. De kast is gevuld met vijf boeken in folio, waaronder twee bijbels en een testament, voorts twintig boeken in quarto, honderdeenentwintig in octavo en nog zevenenvijftig van kleiner formaat. Voorwaar geen gering bezit, dat geheel in een periode van ruim vier jaar moet zijn aangeschaft. Voor zijn kleding is geen ruimte meer; deze hangt inclusief de *studeerRock* boven op de kleerzolder. Sinds het overlijden van moeder Johanna Lamotius zijn er kennelijk geen grote diners meer gehouden. In het spinnetje op de trap is tenminste een grote partij tin opgeborgen, waaronder achtenvijftig *tilioeren* of schotels. Vaders harnas en helm, sinds vele jaren niet meer gebruikt, liggen boven op de vliering. Na verkoop resteert in eerste instantie een netto kapitaal van 34.675 gl., waarvan Anna en Johannes tweederde deel van de helft en nog tweezevende deel van de wederhelft toekomt. De rest gaat naar de voorkinderen uit het eerste huwelijk. Het aandeel van Johannes, ruim 11.000 gl., wordt in ontvangst genomen door de voogden ds. Godefridus Lamotius en Moyses Cornilje, zijn oom en zwager.[23]

Over de nu volgende jaren worden we ingelicht door een kladadministratie van dit tweetal, die bewaard is gebleven achterin een oud Frans correspondentieboek van vader Jan.[24] Na de verkoop van het huis, dat bij de boedelscheiding aan Anna was toebedeeld, trekt onze student niet in bij familie, maar gaat op kamers wonen.[25] Aanvankelijk is dat bij een Pieter del Plancq of des Plancques, later bij Niesie Pieters op de Rijn bij de Bostelbrug. Hij geniet er kost en inwoning, bewassing etc. tegen circa 60 gl. per kwartaal. Zijn verdere persoonlijke kosten

betreffen vooral de kleermaker en de naaister, waaruit kan worden opgemaakt dat er in ieder geval niet op kleding bezuinigd wordt. Uiteraard staan ook de uitgaven voor boeken vermeld, zoals aan Johannes van Gelder (40 gl. en 8 st. in augustus 1669), Hackius (4 gl. in oktober 1672) en Adrianus Severinus (5 gl. 17 st. in augustus 1674). Voorts schaft Johannes regelmatig losse boeken aan en schrijfpapier. Opvallend zijn echter de posten door de jaren heen besteed aan (ader)laten, drankjes, *viteroolij* en medicamenten. Voor artsen en apothekers lijkt hij een bekende patiënt. Reeds in de zomer van 1668 is hij langdurig ziek en brengt dr. Straselius wel vijfentwintig visitaties.[26] Al met al biedt de administratie het beeld van een ijverige (?) student, tobbend met zijn gezondheid, een jongeman die behalve in de collegezaal meer in de kerk dan in de kroeg verkeert. Nu houden zijn voogden hem ook wel financieel kort. Behoudens een wekelijks drinkgeld van 6 st. en 10 st. zakgeld krijgt hij aanvankelijk alleen met Nieuwjaar een extraatje, later ook met de grote feestdagen: Kerstmis, Pasen en Pinksteren. Hebben we toch niet een beetje met een zonderling te maken, een combinatie van levensvreemde boekenwurm en eeuwige student? Eerst in 1675, hij is dan 28 jaar oud, lijkt er een omslag plaats te vinden. In mei koopt hij à raison van 16 st. *een stockje om te gaen kuiren* (kuieren). Daarmee gewapend gaat hij in juni naar Delft. In september volgt een bezoek aan Valkenburg. Daar wordt dan de wijdvermaarde paardenmarkt gehouden, waar heel Leiden jaarlijks voor uitloopt. De maand daarna wordt hij gesignaleerd op de Warmondse kermis. Dit voor zijn doen ongewoon wereldse jaar wordt afgesloten met een cadeau van 12 st. om de dienstmeid van zijn hospita *A dieu te zeggen.*

Begin 1676 koopt hij voor 15,5 gl. een Japanse rok bij Maria Houtenburgh en in deze nieuwe outfit reist hij naar Den Haag en naar bekenden in Haarlem. Dat weerhoudt hem er overigens niet van om zich in maart tegen 12 st. in te laten schrijven voor de colleges bij een verder onbekende professor en in december van Pieter van der Mersch voor 3,5 gl. een nieuwe *Cathehisimus* (catechismus) te kopen. Het afscheid van de dienstmeid doet vermoeden dat er een nieuw kostadres is gevonden. Inderdaad wisselt hij nu in vrij korte tijd driemaal van kamers. Naar de oorzaak kunnen we slechts gissen. Volkomen onverwacht duikt er een forse onkostenpost op van 97 gl. en 9 st. Gedurende drie dagen hebben stiefbroer Abraham du Forest en de zwagers Cornilje en Keyserswaert in maart 1677 pogingen gedaan om *mon frire [broer] Jan in hechtenisse te bekennen, doch tevergeeft gedaen.*[27] Elders verschijnt nog een pater ten tonele en een luitenant.

Petrus Schenk, Student in Japanse rok, begin 18de eeuw. Coll. Academisch Historisch Museum Leiden.

Zou Johannes betrokken zijn geraakt bij een vechtpartij of nog erger een duel met militairen? Maar hij lijkt in niets op een vechtersbaas. Wat is er in hemelsnaam aan de hand?

Mal, simpel en gek

De oplossing blijkt aan de hand van een notarieel stuk van notaris Pieter van Scharpenbrant.[28] Onze student is verliefd geworden en hoe! Zijn aanbedene is Christina Hecxsom, dochter van Christiaan Hecxsommer uit het Duitse Hornbach en wonende in de Bouwelouwensteeg bij de Haarlemmerstraat. Een arme lakenwerkersdochter beschouwen als serieuze partij zou ook in andere situaties al de toorn van de familie Du Forest hebben opgewekt. Erger is nog dat Johannes zich volgens berichten door enige *quaetaerdige menschen* heeft laten wijsmaken dat hij via een huwelijk onder de voogdij uit kan komen. Bij een ondervraging op het stadhuis heeft hij tegen schepenmeesters verteld koste wat het kost met haar te

willen trouwen. Zelfs als het hem van hogerhand zou worden belet, dan nog zou dat hem er niet van weerhouden om samen te gaan wonen als man en vrouw. De tekst spreekt van *argerlijcke bijwooninge ende [vleselijke] conversatie*. Nu wordt ook eindelijk duidelijk wat hem mankeert. Van kindsbeen af heeft men bij hem bespeurd *een ongemeene simpelheid ende swakheid van verstand*. Dat was destijds voor vader Jan al de reden geweest om het erfdeel van zoonlief veilig te stellen en hem onder voogdij te plaatsen, welke voogdij nog onlangs in 1675 opnieuw door het Gerecht was verlengd. De zoon is nu 29 en de simpelheid neemt nog toe. Zijn aangevangen studie Theologie heeft hij *niet kunnen brengen tot eenige de minste perfectie ofte rijpheid*. De executeurs-testamentair, voogden en overige familieleden achten hem volledig onbekwaam om een ander *stijl* (stiel, beroep) aan te pakken waarmee hij een stuiver zou kunnen verdienen en niet in staat om zichzelf, laat staan een vrouw en kinderen te regeren. Een huwelijk met die vrouw zonder enige geldmiddelen zou leiden tot ruïnering van zichzelf, de vrouw en eventuele onnozele kinderen. *Na den gemenen loop van de nature* mag men immers geen rechtschapen burgers verwachten uit zo'n ongelukkige verbintenis. Er zal dan ook geen sprake kunnen zijn van het verlenen van een (verplichte) toestemming. Door zijn wangedrag is er bovendien langzamerhand niet één eerlijke burger meer in Leiden die hem in de kost wil nemen. De voogden c.s. willen Johannes laten opnemen en richten hiertoe een rekest aan het Gerecht. Dit geeft 28 januari 1677 consent om hem op een afgezonderde plaats in Koudekerk of een ander bekend beterhuis in behoorlijke verzekering te houden, alwaar hem de omgang met mensen wordt ontnomen.[29] Bij het rekest is een aantal getuigenverklaringen toegevoegd die een onthullend beeld opleveren en de moeite waard om hier te memoreren. Allereerst is daar Pieter des Plancques, 45 jaar oud en zoals elders blijkt in dienst van zwager Cornilje als voornaamste greinwerker.[30] De student is een jaar bij hem in de kost geweest en heeft zich dusdanig gedragen dat deze *niet voor een wijs jonckman, maer ter contrarie voor een geck mens moet worden gehouden*. Zo trok hij drie kousen over elkaar aan en een vierde kous aan de andere voet, willende nog een kous van Pieter hebben. Vaak zat hij in plaats van te studeren *mannekes* op papier te tekenen, zoals kinderen doen die nog niet bij hun verstand zijn. Een andere keer zat hij bij het vuur en schroeide zijn rok dusdanig dat deze met de overige kleding vlam dreigde te vatten. In plaats van het vuur zelf te blussen riep hij Pieter die het moest doven. En dan de keer dat hij bier zou tappen. Hij bezat niet de kennis om de kraan te sluiten en liet al het bier lopen. Pieter eindigt zijn verklaring met de opmerking *als ick al sijne*

Rombout Verhulst, Reliëf boven de ingang van het voormalige Pest- en dolhuis (thans Naturalis), 1660.

malle actie soude kome te verhaele soo soude ick wel een heel boeck van noden hebben.

Hospita Niesie Pieters bevestigt de geestesgesteldheid: mal, simpel en een gek mens. Als een student tegen Johannes zei te gaan preken, dan begon deze direct een preek af te steken. En haar dienstmeid wilde niet meer bij hem boven komen vanwege zijn malligheden. Het relaas van Dirk IJsbrandsz. van Slingerlandt doet de deur dicht. Hij heeft het als hospes een jaar met Johannes uitgehouden. Toen deze de pispot een keer had omgestoten, riep hij niet de meid om de zaak schoon te maken, maar nam zijn kousen om daarmee de nattigheid op te nemen. Ook had hij een kistje laten maken om zijn geld in te bewaren. Maar in plaats van een slot erop te laten maken liet hij het dichtspijkeren en bovenin een gat maken gelijk een spaarpot. Als hij daar geld uit wilde hebben, dan gooide hij het om als een kind en maakte het gat niet wijder met zijn mes, maar met een oud stuk ijzer. Als hij bij de haard zat leek het alsof hij altijd wilde lezen, maar vaak liet hij het boek of boekje in de as of het vuur vallen en zelfs verbranden. Ook liep hij wel met zijn voeten over een boek heen zonder dat hij daar weet van scheen te hebben. Het Gerecht zal niet veel moeite hebben gehad met zijn keuze.

Kennelijk heeft Johannes de uitslag niet afgewacht en de benen genomen. Hij vlucht naar Den Haag, mogelijk op influistering door dezelfde kwade elementen. Door in dienst te gaan zou hij de voogden buitenspel kunnen zetten. Reeds eerder is hij in contact gekomen met Herman Schrevel, kapitein van de compagnie Grenadiers van Zijne Kon. Hoogheids garde, de heer Prins van Orange etc. Deze schijnt hem te hebben wijsgemaakt dat de student als soldaat in zijn compagnie geen verdere toestemming nodig heeft. Hij kan dan trouwen met wie hij maar wil en binnen acht dagen het huwelijk *consumeren*. Johannes heeft dit verhaal zelf aan enkele Leidenaren doorverteld en hun een schrijven van de kapitein vertoond met diens toestemming. Ook zou hij al door een predikant in Utrecht zijn getrouwd. Op conditie van te mogen trouwen tekent hij voor de dienst. De kersverse soldaat wordt al spoedig in Delft door zijn familie achterhaald en in verzekerde bewaring gesteld. Een van de beide executeurs-testamentair van zijn vader is de Delftse stadssecretaris Heynsius en het kost hem weinig moeite om de juiste contacten aan te spreken voor de nodige juridische maatregelen. Hij heeft echter buiten de waard gerekend, in dit geval *eenighe baldadighe Militie*, waarschijnlijk gardesoldaten of ingehuurde elementen. Zij weten Johannes met list en geweld te bevrijden. Familieleden en enige suppoosten zetten te paard de achtervolging in, maar moeten het in Delfshaven opgeven. De ontvoerders zullen een boot hebben gecharterd om hun collega met een omweg terug te voeren naar

zijn compagnie. De grote kostenpost in de administratie van maart 1677 is hiermee in ieder geval afdoende verklaard. De verliefde jongeling verkeert in de positie van een willoze speelbal tussen twee partijen en kan geen kant op.

De voogden c.s. worden nu gedwongen een andere tactiek te volgen. Allereerst verzoeken ze via een rekest aan het Hof van Holland in Den Haag om deurwaarders van het Hof hun pupil in verzekerde bewaring te doen nemen. Vervolgens maakt notaris Scharpenbrant in maart aan vader en dochter Hecksom bij notariële *insinuatie* duidelijk dat er onder geen enkele voorwaarde sprake kan zijn van een huwelijk, maar dat de voogden Johannes wel eerlijk zullen alimenteren als deze zich weer in Leiden onder de voogdij zal stellen.[31] Voor de kapitein is de lol er langzamerhand wel af. Zijn nieuwe aanwinst kost veel energie en veroorzaakt alleen problemen. Een geestelijke, pater Steven genaamd, stelt de Leidenaars op de hoogte van de bereidheid tot onderhandelen. Als afgevaardigde van de kapitein treedt op de luitenant Adolph Frisvogel. Beide partijen streven naar een oplossing met zo min mogelijk gezichtsverlies en, heel belangrijk, behoud van de eer. De onderhandelingen vorderen langzaam en nemen de gehele zomer in beslag. Als Johannes in de loop van augustus weer in de Lakenstad terugkeert, dan wordt hij direct ondergebracht op een voorlopig schuiladres. Hoewel een vrouw hem verzorgt en een oppasser hem mede in de gaten houdt, kan hij daar natuurlijk niet blijven, beducht als men is voor nieuwe acties door de militairen. In de nacht van 24 op 25 september verzamelt zich een bont gezelschap in de herberg 'de Vergulde Wagen'. De schout is er met de benodigde papieren, een paar dienders, de beide voogden en de voerman uit het ziekenhuis. Met de wagen van de laatste wordt Johannes opgehaald en de stad uitgereden richting Delft. Uiteraard zijn in beide steden de stadspoorten gesloten, maar de papieren kloppen en de portiers zijn tegen een vergoeding bereid om de poorten in dit geval te openen. In het pikkedonker weet men niet goed de weg te vinden over de vele grachten. De naam van het gezochte huis, de 'Gouden A' is evenwel bekend. Voor 8 st. wordt een vrouw gevonden die met een lantaren voor gaat via de kortste route naar het afleveradres. De terugreis verloopt verder zonder incidenten en het gezelschap drinkt in een herberg in Zoeterwoude een borrel op de goede afloop. Tegen zonsopgang rijdt men Leiden weer binnen. Twee dagen later reizen Abraham du Forest, zijn vrouw en zwager Cornilje naar Delft om Johannes nieuw in de kleren te steken. Ook kopen ze voor hem een pond tabak. De boeken verhuizen mee. Het bezit wordt in oktober uitgebreid met een voor 3,5 gl. bij Engel Vaer gekochte bijbel en een zekere Prinsesse levert tegen 2 gl. een *Catehesemus* (catechis-

mus) van Rederus. Wellicht weegt de stichtelijke lectuur wat zwaar; er komt althans een lessenaar die het lezen wat gemakkelijker maakt.[32] De jongeman is veilig ondergebracht, of is opgeborgen hier beter op zijn plaats? Op 4 oktober verklaart kapitein Herman Schrevel in een eigenhandig en bezegeld schrijven dat Johannes du Forest gedurende zes maanden als grenadier heeft gediend maar niet bekwaam is om zijn plaats te bedienen wegens onnozelheid, zodat hij hem moet ontslaan. De overeengekomen geldelijke bijdrage voor deze geste laat op zich wachten. Begin november dreigt een geïrriteerde Schrevel om de soldaat weer terug te halen. De familie stuurt onmiddellijk een boodschapper om Johannes te waarschuwen dat men beducht is voor zijn kapitein. De woede-uitbarsting brengt wel schot in de zaak. De voogden betalen 200 gl., voor welk bedrag luitenant Frisvogel op 16 november een kwitantie overhandigt en het ontslag aantekent in het militaire paspoort.[33]

Spoorloos

Er volgen enkele rustige jaren. Het verbeterhuis 'de Gouden A' staat goed bekend. Esther Cocquis of Gonquise, de vrouw van de eigenaar, noemt in een kwitantie Arent Jansz. van Couwenhoven haar neef. Deze in Delft geboren wijnkoper en echtgenoot van halfzuster Janneken du Forest zal de eerste contacten hebben gelegd met de nieuwe hospita.[34] Esther en haar man lijken geen al te streng regime te voeren. Johannes mag vrij bezoek ontvangen en krijgt er goed te eten. De rekeningen zijn er dan ook naar. Boven het kostgeld van 250 gl. per jaar bedragen de bijkomende kosten ca. 100 gl., exclusief de extraatjes van de voogden. Deze uitgaven kunnen vrij gemakkelijk voldaan worden uit de vruchten van zijn vermogen, dat in 1675 dankzij een goed beheer al ruim 14.000 gl. bedraagt.[35] Het valt niet mee om de patiënt naast lezen, bezoekjes en wandelingen verdere afleiding te bezorgen. Eind 1680 krijgt het echtpaar Cocquis een idee. Een zekere Jan Willem Pleuris neemt een palmhouten fluit en een in hoorn gebonden boek mee en geeft Johannes gedurende twee maanden privé-fluitles. Een tweede fluitboek volgt en biedt een indicatie dat deze vorm van therapie aanslaat.

Op 30 maart 1681 komt Abraham de Forest, de enige en oudste nog levende halfbroer, vrij onverwacht te overlijden en vindt zijn laatste rustplaats in de Hooglandse Kerk.[36] De bronnen laten ons in het ongewisse in hoeverre Johannes door deze gebeurtenis wordt beïnvloed. Waarschijnlijk raakt hij opnieuw uit balans. Zeker is dat hij zondagmiddag 6 juli de deur uitgaat voor een wandeling en niet meer thuiskomt. Aanvankelijk neemt men aan dat hij naar Leiden is

gereisd, maar daar weet de familie van niets. Verdere naspeuringen in de omgeving bieden geen resultaat. Voor zover we kunnen nagaan verschijnt op 10 januari 1682 de eerste advertentie in de *Oprechte Haerlemse Saturdaegse Courant*, waarin een signalement staat, verwezen wordt naar het *slecht Verstant* en verzocht om eventuele informatie over zijn verblijfplaats tegen beloning door te sturen naar 'de Gouden A'. Hij blijft spoorloos. In augustus 1684 doen geruchten de ronde dat hij in Noord-Holland is gesignaleerd. Abrahams weduwe Adriana Fabritius bedenkt zich niet lang. Samen met haar derde man, de Amsterdamse koopman Lambert Schepper, reist zij via Haarlem naar Alkmaar om *mon frer te bekomen*. Na een overnachting, het echtpaar behoort niet meer tot de jongsten, huren ze een wagen die hen naar de Schermer voert. Het blijkt loos alarm. De rondreis en navragen leiden tot niets en teleurgesteld komen ze weer in Leiden terug.[37]

In 1687 overlijdt ook zwager en voogd Moyses Cornilje. Hij heeft vrij veel schulden, waaronder leningen ter waarde van 3.500 gl. uit het vermogen van Johannes, zodat weduwe Anna Cornilje-du Forest na overleg met de familie een rekest richt aan het Gerecht van Leiden.[38] Advertenties in de maanden september en oktober in kranten te Leiden, Haarlem, Amsterdam en Utrecht hebben geen reacties meer opgeleverd, ondangs de uitgeloofde beloningen. Men weet niet of Johannes is overleden of naar Duitsland vertrokken. Anna's financiële situatie ziet er met zes opgroeiende kinderen niet rooskleurig uit. Voorlopig wordt besloten de boedel van de verdwenen patiënt op papier te scheiden en te verdelen. Aangezien broerlief al jaren niets meer opeist, zullen de erfgenamen de jaarlijkse vruchten mogen verdelen van het tot 19.000 gl. aangegroeide vermogen. De gouden sieraden, die Anna van haar moeder Johanna Lamotius heeft geërfd, worden veiliggesteld ten behoeve van twee dochters. Met een kapitaal van 800 gl. en haar deel van de inkomsten kan zij een klein winkeltje opzetten om in het levensonderhoud van het gezin te voorzien.[39] Eerst in 1702 vindt de definitieve scheiding plaats van het vermogen van ruim 25.000 gl., dit naar aanleiding van een nieuw rekest. Anna maakt dat nauwelijks meer bewust mee. Haar kinderen krijgen desgevraagd assistentie bij de scheiding omdat moeder onnozel is geworden. Haar aandeel blijkt al grotendeels opgesoupeerd. Het meeste geld gaat uiteindelijk naar de in leven zijnde kleinkinderen.[40]

Noten

1 Bibliotheek Leiden e.o. LB 80285.

2 Zie de special *Vreemdelingen in Holland* in *Historisch Tijdschrift Holland* (1995) no. 4/5. Voor de Leidse situatie is van belang de bijdrage door P.J.M. de Baar, 'Leiden, stad van vluchtelingen', 236-252.

3 Poorterboek F fol. 96v. Balthasar de Bae[n]ne is eveneens afkomstig uit Tourcoing, maar behoort tot een eerdere emigratiegolf. Hij werd al in 1594 poorter. Door anciënniteit en mogelijk economische positie lijkt hij een vooraanstaand man te zijn. Zo staat hij ook borg voor zijn stadsgenoot Goutius du Colombier, koopman en Leids poorter in 1614 (Poorterboek F fol. 101v. en G fol. 79). Goutius of Goutier komt later voor als echtgenoot van Jans zuster Jenne du Forest.

4 Bonboek Nieuw Maren fol. 22v. Als garenkoopman valt Jan buiten de impost welke geheven wordt in de categorie van de wollen lakens.

5 Notarieel Archief (NA) 342 No 96 dd. 13-9-1628.

6 NA 334 No 40 dd. 4-3-1633. Cathalina komt ook voor als de le Pole en de Paauw. Zij wordt 11 oktober 1631 begraven in de Hooglandse Kerk (Begraafregisters Leiden).

7 De tweede vrouw is Maria, dochter van IJsaack Vermeulen of van der Meulen in de Haarlemmerstraat Ned. Hervormd (NH) Ondertrouw K fol. 322v.). Zij wordt op 22 oktober 1636 begraven in de Pieterskerk (Begraafregisters Leiden). Een kind uit dit huwelijk komt na de moeder op jonge leeftijd te overlijden (NA 770 No 42).

8 NH Ondertrouw L fol. 353 dd. 15-12-1637. Johanna is een dochter van de bekende Waalse predikant Johannes Lamotius. Zie voor diens loopbaan F.A Lieburg, *Repertorium Nederlands hervormde predikanten tot 1816* I: *Predikanten* (1996). Mogelijk is zij verwant aan de eveneens uit de Hofstad afkomstige Johannes Lamotius, de VOC-dienaar die voor zijn heldhaftige optreden bij de verovering van de stad Malacca begin 1641 bij terugkomst in Batavia werd bevorderd tot kapitein van het Nederlandse leger en garnizoen in Malacca met de titel van sergeant-majoor en een gage van 100 gl. per maand (VOC 1135, Brieven etc. dd. 1642, fol. 119 e.v.).

9 Poorterboek F fol. 182 dd. 22-10-1627: Toucheijn de Heijnjon, boratwerker van bij Rijsel. Borgen zijn Jean Burije en Jean de Foret. Hij woont dan al enige jaren in Leiden. Bij zijn huwelijk in 1621 met de uit Bonday afkomstige Marij de Tombe staat vermeld: trijpwerker, geboren te Ellem bij Rijsel (NH Ondertrouw I fol. 79v.).

10 NA 334 No 44. Hennion is getuige bij het tweede huwelijk van Jan du Forest en samen met Martin des Tombe ook bij de huwelijkse voorwaarden tussen Jans dochter Rose du Forest met Philippe du Gardijn. Bruid en bruidegom zijn in Tourcoing geboren, zodat Jan als gehuwd man met zijn gezin naar Leiden is verhuisd. Rose brengt het aanzienlijke kapitaal van 1.800 gl. in, tegen 600 gl. van Philippe (NA 335 No 57 dd. 21-3-1635).

11 Voorlopig onderzoek door de auteur lijkt te wijzen op een afname met circa dertig procent over een periode van ruim tien jaar.

12 Bonboek Oost Marendorp fol. 228 (uit de erfenis van zijn tweede vrouw); Bonboek Nieuw Maren fol. 22v.

13 Weeskamer Archief (WA) 1200 c. Volgens een ongedateerd stuk was de 'compagnie' voortijdig beëindigd wegens grote geleden schade. Hennion had in 1633 echter alleen zijn *kennis, arbeyt, devoir, industrie ende naersticheyt* ingebracht, omdat hij toen geen kapitaal bezat en Jan was daarmee tevreden

geweest. Zeventien jaar later eiste Jan alsnog – tevergeefs – van hem betaling van het kapitale bedrag van 34.327 gl. volgens de rekening van 1638. De rekening was nooit gesloten, omdat Jan vanaf 1639 zelf alle boeken in handen had gehad (WA 1200 q).

14 WA 1200 d.

15 NA 770 No 42.

16 Bonboek Burgstreng fol. 58v.

17 NA 770 No 41, 42, 51 en 273.

18 WA 1200 g en h.

19 WA 1200 f.

20 10 mei 1668 wordt de vrouw van Jan Foreth op de Kerkgracht begraven in de Hooglandse Kerk, op 31 januari 1669 gevolgd door haar man: Jan du Forrets op de Oude Vest (sic! Begraafregisters Leiden).

21 WA 1200 j.

22 Huwelijkse voorwaarden dd. 23 juni 1664 in WA 1200 i. Zij gaan een dag later in ondertrouw in de Waalse Kerk (NH Ondertrouw S fol. 16v.). Johannes is bij zijn inschrijving op 11 februari 1664 16 jaar oud (*Album Studiosorum Academiae Lugduno Batavae 1575-1875*, 512).

23 WA 1200 l, m en n.

24 WA 1200 p.

25 Het huis werd 3 april 1670 door Cornilje en zijn vrouw Anna verkocht aan Franchoys of Frans Houttuyn voor 3.806 gl. contant (Bonboek Burgstreng fol. 58v.).

26 WA 1200 r.

27 WA 1200 p.

28 WA 1200 bb.

29 WA 1200 y.

30 WA 1200 o.

31 WA 1200 bb.

32 WA 1200 p.

33 WA 1200 ee.

34 Zie voor zijn huwelijken NH Ondertrouw N fol. 68, O fol. 231 en O fol. 309v. Zijn vorige vrouwen, Sara Smiths en Maria Trelcatius, waren eveneens uit Leiden afkomstig.

35 WA 1200 x.

36 Begraafregisters Leiden.

37 WA 1200 ee. Na de dood van Abraham was Adriana Fabritius hertrouwd met de Leidse veertigraad en brouwer Pieter Claasz. van Assendelft. In november 1683 huwde zij voor de derde maal met de Amsterdammer Lambert Schepper (NH Ondertrouw X fol. 284 en IJ fol. 145). Uit de jaarlijkse rekeningen blijkt dat haar echtgenoten de zorg voor Johannes hebben voortgezet. Samen met drie volwassen kinderen verkoopt Adriana later het huis aan de Oude Singel, thans nr. 118, met de achtergelegen ververij en het pakhuis aan de Volmolengracht (Bonboek Nieuw Maren fol. 22v.). In de eerste helft van de 18de eeuw is het in handen van de vermogende Waalse lakenkopersfamilie Van Eys. Zie: J.W. Veluwenkamp, 'De Leidse lakenondernemer Daniel van Eys, 1688-1739', *Leids Jaarboekje* (1992) 108-124.

38 WA 1200 cc en ii.

39 WA 1200 hh.

40 WA 1200 nn.

Hospitaal en tuin van Nicolaas Bidloo in Moskou. Bidloo werd na zijn medische studie in Leiden lijfarts van Peter de Grote. In 1706 kreeg hij opdracht een ziekenhuis voor de opleiding van toekomstige artsen in te richten. Tekening door Nicolaas Bidloo. Coll. Universiteitsbibliotheek.

Russische studenten aan de Leidse universiteit

De broertjes Koerakin en hoe het hun te Leiden verging

Willem Otterspeer

Op 14 juli 1770 voegde de bejaarde botanicus Adrianus van Royen, die dat jaar zijn derde rectoraat vervulde, een belangrijke naam toe aan het Leidse Album Studiosorum: Alexander Koerakin, achttien jaar oud en begeleid door zijn gouverneur Karl Saldern. De dag ervoor had de jongeman zijn opwachting gemaakt bij Van Royen en had hij ook de jurist Pestel met een bezoek vereerd. 'Een man die grote bekendheid geniet om zijn grote geleerdheid', aldus omschreef Koerakin Pestel in zijn reisdagboek.

Een verlichte elite

Deze Vorst Alexander Koerakin (1752-1818) was niet alleen de achterneef en beschermeling van Nikita Panin, invloedrijk lid van het College voor Buitenlandse Zaken van het machtige Rusland, maar hij zou zelf ook een zeer belangrijk man worden aan het hof van Catherina de Grote en een bekend leider van de Russische vrijmetselarij. Dat maakt deze memoires en de brieven die hem later door familieleden, eveneens te Leiden studerend, gezonden werden, zo van belang, niet alleen voor de studie van de Russische intellectuele en politieke geschiedenis, maar ook voor de Leidse universiteitsgeschiedenis.

Deze Koerakin was bepaald geen *Einzelgänger*. In het zelfde jaar schreef ook Stepan Kolytsjov zich in. Kolytsjov zou een belangrijke carrière maken als ambassadeur te Parijs, Den Haag, Berlijn en Wenen. Een jaar later kwamen de broertjes Volkonski naar Leiden, Lev en Michail, van wie de laatste ondergouverneur van de provincie Perm zou worden. Bij hen voegde zich Vorst Alexej Golitsyn, later gouverneur van de provincie Jaroslav.

Dat waren niet alleen belangrijke bestuursambtenaren, het waren ook mannen

Prof. dr. W. Otterspeer is hoogleraar universiteitsgeschiedenis aan de Universiteit Leiden en conservator van het Academisch Historisch Museum.

met een grote wetenschappelijke en culturele belangstelling. Kolytsjov was tevens lid van de loge 'La Candeur' te Parijs en van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem. Golitsyn was naast bestuurder ook schrijver, en lid van de Parijse loge 'Réunion d'étrangers'. Samen met een andere, Vorst Vasili Chovanski, senator, Vorst Alexei Sjachovskoi, schrijver en vertaler, andere leden van de grote Golitsyn familie, Michail, hoveling en bibliofiel, Boris, hoveling en generaal, om er slechts enkelen te noemen, maakten ze deel uit van de Russische intelligentsia in een uiterst boeiende periode van de Russische geschiedenis, de regering van Catherina de Grote.[1]

Hier echter dienen de herinneringen en de brieven van Koerakin een ander doel. Door het feit dat ze een bijna dagelijks verslag geven van het leven van een student, de organisatie ervan, de sociale omgeving, de functie en het doel ervan, juist door hun overdaad aan detail, zijn deze documenten een van de beste bronnen voor het studentenleven van de Europese adel aan het eind van de 18de eeuw. Dat is de reden dat ze hier centraal gesteld worden.

Alexander Koerakin liet twee verslagen na van zijn verblijf aan de Leidse universiteit. Het eerste was het al genoemde 'Souvenirs de voyage', pittoresk en voor eigen gebruik.[2] Het tweede was een 'Notice pour un séjour à faire Leyde dans le dessein louable d'y étudier',[3] meer algemeen en ter informatie voor derden die het loffelijk plan opvatten om te Leiden te gaan studeren. Beide evenwel waren descriptief van aard en gaven een verslag van een verblijf dat duurde van juli 1770 tot augustus 1771.

Over de bedoeling van zijn Leidse studieverblijf was Alexander in zijn 'Notice' duidelijk: 'Mijn grote doel een verlicht burger te worden en te zijner tijd nuttig voor mijn vaderland heeft mij, in de weinige tijd mij ter beschikking om me te vormen en me de verlichting eigen te maken die ik ontbeerde alvorens me in de maalstroom van de wereld te begeven, tot voorbeeld gestrekt en mij aangezet de rest van de wereld te vergeten gedurende de vijftien maanden dat ik in Leiden was.'[4] Koerakin wist heel precies wat hij wilde, toen hij zijn studieplan opstelde. Hij was op zoek naar een rustige stad, een geleerde omgeving, waar wijsheid zich ten nutte maakte en Verlichting een variant van godsdienst was. Hij koos Leiden. Hij had niet beter kunnen kiezen.

Petersburg aan de Mare

Gedurende de 17de en een groot deel van de 18de eeuw bezat de Leidse studentenpopulatie in belangrijke mate een internationaal karakter. In de tweede helft van

de 17de eeuw kwam ongeveer 50% van de Leidse studenten uit het buitenland, hoofdzakelijk uit Duitssprekende landen, maar ook uit Frankrijk, Engeland en Schotland, de Scandinavische landen, Polen en Hongarije, en zelfs uit Italië en Spanje. De belangrijkste redenen om er te studeren waren van religieuze of politieke aard, maar daarnaast verwierf Leiden zich mettertijd de faam een centrum van geleerdheid te zijn, een uitverkoren halteplaats op een academische reis of grand tour. De universiteit van Leiden was een gewaardeerd lid geworden van de Republiek der Letteren.[5]

In dit internationale gezelschap vormden de Russische studenten een aparte categorie in de zin dat ze in belangrijke mate door de overheid gestuurd werden. Dat begon met Peter de Grote, die intelligente jongens naar zowel Engeland als Nederland zond om ze via de praktijk met navigatie en scheepsbouw vertrouwd te maken. Maar in 1719 zond Peter, die zelf Leiden bezocht had en daar Boerhaave consulteerde, vier studenten naar Leiden om er wiskunde te studeren. Later kwamen er ook wel Russen die rechten of medicijnen als studie kozen.[6]

Peter de Grote

Catharina de Grote

Na de dood van Peter in 1725 kwam er eind aan de politiek om van overheidswege studenten te sturen, maar inmiddels was de Hollandse universiteit voldoende attractief geworden om zo'n twintig Russische studenten ook op eigen initiatief naar Leiden te lokken. Zij gaven over het algemeen de voorkeur aan de medische studie. In 1761 werd de overheidspolitiek hervat. In tien jaar kwamen er 21 studenten, van wie er zestien medicijnen en vijf theologie studeerden. Na hun studie trad het merendeel van hen in overheidsdienst als militair arts of ambtenaar. In 1774 werden drie studenten gezonden speciaal om chemie te studeren.

Dat alles had een wel omschreven praktisch doel. Toen Catherina II in 1776 vijf theologen afkomstig van orthodoxe seminaries naar Leiden zond om er calvinistische theologie te studeren, gebeurde ook dat met een duidelijk doel. Catherina was zelf protestants geweest en het was haar bedoeling de intellectuele horizon van haar geestelijkheid te verbreden met behulp van de rationele en verlichte boodschap die te Leiden geleerd werd. Ook de Russische adel, die op eigen initiatief kwam, had vergelijkbare motieven. Tussen 1770 en 1785 kwamen wel dertig adellijke studenten naar Leiden om er rechten of onderdelen van de artes te studeren. Onder hen waren veertien vorsten, zes graven en tien jongens van de lagere adel, soms begeleid door gouverneurs, vaak ook door één of meer bedienden.[7]

Dit milieu van aristocratische studenten is het onderwerp van deze impressie. Ik gebruik deze omschrijving met opzet, omdat het materiaal eerder een indringend beeld dan een representatieve studie toestaat. Deze Russische studenten waren niet bepaald representatief voor de Leidse studentenpopulatie uit hun tijd. Integendeel, ze waren eerder marginaal, in de zin dat ze vaak buitengewoon rijk waren en vaak ook een speciaal vakkenpakket kozen. Daarmee vormden ze overigens wel een categorie studenten die aan de universiteit zeer in trek was.

De Leidse universiteit zag immers, vanaf het eind van de 17de eeuw, haar studentenpopulatie almaar kleiner worden. Om een voorbeeld te geven: tussen 1650 en 1675 tekende de universiteit in totaal bijna tienduizend studenten en andere alumni op in haar register. Een derde van hen kwam uit het buitenland. Honderd jaar later, in de periode 1750-1775, was dit aantal teruggelopen tot nog geen vierduizend en nog maar een kwart van hen kwam uit het buitenland. En daarna waren het vooral de buitenlandse studenten die wegbleven. In de volgende vijfentwintig jaar kwamen er nog maar vijfhonderd.[8]

Intussen deed de universiteit er alles aan om de inschrijvingen zo hoog mogelijk te houden. Een van de maatregelen was regelrechte protectie. Zo kwam de Leidse

universiteit met het voorstel dat iedereen die in Holland in een academisch beroep werkzaam wilde zijn een graad in Leiden behaald moest hebben. Een andere poging om het academisch leven aantrekkelijk te maken was een grotere klemtoon op academische graden en op het academisch ritueel. De graad als economisch goed werd met grote hardnekkigheid verdedigd, de speciale positie van het academisch leven in de maatschappelijke context met verve beklemtoond. Grotere aandacht werd gegeven aan etiquette en mores, en met name de adel werd met eerbewijzen van grote welsprekendheid aan de universiteiten onthaald.

Dit impliceerde ook een koppig vasthouden aan oude en intussen ook verouderde privileges. Een daarvan was de speciale jurisdictie van de universiteit, het bezit van de eigen rechtbank, die zelfs de hogere rechtsmacht in zaken als manslag of zware ordeverstoring toekwam. Lokale autoriteiten of regionale rechtbanken vochten dit privilege met toenemend succes of in ieder geval met toenemende grimmigheid aan, maar de universiteit hield eraan vast met alle hardnekkigheid die in haar was. En ook hier was de belangrijkste reden de aantrekkelijkheid ervan voor buitenlandse en met name adellijke studenten. Wanneer een student zijn land verliet om elders te gaan studeren verliet hij niet alleen zijn familie maar ook zijn wettelijke bescherming. De academische traditie wenste de student niet alleen een alternatieve juridische veiligheid verschaffen maar ook een omgeving *in loco parentis*.

Het zou overigens allemaal vergeefse moeite zijn, omdat het niet een kwestie was van onderling concurrerende universiteiten, maar een veel ingrijpender oorzaak had. De universiteit zelf kreeg concurrentie van alternatieve onderwijsmogelijkheden. Daarnaast werden de universiteiten meer en meer landelijke of zelfs regionale instellingen. In het Europa van de naties en van de religieuze versplintering zag de Republiek der Letteren haar grenzen krimpen en haar boodschap verwateren. En wat zich van die Republiek wist aan te passen aan de nieuwe tijdgeest gaf zijn voorkeur minder aan die universiteiten, maar meer aan nieuwe instellingen als de academie of nieuwe verschijnselen als de krant.

Dat neemt niet weg dat Leiden haar sterke punten had en een daarvan was dat de universiteit door het niveau van haar onderwijs zich het aura van een wetenschappelijke academie wist te verschaffen en zelfs in de befaamde *Encyclopédie* van Diderot en d'Alembert omschreven zag als 'la première de l'Europe'. 'Het lijkt wel', schreef het lemma, 'of alle beroemde mannen van de Republiek der Letteren vanaf haar stichting tot aan onze dagen erheen zijn gegaan, om bij te dragen aan haar bloei.'

Een ander sterk punt dat de belangstelling van menig bezorgde ouder had en waarvoor de stad weinig moeite hoefde te doen, was de veiligheid van de stad. Leiden was in de 17de eeuw een even voorspoedige industrie- als onrustige studentenstad geweest, maar economische stagnatie en daling van het bevolkingsgetal hadden haar een even dodelijke als veilige rust geschonken. Leiden was, zoals Koerakin het zo adequaat omschreef, een 'séjour des Muses', een verblijf van de muzen, maar dat kwam vooral door die andere kenmerken: 'Totaal geen onrust, geen enkele verlokking: alles is er kalm en rustig, geen enkele ongewenste afleiding brengt u van de wijs.'[9]

Men kon of moest er zelfs wel zijn enthousiasme op de wetenschap concentreren, want andere afleiding was er niet en de ene dag keek als in een spiegel naar de andere. 'Het leven dat ik leidde', aldus omschreef Koerakin niet alleen een situatie, maar ook een ideaal, 'was zeer eenvormig, maar het is die eenvormigheid waardoor men denkt te kunnen volharden in de toewijding.'[10]

Professoren en programma

Zijn professoren waren de Duitser Pestel, de Fransman Allamand en de zeer Nederlandse Fas. Friedrich Wilhelm Pestel (1724-1805) was afkomstig uit een bekend Duits geslacht van juristen en had al een zekere faam als rechtsgeleerde toen hij in 1763 naar Leiden kwam. Zijn colleges daar moeten een grote indruk gemaakt hebben en werden bezocht door jong en oud, ook van buiten de juridische faculteit.

Pestel volgde daarin de Duitse publiekrechtelijke traditie op de voet, door Worst omschreven als 'een moderne, verlichte en pragmatische wetenschap van de politiek en de wetgeving'. 'Dit achttiende eeuwse publiekrecht combineerde het natuurrecht en de politica op een directe wijze, de principes van het natuurrecht werden gebruikt en toegepast in een nauwkeurig, empirisch en historisch onderzoek van het recht en de instituties. Het resultaat was een uiterst eclectische universitaire discipline.'[11]

Dit maakte dat Pestel in zijn tijd paste als een pad in zijn schild. Zijn oudere collega daarentegen, Jean Nicolas Sébastien Allamand (1713-1787), was een beetje excentriek. Hij probeerde te treden in de voetstappen van zijn grote voorgangers, 's-Gravesande en Musschenbroek, maar zijn colleges in de proefondervindelijke natuurkunde waren eerder vermakelijk dan instructief. Hij voelde zich beter thuis in de natuurlijke historie, of liever gezegd, daarin kwam zijn zonderlinge aard beter tot zijn recht.

L. Springer, Portret van F.W. Pestel. Coll. Academisch Historisch Museum Leiden.

Zo hield Allamand erg van dieren en in zijn huis had hij papagaaien – die hij 'inséparables' noemde – en schildpadjes – door hem vanwege hun regelmatige tekening 'geometrica' gedoopt – en zelfs een aap. Het lieve beest, dat tot groot vermaak van bezoekende dames de gekste bekken kon trekken, kreeg van zijn baasje echter ook wijn en likeur te drinken. Het arme dier werd daardoor volkomen onhandelbaar en brak niet alleen al het porselein dat in zijn buurt kwam, maar viel ook de dienstbode lastig. Hij eindigde zijn misverstane leven als een menselijke dronkaard in het Amsterdamse verbeterhuis Blaauw-Jan.[12]

En Johannes Arent Fas (1742-1817) was een eenvoudige lector. Toch was hij niet zonder ambitie. 'Doggedly rising in ranks', als de Engelsen zeggen, bereikte hij na vijftig jaar lesgeven eindelijk de hemel van het buitengewoon professoraat. Maar in de tijd dat de Russische jongens naar Leiden kwamen was hij nog lector in wat de 'Nederduitse mathematique' heette, niet een systematisering van het

Hollands gebruik iemand anders de rekening te laten betalen, maar een vorm van toegepaste wiskunde, aanvankelijk voor militaire, in de tijd van Fas vooral voor civiele doeleinden.[13]

Het was Pestel geweest die het lesprogramma voor Koerakin had opgesteld en die de andere twee leraren voor hem had uitgekozen. De lessen die ze gaven waren zogenaamde privatissima, alleen voor de jonge vorst en zijn gouverneur. Pestel gaf twee onderwerpen, natuurrecht en geschiedenis, Allamand doceerde een mengsel van proefondervindelijke natuurkunde en natuurlijke geschiedenis en Fas gaf wiskunde. Die lessen waren extreem duur, honderd dukaten of meer dan vijfhonderd gulden per onderwerp. Fas kreeg de helft voor zijn inspanning. Maar wie zich realiseert dat een professor niet veel meer verdiende dan 2.000 gulden per jaar en dat het collegegeld normaliter niet meer dan dertig gulden betrof begrijpt hoe geliefd die privatissima onder professoren waren.

Naast zijn officiële universitaire onderwijzers huurde Koerakin nog een leraar Latijn en Frans (een zekere Kerroux, die acht gulden voor twintig Latijnse lessen rekende en zeven gulden voor hetzelfde aantal Franse), een rijmeester (l'écuyer Tielman, die veertig gulden voor de eerste maand en twintig voor elke volgende vroeg), een dansmeester (Bagge, twaalf gulden voor twintig lessen), een schiet- en scherminstructeur (Clermont, 'pour une pistole par semaine') en een leraar Italiaans (Collici, tien gulden voor twintig lessen).

Koerakins programma was intensief, maar leek meer op dat van een ouderwets gymnasium dan op dat van een universiteit. Hij stond om zes uur op en was van half zeven tot acht uur bezig met het voorbereiden van de lessen. Om acht uur kwam Fas langs voor zijn wiskunde. Om negen uur ging Koerakin naar Pestel voor natuurrecht, om tien uur had hij, drie keer in de week, schiet- of schermles of werkte hij zijn aantekeningen bij het college van Pestel uit. Van elf tot twaalf had hij Latijn en van twaalf tot één, het mengsel van Allamand. Vervolgens besteedde hij twee uur 'au dîner et à la digestion'.

Maar om drie uur alweer was hij bij Pestel voor geschiedenis, van vier tot vijf en van zes tot zeven werkte hij aantekeningen uit en van vijf tot zes had hij Frans. Vervolgens vertrad hij zich wat, bij mooi weer buiten stad, bij slecht weer op de kamer. Om acht uur werd het souper opgediend en vanaf half negen werd er nog wat bureauwerk gedaan. Om tien uur ging de vorst naar bed. De woensdagen en zaterdagen waren collegevrij en werden besteed aan paardrijden en dansen, Italiaans en Duits. En zo ging het zes van de zeven dagen.[14]

Het waren, zoals gezegd, privé-lessen, privatissima. Als het grote voordeel

daarvan noemt Koerakin dat het niet de docent is maar de student die het er voor het zeggen heeft: 'hij is niet langer onder de wet, maar staat erboven'. De professor past zich aan het begripsvermogen of de vorderingen van de student aan, staat de student toe te interrumperen en vragen te stellen. Ook staat het de student vrij andere collegestof te vragen.

Dagelijkse omgang

Pestel was de eigenlijke begeleider van de jonge vorst en hij werd niet alleen in studiezaken geraadpleegd. Zo was het Pestel die voor de jongen onderdak vond – hij huurde een heel hotel voor hem af, het Hof van Holland, voor 1.200 gulden per jaar, maaltijden niet inbegrepen – en hij introduceerde hem bij een Franse handelaar, een zeker La Pierre, die wat huiselijke zaken voor de jongen regelde en hem in contact bracht met een aantal Franssprekende Leienaren. Het was ook monsieur La Pierre die hem meenam naar de kermis van Rotterdam en hem de bloemenkwekerijen van Haarlem liet zien. Van de Leidse bezienswaardigheden vermeldt hij het Pesthuis en de Burcht.

In december 1770 voegde Koerakins vriend, Graaf Nikolai Sjeremetjev, reizend onder de naam Mesjtsjerinov, zich met zijn Duitse gouverneur Von Sacken bij de bewoners van het Hof van Holland. Met zijn vieren werd Leiden verder onderzocht, onder andere het naturaliënkabinet van Allamand en de schilderijenverzameling van een van de burgemeesters, Van der Mark. Beide wekken zijn bewondering, de een door de zeldzaamheid van de stukken die Allamand met behulp van de koloniale bestuurders heeft verzameld, de andere door de fraaie Vlaamse primitieven.

Natuurlijk werden ook het anatomisch theater en de bibliotheek bezocht. Over het eerste was Koerakin minder te spreken: er was niets zeldzaams of curieus in, behalve misschien een mooie mummie. Maar de universiteitsbibliotheek oogstte zijn bewondering door de manuscripten en de grote sphaera. Ook werden de vier Russen geïntroduceerd bij de haute bourgeoisie van Leiden en bezochten ze de soirees van families als Changuion en Lamsing, dinsdags werd er een kaartje gelegd, woensdags een souper gegeven. Alles was overigens geheel volgens Hollandse normen, 'geen pracht, geen praal; men smaakte er de genoegens van een rustig en aangenaam gezelschap'.[15]

Ze namen natuurlijk ook deel aan het leven van de Russische gemeenschap in Holland. En als er één ding duidelijk wordt uit de beschrijving van Koerakin, is het dat alle contacten plaatsvonden volgens richtlijnen uit Petersburg. Zo ontving

P.C. La Fargue, Gezicht op de Korte Mare naar het zuiden, 1778. Coll. Lakenhal.

Koerakin een keer een invitatie van een paar Russische toeristen te Spa, maar hij zag zich verplicht de uitnodiging af te slaan, zoals hij schrijft, 'op bevel van derden'. Sjeremetjev veranderde zijn naam in Mesjtsjerinov en hij deed dat 'overeenkomstig de wil van Graaf Panin'. Ook wordt elk contact met een Fransman vermeden, 'gezien de kou die er heerste tussen de beide hoven'.[16]

Na zijn verblijf in Leiden hield Koerakin contact met Pestel en bleef nieuwsgierig naar 'les nouvelles de Leyde'. Pestel leverde die ook: mevrouw Albinus ging voor de derde keer trouwen, dit keer met meneer Hoop, de burgemeester van Amsterdam. Allamand had een assistent gekregen voor zijn kabinet, een troep Duitse komedianten was het gesprek van de dag. Maar ook het verblijf van Diderot in het huis van de Russische ambassadeur, Vorst Golitsyn, kwam aan de orde, evenals zijn ontmoeting met een van de gebroeders Grimm.[17]

Zo ook de ziekte van de koning van Frankrijk, Lodewijk XV. Pestel voorspelde een revolutie, wanneer de koning zou sterven en briefde over dat de Republiek anderhalf miljoen gulden uittrok voor de verdediging van haar grenzen. En daar waren natuurlijk 'des affaires en Amerique'. Hij vroeg zich af of de organisatoren van de Boston Tea Party zich naar het Parlement in Londen zouden laten ontbieden. Als dat het geval was, dan verdienden zij, schreef deze hoveling par excellence, 'dat men hen de ketenen aanlegde van de laagste slavernij'. Intussen raasde de Pugatsjov opstand over Rusland. En bleef Koerakin Russische studenten sturen.

Een netwerk en een broertje

In april arriveerde de jonge Vorst Nikolaj Joesoepov, onder de naam Borisov. Ook de broertjes Roemjantsov schreven zich in en namen onmiddellijk na hun aankomst contact op met Pestel. En Pestel bedankte de zender, uitgebreid, nederig, bijna slaafs, recht uit zijn onderdanige Duitse hart. De aandacht van een hof zo schitterend, van een geest zo edel, hoe kon hij het verdiend hebben? Tegelijk gewaagde hij van zijn hoop ooit het jongere broertje van Vorst Koerakin, Alexej (1759-1829), in Leiden te mogen ontvangen.

En langzaam doemen de contouren op van een kunstig informatienetwerk. Koerakin vroeg niet alleen Pestel om informatie, hij gelastte ook anderen te schrijven wat ze van belang achtten. Zo schreef Nikolaj Roemjantsov hem over Pestel, Pestel schreef hem over Joesoepov en de broertjes Roemjantsov, Joesoepov over Pestel en zijn andere onderwijzers, Serge Roemjantsov over Joesoepov, iedereen schreef over ieder ander en stelde zo Koerakin, en de latere historicus, in staat de stukjes aan elkaar te leggen.

Intussen was Pestel zeer gelukkig met de roemrijke vrede tussen Rusland en Turkije, in zijn ogen een vernedering voor de Turken en een eeuwig gedenkteken voor de regering van Catherina de Grote. En, beter nog, Pugatsjov was gevangen genomen en, tot grote tevredenheid van deze menslievende wetenschapper en verlichte rechtsgeleerde, gewurgd. 'Alles spant nu samen voor het geluk van Rusland.'

Het informatienetwerk eenmaal aangebracht kon de zestien jaar jonge, onervaren en verwende Alexej Koerakin naar Leiden gestuurd worden. Hij kwam er in februari 1775 aan en hij kreeg nog twee zeer belangrijke informanten mee. In de eerste plaats was dat zijn gouverneur, Alexandre Guillaume de Moissy. Het was zijn taak de jongen Frans en mythologie te geven, zijn collegeaantekeningen te corrigeren, zijn spelling en schrijfstijl te controleren, 'om hem', zo heette het,

'de smaak bij te brengen voor de goede en gezonde literatuur'.[18] Daarnaast werd hij verondersteld uitgebreid verslag te doen van de handel en wandel van de jongen.

Tegelijk met Alexej Koerakin was echter ook zijn jonge oom, Graaf Stepan Apraksin, de zoon van de maarschalk, naar Leiden afgereisd. De brieven van Pestel, Apraksin, Moissy en van de jonge Koerakin zelf, van zijn leraar Frans, Kerroux, en van de Russische studenten die zich al te Leiden bevonden, ze stelden Alexander Koerakin in staat een vrijwel volledig beeld te krijgen van het verblijf van Alexej te Leiden, van zijn sociale leven, van zijn studie, van de ontwikkeling van zijn karakter, kortom van de vorming van een Russisch edelman in een kleine Hollandse stad aan een ooit beroemde academie.

Van zijn functie als informant was iemand als Pestel tamelijk goed doordrongen. 'Ik zal volgens uw aanwijzingen, Vorst, gehoorzamen aan de bevelen van Zijne Hoogheid, de Graaf Panin, en hem getrouw rapport uitbrengen.'[19] Om aan meer gegevens te komen dan hij uit de omgeving van Alexej kon peuren, droeg hij de jongen op hem brieven schrijven, in het Duits en zogenaamd om zijn uitdrukkingsvaardigheid in die taal te verbeteren. Die methode werd ook gebruikt door de gouverneur van Alexej, Moissy. Deze gouverneur bleek over de belangrijkste gegevens te beschikken. Naast het feit dat ook hij zijn pupil brieven liet schrijven over zijn dagelijkse beslommeringen, had hij nog een andere methode. Hij liet Alexej en Koerakin dineren samen met Joesoepov en de broertjes Roemjantsov, zodat iedereen niet alleen het beste fysieke, maar ook het beste geestelijke voedsel kreeg toegediend. Deze 'education permanent' behelsde 'de dagelijkse vorming van mijn twee leerlingen, zelfs tijdens het diner, met behulp van een gesprek over de studie met onze drie buurmannen'.[20] Ze woonden inderdaad dicht bij elkaar: Koerakin en Apraksin werden ondergebracht in een huis recht tegenover het Hotel van Holland en konden zo uit hun raam Joesoepov en de broertjes Roemjantsov toewuiven en, als de Breestraat niet te druk was, met elkaar converseren.

De jonge Alexej moet er een beetje tegenop gezien hebben om naar Leiden te komen. De stad zelf stelde hij zich op grond van uitlatingen van anderen voor 'als een klooster, met op alle straten slechts professoren en schoolfrikken, die met een stok in de hand en hun hoed over de ogen getrokken heen en weer wandelen'.[21] De eerste kennismaking viel echter mee. Hij vond de stad er uitzien als elke andere, ze was zelfs in zijn ogen 'tout à fait charmante'.

Dat neemt niet weg dat hij er zich verveeld moet hebben. Uit de geruststellende rapporten van Kerroux aan Alexander Koerakin blijkt hoe dodelijk rustig het stadje was. 'Er gebeurt hier helemaal niets, waarde Vorst,' schreef hij en hij wilde

nog wel zijn best doen op een schildering van het tweede eeuwfeest, maar omwille van de goede smaak zag hij daarvan af: 'Alles was zo vreselijk, zo absoluut vreselijk, dat het een aanval zou zijn op uw geduld en goede smaak.'[22]

Over het Leidse volk had Alexej zelf gemengde berichten. Hij vond het niet echt lelijk, 'heel aardig' zelfs, al zal hij daarmee vooral de meisjes bedoeld hebben, die hij even later zelfs 'très belles' noemt, zij het 'bedorven door afschuwelijke manieren'.[23] Wel kende hij geen land waar de mensen zo tuk waren op geld verdienen, en wat hem nog meer verbaasde was dat als ze veel geld hadden ze vervolgens niet wisten wat ze ermee moesten en dat er dus niets anders opzat dan nog maar meer geld te verdienen.

Waar hij daarentegen groot plezier aan beleefde waren de Leidse markten, niet alleen om de grote toeloop van interessante mensen, vreemdelingen van distinctie, handelaars, muzikanten. Het was vooral het kijkspul dat hem trok, apen, andere dieren, 'spectakel in grote hoeveelheid'. 'Dat alles', zo bekende hij zijn oudere broer, die dat wel geweten zal hebben, en er wellicht niet erg gerust op was, 'heeft van Leiden (dat een stad van rust en inkeer was) een stad van losbandigheid en lawaai gemaakt.'[24] Moissy, die hem naar dit soort gelegenheden begeleidde, was er minder over te spreken.

Het minst beviel hun het weer. De permanente noordenwind gaf hun de rillingen, de vrieskou verkleumde hun handen en al zou je zeggen dat ze in Petersburg toch ook wel wat gewend waren, in Holland was het vooral de guurheid die hen deed klappertanden. Ze liepen de deur van de medisch hoogleraar Gaubius plat en die wist op zijn beurt weer weinig anders aan te raden dan geduld, en nog eens geduld en zeker geen geneesmiddelen, want die waren er niet tegen verkoudheid. Het was, zo zei de gelouterde medicus, nu eenmaal de prijs van een bezoek aan Holland.[25] En het moet gezegd, de dikke Alexej had er minder last van de kwikzilverachtige Apraksin, die het afschuwelijke weer in steeds grimmiger brieven in stelling bracht ten bate van een zo snel mogelijk terugkeer naar huis.

De al te nadrukkelijke saaiheid van het sociale leven zal de invloed van het klimaat zeker hebben onderstreept. Ten eerste was daar de alomtegenwoordige Pestel. Die zorgde niet alleen voor hun onderkomen, hun meubilair, de hele 'entretien de la maison', hij hield ook hun financiën in de gaten, waarna Moissy tekst en uitleg moest geven. Ook vroeg hij hen regelmatig te dineren, waarbij dan ook Joesoepov en de broertjes Roemjantsov aanwezig waren. Voor Apraksin waren deze lange diners, die van negen tot wel twaalf uur konden duren, van een overweldigende verveling.[26]

Ook een teleurstelling was de ontmoeting met de Russische ambassadeur, Golitsyn. Deze geleerde man was zo verdiept in zijn studie van de elektriciteit – hij had voor zichzelf een elektriseermachine laten maken die vele malen groter en sterker was dan die van de universiteit en die later ook door Allamand voor de universiteit werd aangekocht – dat hij geen tijd had voor de jongens. Ze moesten het met de vrouw van de ambassadeur doen. Dat verzachtte de teleurstelling wel. De ambassadeursvrouw verenigde volgens de lichtontvlambare Apraksin 'het meest filosofische innerlijk met het vrolijkste uiterlijk', dat de jongeman zijn hart met de minuut zachter voelde worden en alleen zijn filosofie, zoals hij het omschreef, triomfeerde uiteindelijk over zijn 'penchant amoureux'.[27]

Te Leiden zelf beperkte hun sociale leven zich hoofdzakelijk tot zes of zeven families, bekende families, dat wel, zoals Van Leyden, Changuion, Hubrecht, de burgemeester, de stadssecretaris, een stadsdokter. Er werden soupers gehouden, concerten gegeven, bals georganiseerd. Het was op een van deze bals dat de jonge Koerakin voor het eerst verliefd werd – 'wat een schitterende ogen!', 'wat een ingetogenheid!' – maar dat bleek niet de bedoeling en het meisje werd op reis gestuurd. Voor het overige worden die avonden vooral als vervelend ervaren.[28]

Eenzelfde programma, maar een andere uitkomst

In de schaarse uren die voor ontspanning overbleven lazen de jongens ook nog. Over die bezigheid ondervaagd, schreef de jonge Koerakin aan zijn broer dat hij behalve de lectuur die hij voor Pestel verrichtte – Pufendorf, Grotius, Burlamaqui, Wolf, Cumberland – vooral Franse boeken las, Boileau, Voltaire, maar ook de *Metamorphosen* van Ovidius in de editie van Banier.[29] We hebben ook een lijst van de boeken die de jongen kocht. Daaronder bevonden zich Buffon (*L'Histoire Naturelle*), 's-Gravesande (*Elements Physiques* en *Oeuvres Philosophiques*), Pufendorf en Grotius, de *Oeuvres* van Fontenelle, van Boileau, van Voltaire, Diderot en Montesquieu, boeken van Nolet, Leibnitz, Tissot, Marmontel, La Fontaine, Sterne, Fénelon, Wolf, Locke. Klassieke auteurs als Seneca, Theophrastus, Cornelius Nepos, Ovidius, Plautus, Xenophon, Horatius Flaccus, maar ook verschillende werken van Erasmus. En boeken over reizen, natuurwetenschap en rechtswetenschap. In feite werd een kleine maar werkelijk verlichte bibliotheek naar Petersburg opgestuurd.[30]

Het studieprogramma dat Alexej opgelegd kreeg, leek als twee druppels water op dat van zijn oudere broer. De basis ervan werd gevormd door de colleges van Pestel, Allamand en Fas, 'les trois maîtres essentiels', zoals Moissy ze noemde.

Pestel was daarbij wat wezenlijker dan de andere twee. Pestel had twee verschillende methoden. Bij zijn colleges politieke filosofie gaf hij eerst een dictaat, vervolgens een 'beredeneerde uitleg'. In zijn colleges geschiedenis begon hij meteen met de uitleg, die de student uit zijn geheugen op papier moest stellen, en wel in verschillende schriften, systematisch.[31] Na afloop controleerde Pestel dan dat schriftelijke werk.

En verder was daar proefondervindelijke natuurkunde, wiskunde, schoonschrijven, Latijn en mythologie, Duits, schermen en schieten, en het spelen van de mandoline. Apraksin had ook Engels en koos voor de viool. Het hield de jongens bezig van zeven 's morgens tot negen 's avonds. Een gewone weekdag voor Alexej zag er als volgt uit: 7-8 schrijven (Heilblom), 8-9 Duits (Schmidt), 9-10 mythologie (Moissy), 10-11 recht (Pestel), 11-12 recapitulatie van Pestels college, 12-1 optekening ervan in schoonschrift, 2-3 Latijn (Kerroux), 3-4 natuurkunde (Allamand), 4-5 geschiedenis (Pestel), 5-6 mandoline, 6-7 recapitulatie van Pestels college, 7-8 recapitulatie van Allamands college, 8-9 recapitulatie of Kerroux' college. And so to bed.

Erg veel tempo zat er in die colleges niet. In maart 1775 schreef Alexej dat Pestel, na een maand college geven dus, net de introductie van de rechtencollege – 'la science anthropologique,' zoals Alexej het omschreef – achter de rug had. En in zijn college geschiedenis was hij aangekomen bij de Egyptenaren. Het geeft ook aan hoe grondig die colleges waren. Bij geschiedenis bijvoorbeeld werd nog steeds begonnen bij de schepping.

De colleges waren ook tamelijk fundamenteel, om niet te zeggen eenvoudig. In zijn natuurkundecolleges behandelde Allamand hoofdzakelijk eenvoudige mechanische instrumenten en in de wiskunde had hij al moeite genoeg de eigenschappen van de driehoek kwijt te raken. Bij Latijn en Duits werden hoofdzakelijk de fabels van Phaedrus behandeld. Kalligrafie was voor Alexej met zijn dikke vingertjes een oordeel en andere dikke ledematen verhinderden hem plezier te hebben van het paardrijden. Ook voor schieten had hij een grote afkeer. 'Ik heb de mensheid lief, zoals u ziet.'[32]

Toen er eind maart opeens sprake was van een drastische verkorting van het verblijf van de jongens, moesten de professoren wel benen maken. Pestel sloeg de Grieken en Romeinen over en dook pardoes in de geschiedenis van Engeland en Duitsland. Ook in zijn rechtencollege kwam hij to the point en ging hij over tot de behandeling van het natuurrecht aan de hand van Pufendorf, het internationaal recht aan de hand van Vattel en de politica aan de hand van Montesquieu.

J.G. Prestel, Portret van J.N.S. Allamand. Coll. Academisch Historisch Museum Leiden.

Allamand liet de rest van de proefondervindelijke natuurkunde voor wat die was en ging over op zijn geliefde natuurlijke historie.[33]

Een paar weken later werd het programma weer helemaal omgegooid. Er was nu blijkbaar besloten dat de jongens niet kort, maar juist heel lang, wel twee jaar, in Leiden zouden blijven en dus keerde Pestel terug naar de Perzen met het plan de tijd van Constantijn niet eerder dan binnen vier maanden te bereiken. Ook keerde hij terug tot zijn rechtsbeginselen, definities en zijn eigen samenvatting van het natuurrecht (Introduction à la jurisprudence naturelle). Vervolgens dicteerde hij een korte verhandeling van hemzelf over de menselijke kennis, zowel vanuit het lichamelijk als het geestelijk aspect. En vervolgens kwamen Pufendorf en Grotius aan de orde.[34]

Moissy was niet ontevreden. In mei 1775 schreef hij aan Koerakin dat Alexej in staat was min of meer ordelijke samenvattingen te maken van de colleges van Pestel. Het was waar, zijn Frans was voor verbetering vatbaar, maar wellicht kwam dat omdat Alexej, elke keer dat hij een fout maakte, de schuld aan de taal gaf.

In de andere talen, Latijn, Duits, Italiaans, maakte hij redelijke vorderingen. Wiskunde was duidelijk niet zijn fort, maar dat kwam misschien omdat Fas nogal eens verzuimde. De colleges van Pestel en Allamand echter – 'notre corps d'armée' noemde Moissy ze – gingen van een leien dakje. In juli waren ze halverwege de beginselen van het natuurrecht en in geschiedenis was de ondergang van Griekenland bereikt, maar moesten de kunsten en wetenschappen van dit prachtvolk nog behandeld worden. In de natuurkunde waren ze tot de hydrostatica gevorderd.[35]

Hoewel het programma van Alexej dus zo ongeveer hetzelfde, zij het wat uitgebreider, was als dat van zijn broer Alexander, had het effect van de studie niet hetzelfde resulaat. Dat had onder andere te maken met het feit dat het karakter van Alexej van dat van Alexander verschilde als de dag van de nacht. Aanvankelijk was de jongen meegaand en gemakkelijk te sturen. Volgens Moissy was Alexej 'edeler en docieler' dan Apraksin. Wel ontbeerde hij 'die verfijnde welgemanierdheid, die gemakkelijke en innemende hoffelijkheid, die ons bij iedereen geliefd maakt en waarover een man van aanzien dienst te beschikken'.[36]

De jonge Koerakin zag dat zelf anders. Hij gaf te kennen een afkeer van politiek te hebben, een afschuw ook van mensen die je vleien waar je bij staat, maar die je achter je rug om belasteren. Hij leidde eruit af dat hij totaal ongeschikt was voor het leven aan het hof. Hij verlangde naar vrijheid, naar zelfstandigheid, maar was zich ervan bewust dat zijn gemoed gemakkelijk vlam vatte en dat een vrouw hem in een ommezien van man tot slaaf kon maken. Zo was hij halsoverkop verliefd geworden op een handschoenenverkoopstertje op de markt. De vier dagen dat de markt duurde waren een gecapitonneerde hel voor de jongen, die over weinig anders dan het weer durfde te praten en even haar handje mocht aanraken. Vervolgens was de markt opgebroken en bleef hij verpletterd achter. En biechtte alles op aan Pestel.[37]

Hierover moet zijn oudere broer hem waarschijnlijk een weinig de les gelezen hebben en hem gezegd hebben dat er nog een middenweg bestond tussen het leven van een heremiet en de strikken van de liefde. Wat dat eerste betreft: was de bedoeling van zijn verblijf te Leiden niet juist dat hij iets leerde waarmee hij zich nuttig kon maken voor zijn land en de maatschappij waarin hij leefde? En wat de liefde betreft: tja, de oudere, wijzere Alexander wist het, de liefde was iets verschrikkelijks, zeker voor een jong hart. Het begrip van zijn broer moet Alexej ontroerd hebben. Hij beloofde beterschap, sloeg wat vrouwen betreft ook meteen door naar het andere uiterste. Een vrouw was slechts 'een dier dat kwekt en zich aan en uitkleedt', schreef de eendagscynicus.[38]

Echte problemen kwamen er pas in de zomer. Voor Apraksin werd Leiden nu wel heel vervelend. Hij schreef dat de stad hem totaal beroofde van zijn natuurlijke vrolijkheid. Het waren vooral de vrouwen die hem zo verveelden. Of ze redekavelden zo dat een gesprek ontaardde in een filosofische discussie waar hij juist wilde flirten, of ze waren zo koud als het klimaat en beroofden hem dan helemaal van elk enthousiasme. Hij voelde zich 'van alle kanten door moraal omgeven' en dat ging zijn tol eisen.[39]

En Alexej werd met de dag dikker. Hij had nauwelijks enige beweging, ook al wendde hij om zijn broer te plezieren voor zijn afkeer voor schieten en schermen overwonnen te hebben. Maar hij danste niet en paardrijden deed hij evenmin. Dat laatste was hem zelfs in verband met zijn zwaarlijvigheid nadrukkelijk door Moissy verboden.[40] Ook zijn leraar kalligrafie werd de laan uitgestuurd.

Het kwam hem te staan op een knorrige brief van zijn broer die hem egoïsme en 'amour-propre' verweet. Alexej merkte daarop wijsneuzig op dat er een groot verschil bestond tussen eigenliefde die egoïstisch was en eigenliefde die streefde naar vervolmaking en die goed advies accepteerde. Het was dit onderscheid dat hem weldra met zijn broer in groot conflict deed komen. Maar vooralsnog nam Alexej danslessen en ging hij paardrijden. Bij een van zijn eerste rijlessen werd hij echter van het paard geschopt en kneusde hij zijn pols. Van paardrijden was hij vervolgens geëxcuseerd.[41]

Of ze daartoe door Alexander aangezet werden is niet bekend, maar de professoren voerden wel het tempo van hun colleges op. Rond oktober hadden de jongens Pestels inleiding in het natuurrecht achter de rug en kwamen de geschriften van Grotius en Pufendorf zelf aan de orde. In de geschiedenis naderden ze het hoogtepunt van het Romeinse Rijk. Allamand scheen zo halverwege zijn college te zijn en Fas behandelde de differentiaalrekening. Pestel bedacht zelfs iets nieuws. Hij gaf de beide jongens een bepaalde stelling op, die ze in zijn bijzijn moesten behandelen, de een als verdediger, de ander als aanvaller.[42]

Het conflict

Het is rond deze tijd dat het tot een regelrechte epistolaire aanvaring kwam tussen de gebroeders Koerakin. Alexander had Alexej een 'sofist' genoemd vanwege zijn gemakzuchtige redeneringen over vrijheid. Vrijheid impliceerde volgens Alexander dat men de eigen fantasieën en grillen de baas was. Alexej had daarop geantwoord dat vrijheid voor hem eruit bestond te kunnen handelen zonder gehinderd te worden door de fantasieën en grillen van anderen, 'en vooral', voegde hij er

venijnig aan toe, 'van één iemand, aan wie men zich totaal onderwerpt, zoals u doet'.[43]

En hier ging de jongere broer over de schreef. Hier richtte zijn kritiek zich niet alleen tegen het leven dat zijn broer leidde aan het hof, niet alleen tegen de willekeur en het favoritisme zo kenmerkend voor het tsaristisch regime, hier richtte zijn kritiek zich direct tegen de Majesteit, tegen keizerin Catherina de Grote zelf. Het leek erop dat de jongen ideeën ontwikkelde die niet alleen gevaarlijk waren voor hemzelf, maar gevaarlijk voor zijn hele familie. Het leek erop dat de Leidse lessen die Alexander zo geschikt gemaakt hadden voor het hofleven dat hij leidde, bij zijn jongere broer aanleiding gaven tot diametraal tegenovergestelde conclusies.

Als dat tenminste niet was wat Alexander op dat moment dacht, dan gaf Pestel hem die conclusie even later in. In december 1775 beschreef Pestel aan Alexander de vooruitgang van zijn pupillen op basis van zijn nieuwe methode. Hij toonde zich verrukt over de manier waarop de jongens discussieerden. Nauwkeurig en gepast werden allerlei onderwerpen van historische, filosofische en juridische aard die door henzelf aan de orde gesteld waren besproken en geanalyseerd. Essentieel daarbij was hun geest te voorzien van wat hij noemde 'een zekere plooi, die hun te pas kan komen in studeerkamer en de grote wereld gelijk'. Pestel verstond daaronder 'hun oordeel solide te maken en hen te wennen onderscheid te maken tussen het ware en valse brille'.[44]

Wellicht heeft Alexander gedacht dat het maken van dat onderscheid helemaal niet zo'n goed idee was. Wellicht heeft hij zich afgevraagd of het wel zo'n goede gedachte was de jongen werkelijkheid van schijn te leren onderscheiden, zonder vervolgens met dat onderscheid te leren leven. Maar hij moet zich ook gerealiseerd hebben dat de jongen zich gedachten had eigen gemaakt die niet aan Pestel ontsproten waren.

Zeker is dat hij er Pestel over onderhouden heeft en deze probeerde zo onderdanig als hij kon aan te tonen dat hij nauwgezet het afgesproken opvoedingsplan uitvoerde. Maar de moraalridder uithangen, de dominee spelen had volgens hem geen zin. Veel beter was een goed gesprek over politieke geschiedenis, 'via de gevolgen doen voelen hoe weinig solide zekere nieuwe filosofie is, die slechts egoïsme ademt en van de mens een centrum maakt, waaromheen de hele wereld moet draaien, onverbiddelijk en zonder de minste sensibiliteit'.[45]

Uiteindelijk fourneerde Alexej zijn broer de stok om hem te kastijden. In april 1776 was er opeens sprake van een 'demoiselle d'Utrecht', de dochter van een

arts. Alexej zou voor deze dame zijn bekende hartstocht opgevat hebben. Moissy probeerde het geval te bagatelliseren. 'Een gebaar in het luchtledige', schreef hij Alexander. De jongen hield nu eenmaal van de liefde om de liefde zelf. Alexander zag er echter de illustratie van een gevaarlijke filosofie in. Drie weken later riep Panin de jongens terug.

Besluit

Deze kleine geschiedenis is vooral illustratief voor de educatieve idealen van een verlichte toplaag uit de tweede helft van de 18de eeuw. Ze laat zien hoe men die idealen gestalte gaf en hoe een gerenommeerde universiteit als de Leidse daarop inspeelde. Voor de geschiedenis van die universiteit is een bron als deze, door haar zeldzaamheid en gedetailleerdheid, van groot belang.

Wat we zagen was eigenlijk een geschiedenis vertraagd afgespeeld. Want die opvoedkundige idealen waren eigenlijk verouderd. Ze weerspiegelen de praktijk van bijna twee eeuwen eerder, toen de adel naar de universiteit trok, niet om een specialisme te leren of een graad te behalen, maar om zich voor te bereiden op een levenspraktijk die bestuurlijke en sociale vaardigheden mengde.

In de loop van de tijd werd de belangstelling van de adel voor de universiteit minder. Men bezocht hetzij een speciale adelsschool – *Ritterakademie* heetten ze in Duitsland – hetzij men bekwaamde zich via dezelfde rechtenstudie die de bourgeoisie koos. Alleen de hogere adel hield in de 18de eeuw nog vast aan het oude patroon, en hij hield daar langer aan vast naarmate hij hoger was en van verder kwam. In die zin zijn de broertjes Koerakin weer representatief.

En de Leidse universiteit reageerde zoals meer universiteiten uit het ancien regime. Ze probeerde de adel aan zich te binden door middel van het creëren van uitzonderingsposities, door het mogelijk maken van een apart lesprogramma en het uitspreiden van een sociaal vangnet. Met de komst van afstammelingen van grote geslachten was niet alleen de buidel van de professoren, maar ook en vooral de faam van de universiteit gediend.

Overigens raakt deze bron, en met name de briefwisseling tussen de beide broers en het conflict dat erin gedocumenteerd wordt, aan een veel grotere geschiedenis, een verhaal dat eigenlijk tijdloos is en dat gaat over de mens in het algemeen, de mens als sociaal wezen. Het is een verhaal dat gaat over gebondenheid en vrijheid, promiscuïteit of zuiverheid, scepsis of enthousiasme. In de beide broers Koerakin werd deze tijdloze tegenstelling met behulp van 18de-eeuwse begrippen op scherp gesteld.

Die begrippen waren 'amour-propre' en 'amour de soi' en het onderscheid werd gemaakt door Rousseau, een auteur die Alexej zoals we zagen kende en wiens begrippen hij hanteerde. Het was dit onderscheid, door de denkbeelden van Rousseau op scherp gesteld, dat ervoor zorgde dat Alexej zulke andere conclusies uit de lessen van Pestel trok dan zijn broer had gedaan.

Het verschil tussen 'amour-propre' en 'amour de soi', tussen eigenliefde en liefde voor zichzelf, was zo oud als de Europese cultuur. Vanaf Aristoteles hadden de beide termen, hoe ook omschreven en hoe ook tegen elkaar afgezet, de menselijke identiteit in haar maatschappelijke context proberen te omschrijven. De 17de eeuw had voornamelijk in negatieve – puriteinse, piëtistische of jansenistische – termen over het gevoel voor eigenwaarde geschreven. En de vroege Verlichting had vanaf Mandeville vooral het sociale nut van het egoïsme beklemtoond.

Rousseau echter radicaliseerde het onderscheid. In zijn *Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes* van 1755 schreef hij: 'De liefde voor zichzelf is een natuurlijk gevoel, dat elk levend wezen ertoe brengt over zijn eigen behoud te waken en dat in de mens geleid door de rede en gematigd door het medelijden, de menselijkheid en de deugd voortbrengt. De eigenliefde is slechts een afgeleid, kunstmatig gevoel, product van een maatschappij die elk individu ertoe brengt meer zaak te maken van zichzelf dan van wie ook maar, die de mensen tot alle kwaad dat zij elkaar aandoen aanzet en die de ware bron van de eer is.'[46]

De boodschap van Rousseau was: bevrijd uzelf van de slavernij aan rang en eer, keer terug tot de zuiverheid van het eigen ambitieloze ik en de maatschappij zal er wel bij varen. Rousseau richtte zich tegen de jungle van ambitie, die mensen ertoe bracht het hof te maken aan de 'groten' die zij haatten en de rijken die zij verachtten. De maatschappelijke ambitie had van de samenleving een samenraapsel gemaakt van kunstmatige mensen, voortgedreven door kunstmatige passies.[47]

Men kan zich voorstellen dat de jonge Alexej, toen hij deze woorden las, aan zijn broer moest denken, iemand die doordesemd was van de hoogste Verlichtingsidealen en zich tegelijk het grootste despotisme liet welgevallen. En de latere historicus die Alexander bezig ziet met zijn informatienetwerk, dat slechts een verlengstuk was van de hofintriges, moet onwillekeurig denken aan het verband dat er wel gelegd is tussen de droom van de rede en de geschiedenis van de gevangenis.

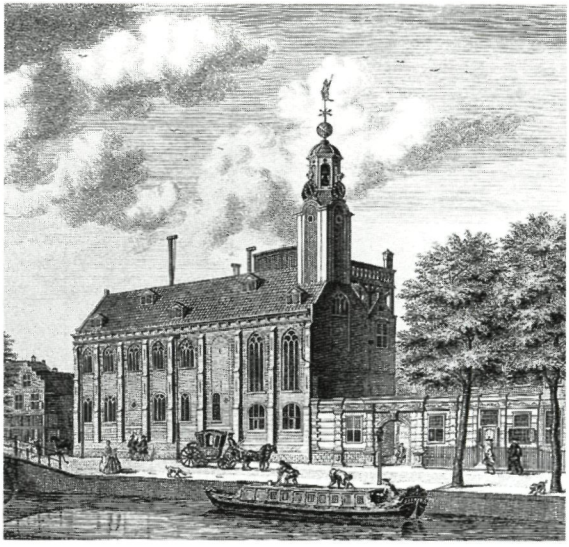
Maar anderzijds weten we ook dat de gepretendeerde zuiverheid van Rousseau niets anders was dan een bijna pathologische vorm van eigenliefde. Zijn zoge-

naamde ambitieloosheid was juist een hoogtepunt van eerzucht. De diep ambitieuze Rousseau, vernederd door de adel, gemarginaliseerd door de intellectuele elite, vervuld van een intens ressentiment, kwam slechts op het briljante idee van zijn ressentiment zijn carrière te maken.[48]

Men kan zich dan ook even goed voorstellen dat Alexander, toen hij de brieven van zijn broertje kreeg, gedacht moet hebben dat hier iemand een verkeerde loopbaan koos. Hier loog iemand dat hij eerlijk was, hier verkeerde iemand in de waan dat hij zichzelf kende, hier speelde iemand herderinnetje aan het hof ver avant la lettre.

Natuurlijk waren er betere oplossingen denkbaar, ook in de 18de eeuw, voor de tegenstelling van Rousseau. Een ervan, misschien niet de meest morele, maar wel een heel vrolijke, is die van de kompaan van Alexej, Apraksin, een soort Poesjkin, als je kunt spreken van een Poesjkin zonder literair talent. Maar in ieder geval iemand die zich met grote overgave begaf in de slavernij van congsi en cabale, vrolijkheid en vrouwen en die, toen Panin hem eindelijk toestond het dodelijk saaie Leiden de rug toe te keren, schreef: 'Onze terugkeer staat eindelijk vast; de blijheid die ik voel is onuitsprekelijk.'[49]

Met dank aan Jan Paul Hinrichs

A. Delfos, Het Academiegebouw, 1762. Coll. Gemeentearchief.

Noten

1 N. Hans, 'Russian Students at Leyden in the 18th Century', *The Slavonic and East European Review* 35 (1956-57) 551-562.

2 'Souvenirs de voyage en Hollande et en Angleterre, par le Prince Alexandre Kourakin, à sa sortie de l'Université de Leyde durant les années 1770-1772', *Archiv Kn. F.A. Koerakina*, V (St. Petersburg 1894).

3 Ibidem, VI (St. Petersburg 1895).

4 'Mon grand but de devenir citoyen éclairé et un jour utile à ma patrie, le peu de temps que j'avais à perdre avant d'entrer dans le tourbillon du monde pour me former et me procurer les lumières qui me manquaient, tout enfin m'a servi d'émulation et tout m'a engagé d'oublier le reste de l'univers pendant les quinze mois que j'ai été à Leyde.'

5 W. Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit 1575-1672* (Amsterdam 2000).

6 G. Hosking, *Russia, People and Empire 1552-1917* (London 1997).

7 I. de Mandariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great* (London 1981).

8 W. Otterspeer, *De vesting van de macht. De Leidse universiteit, 1673-1775* (Amsterdam 2002).

9 'Notice', 244: 'Point de fracas, point de séductions: tout y est calme et tranquille, aucune distraction involontaire ne vous y trouble.'

10 Ibidem: 'Mon genre de vie était très uniforme, car c'est à cette uniformité qu'on prétend devoir la persévérance dans l'application.'

11 I.J.H. Worst, 'Staat, constitutie en politieke wil. Over F.W. Pestel en de variëteit van het achttiende-eeuwse orangisme', *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 52 (1987) 498-515 (citaat p. 500).

12 *Algemeene Konst- en Letter-bode* 1808, I, 365-367.

13 P.J. van Winter, *Hoger beroepsonderwijs avant-la-lettre. Bemoeiingen met de vorming van landmeters en ingenieurs bij de Nederlandse universiteiten van de 17e en 18e eeuw* (Amsterdam 1988).

14 'Souvenirs', 334.

15 'Souvenirs', 340: 'Pas de faste, pas d'éclat; on y goûtait tous les plaisirs d'une société tranquille et agréable.'

16 'Souvenirs', 336-338.

17 Hetgeen volgt is gebaseerd op het zesde deel van het *Archiv Kn. F.A. Koerakina* (St. Petersburg 1895).

18 Ibidem, 377: 'Tendant à lui former le goût sur la bonne et saine littérature.'

19 Ibidem, 360: 'J'obéirai aux ordres de S.E. Mgr. le comte Panine que vous m'avez indiqués, mon Prince, et lui ferai des rapports fidèles.'

20 Ibidem, 362: 'Former journellement mes deux élèves, même pendant le temps du dîner, à avoir une conversation relative aux études avec nos trois voisins.'

21 Ibidem, 359: 'Comme un couvant, à ne voir dans toutes les rues que les professeurs et les pédants se promener avec la canne à la main et le chapeau rabaissé sur les yeux.'

22 Ibidem, 375: 'Tout a été si mal, absolument si mal, que ce serait abuser de votre patience et de votre bon goût.'

23 Ibidem, 403: 'Infectées d'une manière effroyable.'

24 Ibidem, 408-409, 411-412: 'Tout cela a fait de Leyde (qui était ville de tranquillité et de recueillement) une ville de dissipation et de bruit.'

25 Ibidem, 381.

26 Ibidem, 420.

27 Ibidem, 372-373. Deze mevrouw Golitsyn was dan ook niemand minder dan Adelheid Amalia, de Diotima van Frans Hemsterhuis.

28 Ibidem, 384.
29 Ibidem, 182.
30 Ibidem, 133-134.
31 Ibidem, 363: 'Rédigée de mémoire par écrit sur différents cahiers, en bon ordre.'
32 Ibidem, 379-380: 'J'aime comme vous voyez, l'humanité.'
33 Ibidem, 386.
34 Ibidem, 392-393, 396, 401.
35 Ibidem, 412-413, 107.
36 Ibidem, 370: 'Cette politesse de détail, cette urbanité aisée et enchanteresse qui nous fait aimer de tout le monde, telle qu'un homme de qualité doit l'avoir.'
37. Ibidem, 364-365, 375, 377, 409-410.
38 Ibidem, 101-105: 'Un animal qui babille, s'habille et se déshabille.'
39 Ibidem, 109.
40 Ibidem, 111.
41 Ibidem, 188-189.
42 Ibidem, 312.
43 Ibidem, 139-140: 'Et surtout d'un seul à qui l'on se soumet entièrement, comme vous.'
44 Ibidem, 195: 'Un certain pli qui puisse leur être utile dans le cabinet ou le grand monde'; 'Rendre leur jugement solide et les accoutumer à distinguer le véritable et les faux brillants de l'esprit.'
45 Ibidem, 178: 'Faire sentir par l'effet combien peu solide est certaine philosophie nouvelle, qui ne respire que l'égoïsme et fait de l'homme un centre autour duquel tout le monde se doit tourner, sans aucun retour, sans la moindre sensibilité.'
46 Hans-Jürgen Fuchs, *Entfremdung und Narzismus. Semantische Untersuchungen zur Geschichte der 'Selbstbezogenheit' als Vorgeschichte von französische 'amour-propre'* (Stuttgart 1977) 288: 'L'amour de soi-même est un sentiment naturel qui porte tout animal à veiller à sa propre conservation et qui, dirigé dans l'homme par la raison et modifié par la pitié, produit l'humanité et la vertu. L'amour propre n'est qu'un sentiment rélatif, factice, et né dans la sociétié, qui porte chaque individu à faire plus de cas de soi que de tout autre, qui inspire aux hommes tous les maux qu'ils se font mutuellement, et qui est la véritable source de l'honneur.'
47 J.W. Oerlemans, *Rousseau en de privatisering van het bewustzijn. Carrièrisme en cultuur in de achttiende eeuw* (Groningen 1988) 98-99.
48 Ibidem, 70, 99.
49 Ibidem, 197: 'Notre retour enfin décidé; le plaisir que j'en sens est inexprimable.'

Kort maar krachtig

Uitgeverij-boekhandel Du Mortier en Zoon in Leiden (1754-1854), dé schoolboekenuitgever van Nederland*

Louis Ph. Sloos

In de 19de eeuw trad een schaalvergroting op in de Nederlandse boekhandel. Er ontstonden grote(re) (deels) gespecialiseerde firma's. Door de eenwording van het land konden boekverkopers namelijk profiteren van een groeiende behoefte aan lectuur over uiteenlopende onderwerpen van een nationale signatuur. Te denken valt aan vakliteratuur voor militairen en schoolboeken. Gezien de vele verworvenheden van het nieuwe Nederland uit de Bataafs-Franse tijd (1795-1813), zoals op het gebied van het onderwijs en de professionalisering van het leger, lag de basis hiervoor en het ontstaan van (groten)deels gespecialiseerde uitgeverijen-boekhandelaars die op nationaal niveau opereerden, niet zelden in deze periode. Een voorbeeld hiervan was de firma De Gebroeders van Cleef in Den Haag en enige tijd ook actief in Amsterdam. Zij ontstond in 1739 en specialiseerde zich in de jaren 1806-1813 in het uitgeven en verhandelen van het militaire boek. Tijdens het (Verenigd) Koninkrijk der Nederlanden groeide ze vervolgens uit tot de belangrijkste militaire uitgeverij-boekhandel van het land.[1]

Door de verbeteringen in het onderwijs in de Bataafs-Franse tijd ontstond een vacuüm voor wat betreft uitgeverijen-boekhandelaars die op nationaal niveau in de vraag naar boeken voor het onderwijs konden voorzien. Hoewel menig uitgever trachtte een graantje mee te pikken op deze nieuwe markt, werd dit vacuüm grotendeels opgevuld door de Leidse firma Du Mortier en Zoon.[2]

Een belangrijke getuige hiervan zijn de sinds 1801 verschenen *Bijdragen betrekkelijk den staat en de verbetering van het schoolwezen in het Bataafsch Gemeenebest.* In dit semi-overheidsorgaan, dat een paar keer van naam veranderde en tot 1877 verscheen, stonden onder meer 'boekbesprekingen'. In de eerste vijf jaargangen werden ongeveer 325 uitgaven van 57 verschillende uitgevers besproken. De

Drs. Louis Ph. Sloos is als boekhistoricus verbonden aan de bibliotheek van het Koninklijk Militair-historisch Museum in Delft.

grootste waren D. du Mortier en Zoon en H.C.A. Thieme in Zutphen.[3] Du Mortier was dé schoolboekenuitgever van Nederland. In een in 1810 verschenen *Algemeene boekenlijst ten dienste der lagere scholen in Holland. [...]* was ze, met honderdzes uitgaven, nog steeds de grootste.[4]

Gezien de vlucht die het onderwijs in de eerste helft van de 19de eeuw nam behoorde de firma met haar overige uitgaven ook in het algemeen tot de groten. Ze gaf naast bijvoorbeeld de *Volledige verzameling der Publicatien van de Provisioneele Repraesentanten van het Volk van Holland en der Staten Generaal* (1795-1809)[5] en de werken der Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen,[6] pennenvruchten uit van bekende schrijvers als J.H. van der Palm, N. Anslijn, A. Deken, P. 't Hoen, N.G. van Kampen, J. de Kruyff, P. van Limburg Brouwer, B.H. Lulofs, J.F. Martinet, C. Rogge, M. Siegenbeek, A. Siewerts van Reesema, H. Tollens Cz. en P. Vreede. Van sommige auteurs verscheen nagenoeg het hele oeuvre bij Du Mortier. De overlevering wil, dat professor J.H. van der Palm elke zondag als hij gepreekt had na kerktijd bij de firma aanliep, waar een bankbiljet van honderd gulden klaar lag, dat hij inwisselde tegen de uitgesproken leerrede, welke voor de pers bewaard werd totdat er weer een tiental volledig was.[7] Ten slotte hield de firma succesvolle boekenveilingen en speelde ze een belangrijke rol in het ontstaan van de in 1815 opgerichte landelijke vakorganisatie voor de boekhandel.

Het feit dat een uitgever-boekhandel binnen één generatie zo'n belangrijke plaats wist te verwerven op het gebied van schoolboeken en in het bijzonder dat zij kon voldoen aan de vraag naar (Nuts)schoolboeken, roept de vraag op hoe zij dit wist te bereiken. Zowel de firma 'Van Cleef' als 'Du Mortier' ontstonden in het midden van de 18de eeuw. Terwijl de firma De Gebroeders van Cleef van 1739 tot in 1967 heeft voortbestaan, zij het dat de familie Van Cleef hier sinds 1871 geen rol meer in speelde,[8] wist haar Leidse confrater het maar tot 1854 vol te houden. Dit laatste is opvallend als bijvoorbeeld rekenschap wordt gegeven van het feit dat A.W. Sijthoff na zijn leerjaren in 1851 in Leiden een uitgeverij en boekdrukkerij met een tiental knechten opende, om een jaar later al tot de grootste drukkerijen van de stad te behoren.[9] Een tweede vraag luidt daarom wat de oorzaak was van het plotseling verdwijnen van de zo succesvolle firma Du Mortier. Haar opkomst verliep net zo snel als haar ondergang! Uit de bestudering van een verband tussen de opgang van de firma Sijthoff en de ondergang van de firma Du Mortier zal het belang blijken van de uitgeverijgeschiedenis naast of binnen bestudering van de boekcultuur die meer en meer opgang maakt.

David du Mortier, werkzaam: 1744-1787

Zoals veel Leidse families hebben ook de 'Du Mortiers' een Franse oorsprong. In 1648 woonde in de Veldesteeg in Leiden ene Antoine du Mortier,[10] afkomstig uit Stegren, waarmee waarschijnlijk het huidige Noord-Franse Estaires is bedoeld.[11] Hij is de stamvader van de Nederlandse tak. Diens zoon, de greinwever Isaac Mortier, is namelijk de vader van de boekverkoper David du Mortier. Hij werd op 5 april 1718 in de Leidse St. Pancras- of Hooglandse Kerk gedoopt. Zijn moeder heette Jannetje Lindenburgh.

David du Mortier werd in 1723 op 14-jarige leeftijd ingeschreven bij het Leidse boekverkopers- en boekdrukkersgilde. Hij ging als leerling aan de slag bij de drukker en boekverkoper Abraham Kallewier.[12] In 1733 werd hij overgeplaatst naar de Leidse confrater Coenraad Wishoff.[13] Hoelang hij hier bleef is niet bekend. In 1744 zat zijn leertijd er op. Na betaling van vijftien gulden werd hij op 3 februari 1744 door de *opdienders der Auctien en Boekneeringe* ingeschreven als *Meester Boekverkooper*.[14] De stad Leiden telde op dat moment reeds een kleine veertig boekhandelaren en vier boekdrukkers, die op hun beurt twaalf knechts, vijf letterzetters en vijf letterzettersknechts in dienst hadden. Ten slotte waren er vier boekbinders.[15]

De Leidse boekhandel was in die tijd geconcentreerd in de wijk rondom de Pieterskerk.[16] De plaats waar David du Mortier sinds 1744 zijn beroep uitoefende is onzeker. Hoewel er vanaf 1752 behoorlijk wat onroerend goed werd verhandeld waarbij David du Mortier was betrokken, is in de meeste gevallen niet met zekerheid te zeggen of het 'onze' David betrof. Er leefden in Leiden namelijk gelijktijdig meerdere personen met deze naam. Onder hen een met een *k*oekwinkel![17] De boekverkoper David du Mortier bleef waarschijnlijk nog tot ten minste 1753 in zijn ouderlijk huis aan de Kijfhoekstraat wonen om daar tevens te negotiëren.[18] In dit jaar ging hij namelijk vanuit deze straat in ondertrouw met Femmetje Wiegerink (1715-1786) afkomstig uit Delden.[19] Uit dit huwelijk werden drie kinderen geboren, te weten twee dochters genaamd Jannetje (*1754) en Helena (*1760) en een naar zijn vader vernoemde zoon (*1757).

De eerste aankoop van onroerend goed die met zekerheid aan David kan worden toegeschreven dateert uit 1760. Het betrof een huis met een erf op de hoek van de Herensteeg.[20] Dat het hier een aankoop betrof van de boekverkoper David du Mortier blijkt uit het feit dat het een kleine drie maanden later op naam werd gezet van Jan van Tiffelen, het *knegtje van den koper*.[21] In 1769 kocht David vervolgens een huis aan de oostzijde van de Herenstraat op de hoek van

de Salomonstraat.[22] Dit pand werd een half jaar later overgeschreven op zijn zoon, David jr., die in 1787 in de voetsporen van zijn vader zou treden.[23] De panden gingen een functie vervullen in de firma. Deze moet toen reeds in haar totaliteit in de nabije omgeving van de Salomonsteeg gevestigd zijn geweest. De naam van de steeg herinnert aan het pand Salomons Tempel of de Vicarie van St. Andries, waarin de in 1372 door Philips van Leyden *ten dienste der letteroefenaren* gestichte bibliotheek was ondergebracht,[24] alwaar David anno 1770 woonachtig was.[25] Verdere aankopen van onroerendgoed op deze locatie worden pas weer aangetroffen nadat David du Mortier jr. inmiddels was toegetreden tot zijn vaders zaak.

Wat betreft het personeel dat op het bedrijfscomplex werkzaam was, zijn uitsluitend aantallen bekend van de leerlingen. In 1746 nam David zijn eerste leerling aan. Tot 1787, het jaar waarin zijn zoon David jr. in de zaak trad, zouden er nog tien volgen.[26] Uitgaande van de gebruikelijke vierjarige leerperiode had hij tussen 1753 en 1764 twee leerlingen tegelijk in dienst. Tussen 1765 en 1786 zou hij er gemiddeld om de vijf jaar een aannemen.

Tot in de tweede helft van de jaren zeventig van de 18de eeuw zijn geen uitgaven van David du Mortier bekend. Hij opereerde tot die tijd klaarblijkelijk voornamelijk als boekverkoper en drukte daarnaast misschien efemera en *travaux de ville*. De vroegste (bekende) uitgave van David sr. is getiteld *Dichtmaatige redevoering over de oudheid en den voortgang der wiskunde* van de hand van Pieter van Campen en dateert uit 1777. In 1785 werd een van de eerste schoolboekjes voor kinderen uitgegeven, getiteld *Grondbeginselen der meetkunde ten dienste der Nederlandsche-jeugd.*

De jaren waarin hij waarschijnlijk serieus begint met uitgeven vormen bij uitstek een periode waarin in Leiden publicaties zonder impressa verschijnen. Vanaf december 1787 moest het stadsbestuur er namelijk in opdracht van de Staten van Holland en Westvriesland op toezien dat er in hun stad geen patriottendrukwerk verscheen, verhandeld en ter inzage verstrekt werd. Aangezien dit tot de strafbare feiten ging behoren nam het drukwerk zonder naam van auteur(s) en uitgever(s)/drukker(s) hand over hand toe.[27] Daarnaast zullen er uitgaven zijn verschenen onder pseudoniem en met gefingeerde adressen van uitgevers en/of drukkers. Het gilde vond namelijk dat boekverkopers, commissionairs en boekdrukkers niet verantwoordelijk konden worden gehouden voor ogenschijnlijk legaal drukwerk met opgave van auteur(s) en uitgever(s)/drukker(s). Het was immers onmogelijk om op de hoogte te zijn van de inhoud van elk drukwerk.[28] Hoe het ook zij, de kans dat ook David schuil gaat achter enig anoniem en

gefingeerd drukwerk uit deze jaren is groot. Zo sloot hij zich in 1795 aan bij het patriotse 'Democriet' (1795-1799), een Leidse zusterorganisatie van het gelijknamige 'kolderieke en dichtlievende genootschap' te Haarlem, dat een jaar eerder was opgericht en tot 1869 bestond.[29] Du Mortiers zogenoemde Democriet-naam luidde 'Zeeus'. Het genootschap ging ter ziele vanwege de toenemende omvang ervan. Hierdoor werd het sociëteitsgehalte namelijk hoger en nam het aantal bijdragen omgekeerd evenredig af. David kreeg het verwijt dat hij alleen maar goed was om te 'lagchen, zonder werk'.[30] Hij zal de gelederen van dit genootschap dan ook niet hebben versterkt vanwege zijn dichtlievendheid, maar veeleer om de belangen van zijn zaak te behartigen.

D. du Mortier en Zoon (werkzaam: 1787-1792) en het Nut

De uitbreiding en het succes der firma en daaruitvolgend de naamsbekendheid, ontstond nadat David du Mortier jr. in 1787 een compagnonschap met zijn vader aanging. Op dat moment ging de naam van de firma Du Mortier en Zoon luiden. David jr. werd op 16 april 1757 net als zijn vader gedoopt in de Leidse St. Pancras- of Hooglandse Kerk en ging op 5 april 1787 op 30-jarige leeftijd in ondertrouw met Cornelia Tiele (1761-1827).[31] Het echtpaar kreeg een zoon en een dochter genaamd David Pieter en Femma Antoinetta. Hun zoon kwam echter op jonge leeftijd te overlijden.

Een jaar na het ontstaan van de firma Du Mortier en Zoon werd ze samen met de Deventer drukker Jan de Lange aangesteld tot drukker en uitgever van de publicaties van de in 1784 te Edam opgerichte Maatschappij tot Nut van het Algemeen aangaande het schoolwezen. Het Nut beschouwde het als een van haar taken eenvoudige boeken bestemd voor de minder ontwikkelden uit te geven en zich toe te leggen op verbetering van het onderwijs.[32] Deze punten kwamen in de eerste honderd jaren ook daadwerkelijk uit de verf.

Toen in 1785 het besluit viel om Nutsdepartementen in te stellen, hetgeen op 27 juli 1786 in Leiden het geval was, ging David jr. zich in het bestuur manifesteren. De laatste functies die hij bekleedde waren die van secretaris van het Leidse departement en secretaris en penningmeester van de departementsscholen.

Deze ontwikkelingen waren gezien zijn achtergrond zeer gunstig.[33] De departementen richtten op hun beurt lagere Nutsscholen op, met als eerste in 1792 die te Leiden.[34] Een ander initiatief waren de uitleenbibliotheken, waarvan de eerste in 1791 te Haarlem de primeur had.[35] De stad Leiden moest nog tot 25 november

Miniatuurportret van David du Mortier jr. Bezit Koninklijke Vereniging voor het Boekenvak in Amsterdam.

1823 wachten tot het Nutsdepartement aldaar het besluit nam tot oprichting van een leesbibliotheek.[36] Het belang hiervan voor uitgevers wordt duidelijk bij de gedachte dat een verband bestaat tussen het uitgeven van volksboekjes en volksbibliotheken.[37]

Dit neemt niet weg dat vader en zoon Du Mortier zich aanvankelijk zeer autoritair tegenover het Nut opstelden, hetgeen in 1787 zelfs leidde tot een conflict. Er was een *accoord* ophanden over het drukken *van 't Schoolgoed*, maar het *articul* dat zij daaraan wilden hangen was het Nut minder welgevallig. Zij waren namelijk van mening

dat, ingevalle zij oordeelen, dat het een of ander stukjens, door de Departementen, goedgekeurd, om voor de Schoolen te drukken, aan dit oogmerk niet voldoet, zij vrijheid zullen hebben, om hetzelve terug te zenden, en den druk te weigeren.[38]

In aansluiting hierop stuurde de firma het 'Schoolboekjen van Nederlandsche Deugden' retour aan de afzender,

vooreerst wegens de plaatjens, welke het te kostbaar maakten; en ten anderen en wel inzonderheid, wijl zij oordeelden dat het zelve, wegens den inhoud, niet behoorde tot die schoolboekjens, omtrend welken het accoord, onderhouden, liep [...].[39]

Volgens de firma waren de ogen van het Nut groter dan de maag en daarnaast hadden zij zich niet aan hun overeenkomst gehouden. Het *Schoolboekjen van Nederlandsche Deugden*, van de hand van Martinus Nieuwenhuyzen, de geestelijk vader van het Nut, zou uiteindelijk een jaar later alsnog bij een compagnie van een aantal Amsterdamse confraters verschijnen. Zij zouden het zeven maal ongewijzigd en eenmaal gewijzigd herdrukken![40] Het mislopen van deze uitgave betekende dus een behoorlijke strop voor Du Mortier. Van het boekje waren anno 1808 wel drie verschillende uitvoeringen verkrijgbaar in zijn boekwinkel, te weten *met koperen Platen* à vier stuivers, *hetzelve met houten Platen* à drie stuivers, en *hetzelve zonder platen* à één stuiver en drie centen.[41]

Deze slechte start had echter geen negatieve gevolgen voor de verdere samenwerking; een jaar later werden Du Mortier en De Lange zoals gezegd gewoon aangesteld als drukker en uitgever van de schoolpublicaties.[42] Ze kwamen overeen dat ze om de beurt een boekje zouden drukken en het gevolg een enorm fonds, met vele herdrukken. Du Mortier zou met 72 Nutsschoolboekjes een substantieel deel van de werken aangaande het schoolwezen in het licht brengen.[43] In 1850 verschenen in Japan uitgaven van de oorspronkelijk door Du Mortier en een aantal confraters in opdracht van het Nut uitgegeven boeken voor het onderwijs. De boeken werden voor dit doel overgeschreven en als een handschrift gedrukt.[44] Deze uitgaven zijn illustratief voor de betekenis van de vele werken die de firma Du Mortier en Zoon al dan niet in opdracht van het Nut heeft uitgeven. Nederland werd in de eerste helft van de 19de eeuw tot in zijn uithoeken door de firma bediend met wat zou kunnen worden aangeduid als officiële lectuur voor het onderwijs en de opvoeding; 'het Nut heeft Nederland leren lezen en opgevoed' en de firma Du Mortier heeft daar in belangrijke mate aan bijgedragen.

Een van de vaste schrijvers van schoolboeken die door Du Mortier, naast die voor het Nut, werden uitgegeven, was de onderwijzer Nicolaas Anslijn Nz. (1777-1838).[45] Van diens hand verschenen bij Du Mortier maar liefst 44 verschillende titels die vele malen herdrukt werden.[46] Grote bekendheid verwierven zowel

Anslijn als Du Mortier met het leesboekje *De Brave Hendrik* (1809[1]), dat in 1877 voor de zestigste maal werd herdrukt. Het is het meest succesvolle leesboekje uit de 19de eeuw.[47] Du Mortier nam hiervan 26 drukken voor haar rekening, met als laatste die in 1855.[48]

Zorgen over het aantal exemplaren dat van Nutsuitgaven gedrukt en verkocht moest worden om uit de kosten te komen waren volstrekt overbodig. De oplage van de eerste druk, oftewel de eerste drukoplage, was namelijk steeds gelijk aan het aantal Nutsleden van dat moment.[49] In 1821 waren dat er maar liefst elfduizend!

Voor de betekenis van deze hoge oplagen als het gaat over de populariteit, is wel voorzichtigheid geboden. De Nutsleden kregen namelijk een gratis exemplaar en voorts werden de boekjes voor een lage prijs verkocht of door de leden weggegeven.[50] Het contract met de firma Du Mortier en De Lange verzekerde het Nut van landelijke distributie.[51] Als de boekjes al door iemand gelezen werden, schijnt dat niet de Jan met de pet te zijn geweest. Veelal betrof dit de burgerij. Deze voortdurende klacht leidde in 1791 tot een tevergeefs voorstel om een populair weekblad uit te geven.[52]

De *werken, uitgegeven door de Bataafsche Maatschappij: Tot Nut Van 'T Algemeen*[53] waren uiteraard ook te koop in de boekwinkel van Du Mortier en Zoon in de Salomonstraat, waar eveneens de nadruk lag op school- en leerboeken of in hun eigen woorden: *livres d'education et d'instruction, principalement dans les lanques hollandais et français.*[54] Ten slotte leverde ze

aan hunne Mede-Boekhandelaren ook af alle andere schoolboeken, welke bij anderen gedrukt zijn, zoo Ongebonden, als in Perkement, Carton, of anderzins gebonden; en wel tot dezelfde prijzen, als waarvoor die door de Drukkers of Uitgevers zelven, aan de Boekhandelaren afgeleverd worden.[55]

Uitbreiding van de firma

De firma Du Mortier en Zoon voer wel bij de Nutspublicaties. Deze uitgaven leidden er op een gegeven ogenblik onvermijdelijk toe dat David jr. de firma moest uitbreiden. De gewoonte om aan jonge boekverkopers geen krediet te verlenen voor deze getoond hadden het waardig te zijn alleen was niet voldoende om groot te kunnen worden.[56]

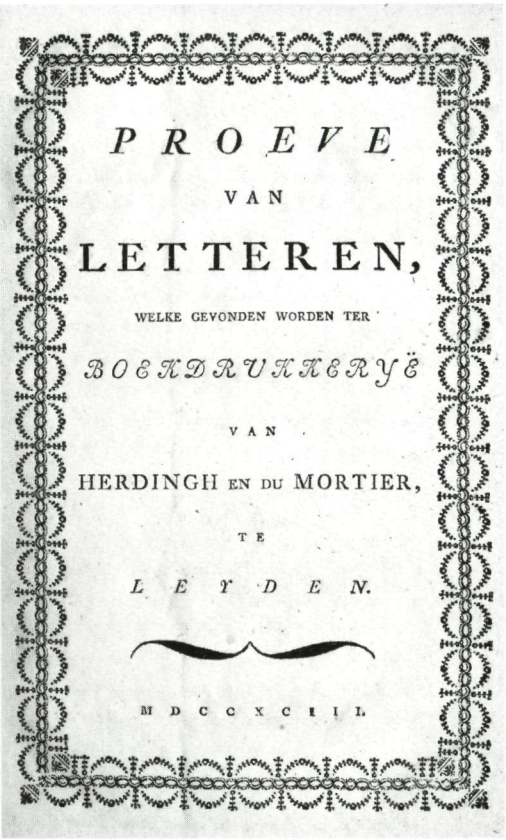
Een echte aanzet daartoe was de uitbreiding van het complex van de firma in 1790. Er werd een huis gekocht van ene Louis de Mol dat stond aan de westzijde

van de *Commanderijpoort uitkomend in de Heeresteeg.*[57] In 1799 volgde de aankoop van een huis aan de noordzijde van de Salomonstraat en het jaar daarop een huis aan de westzijde van de Herenstraat.[58] Laatstgenoemd goed ging in 1811 overigens weer met verlies van de hand. Van de boekverkoper Johannes Hazebroek kocht hij vervolgens een huis op de plaats van de Commanderijsteeg.[59] In 1807 nam Du Mortier tevens bezit van een pand aan de zuidzijde van de Salomonstraat. De belendende panden waren reeds in bezit van hem en zijn schoonzoon P.C. van Marle.[60] Blijkens een notariële akte uit 1832 was laatstgenoemd pand tussentijds verbouwd tot winkelhuis.[61] Het aantal panden van de firma kwam hiermee op vijf.

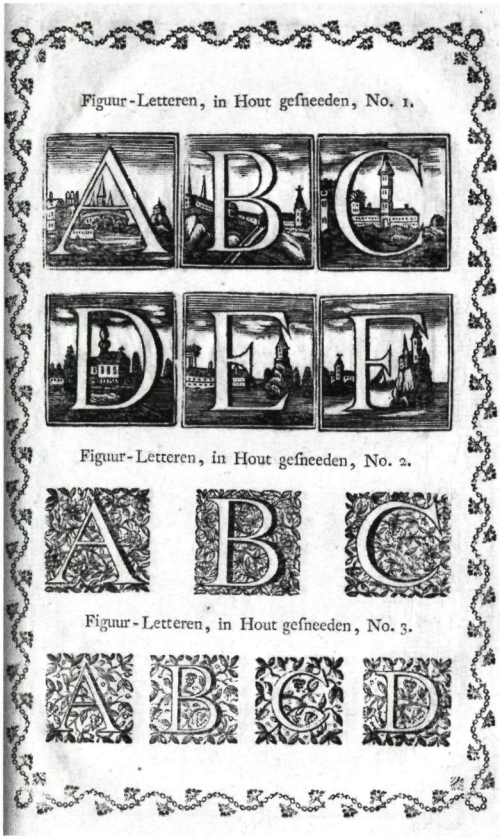
Het pand aan de westzijde van de Commanderijpoort, uitkomend in de Herensteeg. Foto auteur.

Titelpagina van de letterproef uit 1793. Coll. Gemeentearchief.

PROEVE
VAN
LETTEREN,
WELKE GEVONDEN WORDEN TER
BOEKDRUKKERYË
VAN
HERDINGH EN DU MORTIER,
TE
LEYDEN.
MDCCXCIII.

Ondertussen was ook een oplossing gevonden voor de benodigde uitbreiding van de capaciteit der drukkerij. Op 1 mei 1792 sloot David jr. *een contract van Compagnieschap van Boekdrukkerij*, met de boekdrukker en -verkoper Leendert Herdingh, welke overeenkomst *zoo lang zoude aanhouden, als men onderling en met wederzijds genoegen zoude goed vinden; en dat een der Compagnons of deszelfs regt verkrijgende, die Compagnieschap willende dissolveeren, [...].*[62]

Deze Leendert Herdingh werd te Leiden gedoopt op 6 augustus 1752.[63] Hij was reeds als boekverkoper actief vanaf 1774[64] en had zich sinds die tijd onder meer beziggehouden met patriots drukwerk. Zodoende werd hij in 1779 gestraft nadat hij een 'Lierzang' aan enige Friese patriotten drukte.[65] Hij trouwde in 1776

Pagina uit de letterproef van 1793. Coll. Gemeentearchief.

vanuit het huis van zijn moeder in de Kloksteeg met Geertruij Clasina Brouwer uit Kampen.[66] Twee jaar na het overlijden van zijn eerste vrouw, bij wie hij drie kinderen kreeg, trouwde hij met Anna Maria van Sittert. Leendert woonde toen nog altijd in de Kloksteeg.[67] Uit dit huwelijk werden nog eens vijf kinderen geboren, onder wie in 1786 zijn zoon Vincent, die later een rol in de firma zou spelen.[68]

De hulp en bovenal ervaring van een confrater als Herdingh kwam David jr. waarschijnlijk goed van pas, want zijn vader was in 1789 overleden,[69] waardoor hij eigenaar der firma was geworden.[70] Een mooi resultaat van de samenwerking is de in 1793 verschenen *Proeve van letteren, welke gevonden worden ter boekdrukkerijë van Herdingh en Du Mortier, te Leyden.*[71] Het betreft een vrij forse letterproef

in boekvorm van octavoformaat met zestig ongenummerde folia.[72] Dergelijke omvangrijke letterproeven waren tot het midden van de 18de eeuw een uitzondering[73]. De compagnons schreven vol trots in het woord vooraf:

Ziet daar, Beminnaars der edele Boekdrukkunste! eene Proeve van den staat in welken zich onze Boekdrukkerije thans bevindt. Het staat hierdoor vooral deskundigen te beöordelen, in hoe verre wij reeds ons daadlijk oogmerk bereikt hebben, van, door het aankoopen der beste Letteren enz., onze Drukkerij tot den meest mogelijken staat van volmaaktheid te brengen [...].[74]

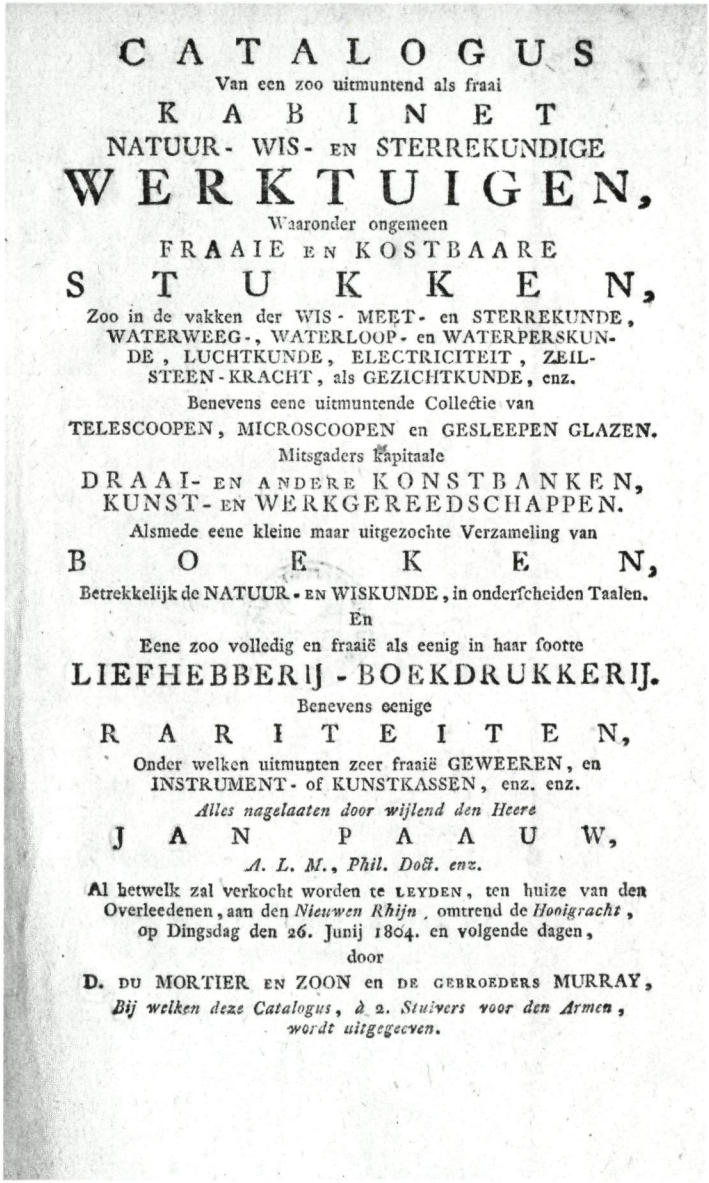
Naast het gangbare fonds bevatte de proef diverse typen Griekse, Arabische, Syrische, Hebreeuwse, Samaritaanse, Ethiopische en Russische letters. Daarnaast staan er fraaie *Figuur-Letteren, in hout gesneeden* en vele andere versierselen zoals bloemen, strikken en vignetten in afgebeeld. Aangezien de letters werden aangekocht bij lettergieterijen of confraters, ging het hier dus om drukkersproeven, niet om proeven van een eigen lettergieterij.[75]

Anno 1811 bezat de compagnie zodoende een totale hoeveelheid lettermateriaal ten gewichte van maar liefst 25.000 Hollandse ponden.[76] Hiermee was ze in één klap de grootste drukkerij van Leiden. Het op een na zwaarste gewicht, van 22.000 pond, kon worden gevonden in de drukkerij van Johannes Brill.[77]

De drukkerij bestond in 1811 uit zes persen. Ook wat dit betreft behoorden Herdingh en Du Mortier tot de grootste drukkers van de stad. De drukkerij van Johannes Brill kwam, met vijf persen, weer op de tweede plaats.

Teneinde de persen in beweging te kunnen houden nam de compagnie op 7 mei 1792 zeven letterzetters en drie drukkers aan.[78] Niettegenstaande het feit dat er ook personeelsverloop was, hetgeen in ieder geval geldt voor de leerlingen, namen Herdingh en Du Mortier in vergelijking met andere Leidse drukkers grote hoeveelheden personeel aan; 38 man tussen 1792 en 1803.[79] Voorts betaalden Herdingh en Du Mortier jaarlijks zeven tot achtduizend Hollandse guldens aan arbeidsloon, tegen vijfenveertighonderd tot vijfduizend Hollandse guldens door Brill.

In het jaar waarin de compagnieschap met Herdingh werd gesloten hield de firma waarschijnlijk ook voor het eerst een publieke boekenveiling.[80] Het betrof een samenwerkingsverband met de Leidse confrater Joseph Johannes Thijssens.[81] De eerstvolgende veiling in samenwerking met compagnon Herdingh, wiens ervaring met het veilen van boeken terugging tot 1775, vond plaats op 4 en

CATALOGUS
Van een zoo uitmuntend als fraai
KABINET
NATUUR- WIS- EN STERREKUNDIGE
WERKTUIGEN,
Waaronder ongemeen
FRAAIE EN KOSTBAARE
STUKKEN,
Zoo in de vakken der WIS- MEET- en STERREKUNDE, WATERWEEG-, WATERLOOP- en WATERPERSKUNDE, LUCHTKUNDE, ELECTRICITEIT, ZEILSTEEN-KRACHT, als GEZICHTKUNDE, enz.
Benevens eene uitmuntende Collectie van
TELESCOOPEN, MICROSCOOPEN en GESLEEPEN GLAZEN.
Mitsgaders Kapitaale
DRAAI- EN ANDERE KONSTBANKEN,
KUNST- EN WERKGEREEDSCHAPPEN.
Alsmede eene kleine maar uitgezochte Verzameling van
BOEKEN,
Betrekkelijk de NATUUR- EN WISKUNDE, in onderscheiden Taalen.
En
Eene zoo volledig en fraaië als eenig in haar soorte
LIEFHEBBERIJ-BOEKDRUKKERIJ.
Benevens eenige
RARITEITEN,
Onder welken uitmunten zeer fraaië GEWEEREN, en INSTRUMENT- of KUNSTKASSEN, enz. enz.
Alles nagelaaten door wijlend den Heere
JAN PAAUW,
A. L. M., Phil. Doct. enz.
Al hetwelk zal verkocht worden te LEYDEN, ten huize van den Overleedenen, aan den *Nieuwen Rhijn*, omtrend de *Hoogracht*, op Dingsdag den 26. Junij 1804. en volgende dagen,
door
D. DU MORTIER EN ZOON en DE GEBROEDERS MURRAY,
Bij welken deze Catalogus, à 2. Stuivers voor den Armen, wordt uitgegeeven.

Catalogus van de veiling op 26 juni 1804. Coll. Gemeentearchief.

5 juni.[82] De eerste zelfstandige veiling van D. du Mortier en Zoon was voor zover bekend de derde die achtereenvolgens plaatsvond. Deze verkoping op 26 juni 1804 was met een opbrengst van *f* 10.564,13 de meest succesvolle tot dan toe.[83] Dit was misschien te danken aan het 'kabinet natuur-, wis- en sterrekundige werktuigen', dat deel uitmaakte van de verzameling van wijlen de heer J. Pauw die hier onder de hamer kwam.[84] Ter vergelijking, onder de 35, geregistreerde, boekveilingen die Leendert Herdingh tussen 1775 en 1805 te Leiden organiseerde, was er niet één met zo'n opbrengst. Bij zijn topveiling in samenwerking met Abraham II Honkoop en Jan Honkoop, van 6 tot en met 16 juni 1797, was de totaalopbrengst 'slechts' *f* 5.516,3.[85]

In 1815 kreeg David jr. wederom de kans om het bedrijf een nieuwe wending te geven. Op 31 oktober van genoemd jaar kwam Leendert Herdingh namelijk op 63-jarige leeftijd in de Kloksteeg te Leiden te overlijden.[86] Hierop kondigde David jr. in 1817 in bijzijn van zijn notaris, Thomas van Bergen, ten huize van Anna Maria van Sittert, de weduwe van Leendert Herdingh, aan

Dat ik Insinuant niet genegen zijn den van mijne zijde de [...] Compagnieschap te Continueren dezelve integendeel, met den laatsten December aanstaande wil doen ophouden; en zal de [...] Notaris, [...] verzoeke van mijn Insinuant, mitsdien Insinueren en aanzeggen, dat ik van mijne zijde de Compagnieschap van Boekdrukkerij, zoodanig als dezelve ingevolge het [...] Contract van Compagnieschap als nog bestaat, met den laatsten December aanstaande, geheel en al wil doen ophouden.[87]

Hij wilde dus een einde maken aan de gezamenlijke drukkerij met de erven van Leendert Herdingh, althans formeel. Du Mortier stelde Van Sittert namelijk in de gelegenheid het

Aandeel in het Gebouw en de Gereedschappen, Uitmakende de geheele Boekdrukkerij [...] Over te nemen voor zodanig Som, als waar voor mijn Insinuants Aandeel in de Boeken der Compagnieschap genoteerd en bekend staat, en te betalen binnen zes Maanden na de Overneming.[88]

Maar tegelijkertijd bood hij Van Sittert aan

ingeval haar geïnsinueerde de Overneming eenigzins moeijelijk mogt vallen, of zij daar toe minder inclineeren, niettegenstaande haare verpligting, mits zij geïnsinueerde

zich des wegens Uiterlijk vóór het einde van deze Maand, Schriftelijk aan mij Insinuant Declareert, bereid ben, om van mijne zijde, het aandeel van haar geïnsinueerde, in de [...] Boekdrukkerij, Over te nemen [...].[89]

Hij probeerde dus de hele zaak over te nemen. Van Sittert kon de overname echter wel financieren, want de transportakte van 31 december 1817 doet melding van *De helft in Een Huis en Erve en Drukkerije*, waarvoor zij aan Du Mortier de somma van 620 gulden betaalde.[90]

Het is niet bekend hoe de firma vervolgens een dergelijke uitbreiding heeft gerealiseerd. De drukkerij was tussentijds in ieder geval gegroeid, waardoor het resterende aandeel van Du Mortier groter was dan de drukkerij van vóór de compagnie. Daarnaast kan hij het voor de overname bestemde geld alsnog elders hebben geïnvesteerd. Ten slotte is uitbesteding van drukwerk aan de erven Herdingh en/of andere confraters een mogelijkheid.

David jr. en de Nederlandse boekhandel

De genoemde schaalvergroting in de Nederlandse boekhandel in de 19de eeuw komt goed tot uitdrukking in het feit dat in 1798 formeel een einde was gekomen aan het bestaan van de lokale drukkers- en boekverkopersgilden die tot dan toe het boekbedrijf hadden gereguleerd. Initiatieven werden ontplooid om te komen tot een nieuwe, nationale organisatievorm. Hier was dan ook een belangrijke rol weggelegd voor David jr. De eerste aanzet werd in 1801 gegeven met het bijeenroepen van een landelijke vergadering van boekverkopers.[91] David jr. maakte deel uit van de 32 boekverkopers die hier gehoor aan gaven.[92] Daarnaast maakte hij deel uit van de commissie *tot het onderzoeken en in werking brengen der middelen welke door de vergadering zullen worden goedgekeurd tot Herstel der boekhandel in dit Gemeenebest.*[93]

Een belangrijk aandachtspunt tijdens de Bataafs-Franse tijd was het nadrukken van boeken. Vooral tijdens het Koninkrijk Holland en de inlijvingsperiode (1806-1813) was dit aan de orde van de dag. Du Mortier behoorde zelf tot de slachtoffers. Reeds tijdens de Bataafse Republiek had hij zich hierover beklaagd bij de eerste kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam. Het betrof het nadrukken van schoolboeken door J.P. Hoffers te 's-Hertogenbosch.[94]

Als gevolg van Du Mortiers klacht verscheen in 1803 een publicatie van het staatsbewind. Het eerste artikel hiervan bevatte de bepaling dat voortaan geen octrooien of privileges voor het drukken en uitgeven van boeken meer verleend

werden. Hiervoor kwamen algemene wetten op de letterkundige eigendom in de plaats. Van vertalingen verbood die wet de nadruk, alsmede de uitgave van een andere vertaling binnen drie jaar na de uitgave van de eerste. Zo werd ook het nadrukken van oorspronkelijke werken verboden, zonder bepaling van tijd. Bij deze wet werd ook voor het eerst de vertoning van het boek zelf aan het gemeentebestuur ingevoerd.[95] Op het eerste gezicht had Du Mortiers beklag in 1800 dus positief voor de boekverkopers uitgepakt.

Het nadrukken zou in de jaren 1806-1813 zoals gezegd evenwel aan de orde van de dag zijn. Dit kwam doordat met de troonsbestijging van Louis Napoléon Bonaparte de wet van 1803 niet langer van kracht was. Deze werd vervangen door keizerlijke decreten. Daarbij kwamen nog de censuur, het verbod van uitvoer, de corruptie van de ambtenaren, de iedere dag groter wordende belemmeringen en last but not least de algemene geldzorgen.

Als gevolg van deze malaise nam het nadrukken extra toe. Dit werd in de hand gewerkt doordat sinds 1810 de linker Rijnoever de grensscheiding was tussen Holland en Frankrijk. Hollands-Brabant, geheel Zeeland, en voorts het gedeelte van Gelderland dat aan de linkeroever van de Waal ligt, behoorden dus tot het Franse keizerrijk. Deze gehele streek werd daardoor buiten de Hollandse wetten gesteld, terwijl zij evenwel in haar aard Hollands was gebleven.[96]

Nadat de Fransen in 1813 het land hadden verlaten diende zich na zo'n acht moeilijke jaren in 1814 voor vele boekverkopers veel verbetering aan. Reeds op 24 januari van laatstgenoemd jaar verscheen in het *Staatsblad* een Koninklijk Besluit met bepalingen omtrent de boekhandel en de eigendom van letterkundige werken. De Franse decreten werden geheel geschrapt en 'de wet van Du Mortier' (1803) grotendeels in ere hersteld en van de nodige aanvullingen voorzien.[97] Omdat de resulaten van het K.B. van 1814 zich niet onmiddellijk lieten weerspiegelen en het nadrukken van schoolboeken voorlopig nog door zou gaan, was de maat voor de boekverkopers net als in 1803 vol. Zij deden wederom hun beklag en omdat duidelijk was dat dit niet afdoende zou zijn, waren eigen maatregelen het gevolg.

David jr. en A. Loosjes Pzn. te Haarlem en Joh. van der Heij te Amsterdam, twee andere voorname uitgevers uit die tijd, wendden zich met een oproep tot hun confraters. Negentien van hen gaven op 11 augustus 1815 te Amsterdam in het logement De Zwaan gevolg aan deze oproep en tekenden de *Acte van Verbintenis van eenige Boekhandelaars in Nederland tot het tegengaan van het maken en verkoopen van Nadrukken*. Dit is in wezen de oprichtingsakte van de Vereeniging

ter bevordering van de belangen des Boekhandels. Deze naam kwam pas zo'n vijf jaar na de oprichting in gebruik om in 1821 het eerste reglement te tooien.[98] Du Mortier zou als lid van voornoemd driemanschap voorlopig als leidinggevende binnen de Vereeniging blijven fungeren.

In het reglement stond dat het dit driemanschap was toegestaan

om namens deze associatie, alle preparatoire recherches te doen, welke ten dezen zouden kunnen worden noodig geoordeeld; terwijl aan die drie tevens wordt gedemandeerd, om te zorgen, dat deze associatie, hoezeer uit verschillende personen bestaande, met dezelfde fermiteit, als een enkel individu, ten deze werkzaam zij.

Naast het in deze akte vervatte kregen zij op 10 augustus 1816 een meer speciale opdracht, waarbij zij gemachtigd werden om namens en ten behoeve van de ondertekenaars

alle nadrukken van werken, hen in eigendom toebehoorende, of verkoopers van die nadrukken, in regten te vervolgen [...] met één woord, alles te doen en te verrigten, 't geen vereischt zou mogen worden tot het tegen gaan van nadrukken, en hetgeen zij zelven, tegenwoordig zijnde, zouden kunnen, moeten en vermogen te doen.[99]

Een van de eerste resultaten van het ijverige driemanschap was het sturen van een circulaire aan de Heeren Schoolopzieners in Nederland. Hierin werd verzocht om hun medewerking en in hun districten zo nauwkeurig mogelijk toezicht te houden op de handhaving van landswetten en verordeningen voor de lagere scholen en dat geen nadrukken van goedgekeurde schoolboeken verschenen.[100]

In 1817 vonden de Directeuren, zoals het driekoppige bestuur werd genoemd, het tijd om een vergadering bijeen te roepen. Aangezien er in het jaar daarop in juli te Amsterdam bij Den Hengst en Warnars een verkoping van ongebonden boeken zou plaatsvinden, waardoor vele confraters in de hoofdstad zouden vertoeven, zou de vergadering ook aldaar rond die tijd plaatsvinden. Deze eerste algemene vergadering werd door de voorzitter Joh. van der Heij echter geopend met de treurige mededeling dat zijn medebestuursleden de heren A. Loosjes Pzn. en D. du Mortier kortgeleden waren overleden. In hun plaatsen waren Pieter van Cleef te 's-Gravenhage[101] en Pieter Christiaan van Marle te Leiden, Davids schoonzoon, benoemd.[102] De firma bleef dus nog wel vertegenwoordigd, waaruit andermaal haar gewicht blijkt.

Geene zoo onbepaalde voorliefde voor het boekverkoopers-vak

Davids activiteiten beperkten zich niet tot de firma en de organisatie van de landelijke boekhandel. Nee, hij was ook lokaal actief. Van 1795 tot en met 1797 was hij hoofdman van het gilde.[103] In de *Lijst van de vijf Hoofd- of overlieden van het Boekverkoopers en boekdrukkers gilde* komt hij vervolgens van 1805 tot en met 1810 voor als hoofdman.[104] In 1807 deelde hij deze functie samen met zijn drukkerscompagnon Leendert Herdingh. Daarnaast was hij lidmaat van tal van charitatieve instellingen. Voorbeelden hiervan zijn de Zangcommissie (1796-1797) van het Zangcollege (1796-1802) en het Leidse Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis, van welk college hij tevens donateur was.[105] Van 1796-1797 was hij regent van het weeshuis.[106] Ten behoeve van de openbare uitvoeringen van het zangcollege verzorgde Herdingh en Du Mortier het benodigde drukwerk. Na hun ontslagname kwam dit terecht in de portefeuille van de Leidse confrater Karel Delfos, waaruit blijkt welk zakelijk belang zo'n functie daarnaast diende.[107]

Ten slotte was hij zoals gezegd lid van het Leidse Nutsbestuur. De continuïteit van de vertegenwoordiging binnen het Nut was uiteraard ook na het overlijden van David jr. van het grootste belang voor de firma. In de vergadering van 20 mei 1818 werd gemeld:

Het afsterven van de Heer D. du Mortier waardig medebestuurder en secretaris van dit Departement als ook der scholen, waarover de present zijnde leden diepgevoelig waren aangedaan, verpligt hun eene provisionele voorziening te doen omtrent de waarneming en invordering der schoolgelden en 't geen daartoe is gehorende; wordende het medelid van Gaasbeek verzocht zich daarmede te willen belasten, 't geen door hem werd aangenomen, mits de Heer van Marle hem daarin assisteert.[108]

De volgende vergadering (21 juli 1818) luidde het goede nieuws dat P.C. van Marle zijn schoonvader David du Mortier jr. opvolgde als secretaris en penningmeester van de Departementsscholen. Eerst op de vergadering van 28 januari 1819 bleek het belang hiervan. Hier werd namelijk besloten de *wetten te doen drukken door de Drukkers Herdingh & Van Marle onder de firma van D. du Mortier [...]*. Van Marle werd persoonlijk met het toezicht belast.[109] In juli van laatstgenoemd jaar liet Vincent Herdingh, de zoon van Leendert, echter de kans liggen om David op te volgen als secretaris, die zei *bij zich zelve redenen te hebben waarom hij dit niet kan aannemen.*[110]

Zoveel is duidelijk, nadat David jr. op 10 mei 1818 om vijf uur 's middags

op 61-jarige leeftijd in zijn woonhuis in de Nieuwsteeg het tijdelijke had verruild voor het eeuwige, was de firma haar drijvende kracht kwijt.[111] Als zij beursgenoteerd zou zijn geweest was haar koers onmiddellijk gedaald.

Nadat op 20 december 1827 ook Davids echtgenote Cornelia, van 1818-1827 firmant, op 68-jarige leeftijd overleed, [112] kwam de firma in handen van hun dochter Femma Antoinetta (1790-1842), de enige en algehele erfgename van haar moeder.[113] Dit was het begin van een nieuwe generatie en een onzekere toekomst. De erfgename trouwde in 1809 met de voorname[114] Pieter Christiaan van Marle (*1782).[115] Het echtpaar kreeg een dochter en een zoon genaamd David Louis (1812-1892). Laatstgenoemde zou ook zijn intrede doen bij de firma Du Mortier.[116] Hoewel Femma Antoinetta zoals gezegd pas in 1827 eigenaar der firma werd, had haar man al geruime tijd

aandeel erlange in de Boeknegotie en Boekdrukkerij tans [1827] door mij, met gemelde mijne Dogter [Femma Antoinetta du Mortier] en Schoonzoon in Compagnieschap geexrieerd wordende en in welke affaire hij door mijne overleede man is opgeleid en zig verder bekwaamd heeft.[117]

Van Marle zette waarschijnlijk kort nadat hij op 13 augustus 1809 met Femma Antoinetta in het huwelijk trad zijn eerste voet over de drempel van de firma.[118]

Op 11 april 1816 had hij reeds een pand aan de *Oostzijde van de Heerenstraat om trend de Salomonsteeg* gekocht, dat stond naast de firma Du Mortier. Het belendende pand aan de andere kant was ook al in zijn bezit.[119] In 1825 kocht Van Marle vervolgens een pakhuis gelegen aan de noordzijde van laatstgenoemde steeg, eveneens naast een pand van de firma. Het is zeker dat deze panden deel gingen uitmaken van de firma Du Mortier. Delen van deze, alsmede van panden die ooit door Du Mortier waren aangekocht, werden op 16 juli 1828 namelijk door Cornelis Tiele, een neef van Davids echtgenote Cornelia Tiele,[120] gekocht, teneinde zich in te kopen in de firma. In totaal betof het een achtste deel van zes panden, waarmee hij dus voor 12½% eigenaar der firma werd.[121] Hij werd hiervoor opvallend genoeg in de gelegenheid gesteld door Du Mortiers echtgenote, zijn tante Cornelia Tiele, die hem bij haar overlijden iets meer dan een half jaar eerder voor dit doel tienduizend gulden naliet.[122]

In 1832 kocht Tiele vervolgens nog eens *de helft van [...] zeven achtste parten* in voornoemde zes panden, waarmee hij voor 18¾% eigenaar werd.[123] Op dezelfde datum kocht P.C. van Marle op zijn beurt van Cornelis Tiele een achtste gedeelte

in een pakhuis in de Salomonsteeg. Aangezien hij de overige zeven parten reeds in bezit had, werd dit hiermee in zijn geheel diens eigendom.[124] Op 6 maart 1839 kocht Van Marle nog eens drie zestiende gedeelte in een huis van C. Tiele in de Salomonsteeg.[125]

Ten slotte verwierf ook D.L. van Marle, de zoon van Pieter Christiaan, in 1839 een aandeel in de firma. Hij deed dat door van zijn vader twee zestiende parten in een huis, twee pakhuizen en een *gebouw* te kopen.[126]

Eigendomsverhoudingen van de firma D. du Mortier en Zoon te Leiden, 1828-1839

Jaar	*P.C. van Marle*	*C. Tiele*	*D.L. van Marle*
1828	87½%	12½%	—
1832	81¼%	18¾%	—
1839	68¾%	18¾%	12½%

Laatstgenoemde transactie werd in een circulaire als volgt verwoord:

Wij nemen de vrijheid UED. bij dezen te berigten, dat David Louis van Marle, eenige zoon van onzen mededeelhebber Pieter Christaan van Marle, na reeds sedert eenigen tijd in onze zaken werkzaam geweest te zijn, thans een dadelijk aandeel in dezelve verkregen heeft [...].[127]

De drie firmanten die de firma sinds 1839 kende, betekenden tezamen nog niet wat David jr. alleen betekende voor de firma en de lokale en landelijke boekhandel in het algemeen. Met het overlijden van Cornelis Tiele op 2 augustus 1847 diende zich daarom waarschijnlijk op termijn een ramp aan voor de firma. P.C. van Marle kwam er toen namelijk grotendeels alleen voor te staan, want zijn zoon David Louis had *geen zoo onbepaalde voorliefde voor den handel in het algemeen, noch voor het Boekverkoopers-vak in het bijzonder*![128] Hiermee samen viel de twijfel binnen het Nutsbestuur of men voort moest gaan met onder andere het uitgeven van schoolboeken.[129]

Pas in 1858 werd het uitgeven van schoolboeken niet langer als een eigen taak van de Maatschappij beschouwd.[130] Het signaal dat het Nut in de veertiger jaren had afgegeven heeft wellicht wel meegewogen in het besluit van de Van Marle's

om er een punt achter te zetten. Ze moest nu immers via andere wegen aan kopij zien te komen op een markt die inmiddels vele spelers kende. Daarnaast verloor de firma haar bevoorrechte positie ten opzichte van deze confraters.

Toen P.C. van Marle eenmaal te oud was om nog langer *aan de veelvuldige werkzaamheden* deel te nemen, werd daarom simpelweg besloten *een einde te maken aan den Boekhandel en de Boekdrukkerij*, want David Louis was niet genegen *eene zaak van zoo grooten omvang geheel alleen voor zijne rekening te nemen, terwijl beiden eene versnippering of verkleining der bestaande handelsbetrekkingen niet gewenscht achten.*[131] Het was waarschijnlijk te veel moeite.

Het lijkt erop dat het hen en vooral David Louis louter om de winst te doen was. Een ander voorbeeld hiervan was de in 1841 gesloten vennootschap tussen de Rotterdamse katholieke uitgeverij-boekhandel J.A. van Belle en ene Jacobus van den Brink. Laatstgenoemde investeerde zesduizend gulden in de firma en kreeg daarvoor een flinke beloning terwijl hij geen vinger uitstak.[132]

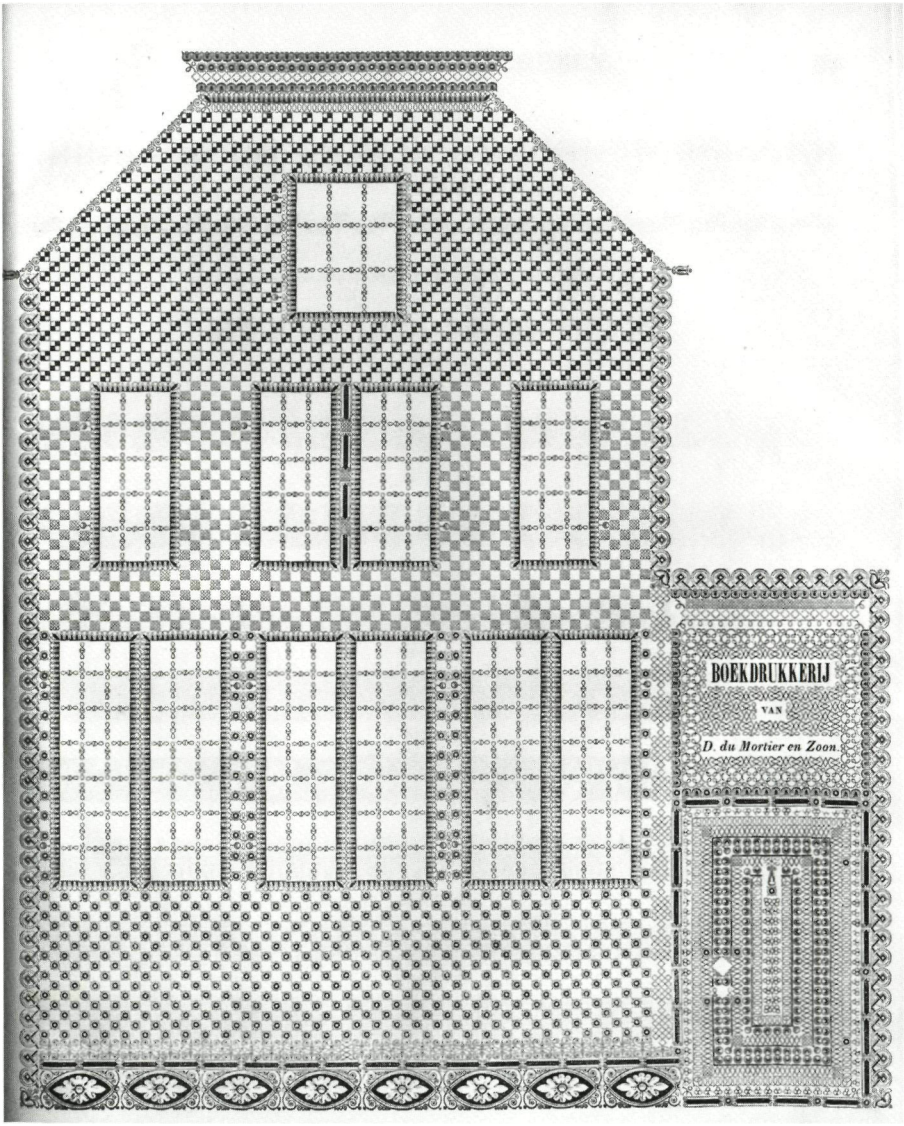
Om de kas voor de laatste maal te kunnen spekken kondigden de Van Marle's ten slotte aan dat het hun voornemen was om in de loop van de maand mei de fondsartikelen,

waaronder zoovele een buitengewoon debiet genieten, ter verkoop aan te bieden, waarvan wij alsdan eenigen tijd te voren aan onze Confraters eenen Catalogus met de nadere bepalingen zullen toezenden; terwijl wij daarna onze goed gesorteerde Drukkerij mede wenschen te veilen, die wij steeds op de hoogte van de kunst hebben trachten te houden, altijd in het oog hebbende, dat de schoolboekhandel onze hoofdzaak was.[133]

Het zou begin juni worden voordat de *verzameling ongebonden boeken, of kopijen* ter veiling kwam.[134] De catalogus telt in totaal 1.254 nummers. Deze zijn achtereenvolgens opgedeeld in ongebonden boeken (400), manuscripten (2), sortering (546), papier (289) en gereedschap (13). Van de veiling der drukkerij, die op 6 en 7 juni daaraanvolgend plaatsvond, is vooralsnog helaas geen exemplaar van de aangekondigde catalogus gevonden.[135]

Epiloog

Op maandag 6 januari 1807 werd ook in Leiden koppermaandag gevierd, de jaarlijkse feestdag van drukkersgezellen op de eerste maandag na Driekoningen (6 januari). Het werd een historische dag. Die avond ontplofte namelijk een schip

De drukkerij van de firma omstreeks 1835. Afbeelding in de letterproef uit 1837. Coll. Gemeentearchief.

dat was geladen met 37.000 pond grof buskruit. Er was sprake van een ramp van grote omvang, waarvan ook de firma Du Mortier het slachtoffer werd. Volgens de Leidse hoogleraar L. Knappert was het de schuld van de drukkers.[136]

In Davids directe omgeving waren weliswaar geen slachtoffers te betreuren, maar de woning, het werkhuis en de bergplaatsen van de goederen waren *niet alleen ten eenenmale van derzelver daken beroofd, maar na genoeg geheel geruïneerd geworden [...].*[137] De schade aan de panden bedroeg *f* 5.899 en daarenboven nog eens *f* 1.300 aan verloren handelswaar en gereedschappen en *f* 200 aan huisraad.[138]

Wanneer de productie van drukwerk van Herdingh en Du Mortier uit het jaar 1807 wordt vergeleken met voor- en naliggende jaren, blijkt dit opvallend genoeg juist een hoog gemiddelde te laten zien; achttien titels, tegen dertien en

twintig titels in 1806 respectievelijk 1808.[139] Het feit dat ondanks zo'n tegenslag toch nog een respectabele output kon worden bereikt, was mede te danken aan het feit dat de ramp zich in het begin van het jaar voltrok. Het was immers pas 12 januari. De snelheid waarmee het bedrijf er weer bovenop was blijkt uit het *Dank-Offer Bij De Herstelling der Boekdrukkerij Van De Heeren Herdingh En Du Mortier, Geruïneerd Geweest Zijnde Bij De Ramp Van Den 12. Januarij 1807.* In het door de meesterknecht M.H. Fontein gedrukte vlugschrift werd namens de *gezamenlijke Knechts* geschreven:

Met moed vloog ieder fluks ter been, Men sjoude en draafde en kroop daar heen; Geen last, hoe groot hij was, werd toen te zwaar bevonden; Geen halve week was nog voorbij, Of onze gansche Drukkerij Was kant en klaar, en ons kommernis verslonden.[140]

Overigens zijn tussen het drukwerk uit het jaar 1807 zeventien opdrachten van stadswege aan te wijzen, hetgeen wellicht duidt op een tegemoetkoming van die zijde.

Los van het moment in het jaar waarop de ramp plaatsvond en eventuele steun, was de firma Du Mortier waarschijnlijk wel in staat om een tegenslag als deze (snel) te boven te komen. De firma is snel en flink gegroeid na te zijn uitverkoren met de opdracht om de werken van het Nut uit te geven. Ze wist vanaf dat moment in korte tijd op te klimmen tot de grootste drukkerij van de stad waar voorheen drukkers actief waren als Plantijn, Van der Aa en Luchtmans.

De compagnieschap was van de 17de tot en met de 19de eeuw een vertrouwde weg waarlangs in de boekhandel iets bijzonders kon worden bereikt. Zodoende konden bijvoorbeeld kostbare volumineuze uitgaven worden gefinancierd. Voor de firma Du Mortier was het, in tegenstelling tot het in de 19de eeuw meer gangbaar geworden krediet en de investering door derden, een veilige manier om te kunnen voldoen aan de wensen van het Nut. Na het overlijden van zijn compagnon bleek David du Mortier jr. zelfs in staat diens aandeel te kopen.

Een ander voordeel van de compagnie was de expertise en de kring van nieuwe relaties die daarmee werden binnengehaald. In combinatie met het gespecialiseerde fonds van de firma ontstond in het juiste klimaat een ijzersterke firma.

Deze zegetocht duurde bij de firma Du Mortier echter maar van ongeveer 1792 tot 1817, terwijl het na 1818 langzaam teruggelopen moet zijn. In eerstgenoemde periode was David jr., mede-oprichter van de landelijke vakorganisatie

voor de boekhandel en actief lid van het lokale gilde, andere stedelijke organisaties en het Nut, werkzaam. Hij werd in de drukkerij bijgestaan door zijn Leidse confrater Herdingh.

Nadat laatstgenoemden in 1815 respectievelijk 1818 waren overleden en tussentijds de compagnie met de erven Herdingh was beëindigd, lag het lot van de 'verzwakte' firma in handen van Davids dochter. Zij speelde de bal op haar beurt toe aan haar echtgenote P.C. van Marle. Hij moest echter door haar vader in het vak worden opgeleid en zich hierin verder bekwamen.[141] Het is misschien in dit licht dat Davids echtgenote er later het vermogen van tienduizend gulden voor over had om haar neef Cornelis Tiele in de gelegenheid te stellen zich in te kopen. Doordat Tiele op relatief jonge leeftijd overleed en David Louis van Marle zijn aandeel in de firma niet waard bleek, was, nadat zijn vader ook niet langer in staat was om te werken, de firma gedoemd tot sluiting.

De in 1851 te Leiden gevestigde firma Sijthoff heeft hiervan meegeprofiteerd; in 1855, het jaar waarin de firma Du Mortier haar deuren sloot, verzorgde Sijthoff acht uitgaven voor kinderen en de jeugd tegen één in het jaar ervoor! In 1858 waren het er al negentien.[142] Hieruit blijkt wat betreft de snelle groei van de firma Sijthoff niet louter kan worden gekeken naar technische innovatie.[143] Terwijl de Nutsuitgaven ten grondslag lagen aan de groei van de firma Du Mortier, profiteerde de firma Sijthoff van het feit dat er in Leiden en in Nederland opnieuw een, zij het dit keer klein, vacuüm was ontstaan voor wat betreft de uitgave van kinder- en jeugdlectuur. Het verband tussen de opgang van Sijthoff en de ondergang van Du Mortier, pleit er ten slotte voor dat uitgeverijgeschiedenis (opnieuw) meer aandacht naast of binnen de bestudering van de boekcultuur krijgt.

Noten

* Met dank aan dr. Berry Dongelmans voor het commentaar dat hij desgevraagd heeft geleverd.

1 Zie: Louis Ph. Sloos, *Voor den dienst der Armée* I: *De militaire boekhandel-uitgeverij De Gebroeders van Cleef te 's-Gravenhage en te Amsterdam 1739-1967* (Amsterdam, Delft 2001) passim.

2 Het aantal door Du Mortier uitgegeven schoolboeken beloopt volgens Kruseman ruim vierhonderd van de in totaal naar schatting duizend uitgaven (A.C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880* I (Amsterdam 1886) 780-782. Zie voorts: P.J. Buijnsters en Leontine Buijnsters-Smets, *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken 1700-1800* (Zwolle 1997) en Frits Huiskamp, *Naar de vatbaarheid der jeugd. Nederlandstalige kinder- en jeugdboeken 1800-1840. Een bibliografische catalogus* (Leiden 2000).

3 Zie over Thieme: W.F. Kalkwiek, met medewerking van K.A. Kalkwiek, *Groeien in de tijd 1792-1992. Geschiedenis van het Zutphense familiebedrijf Thieme* (Zutphen 1992) en Huiskamp, *Naar de vatbaarheid der jeugd.*

4 Pieter Boekholt, 'Op zoek naar kinderlectuur van rond 1800' in: Berry Dongelmans e.a. (red.), *Tot volle waschdom. Bijdragen aan de geschiedenis van de kinder- en jeugdliteratuur* (Den Haag 2000) 94-96.

5 De serie veranderde, net als het bestuur, verschillende keren van naam.

6 Zie: B. Thobokholt, *Het taal- en dichtlievend genootschap 'Kunst wordt door arbeid verkregen' te Leiden 1766-1800.* Ruyghbewerp, XIV (Utrecht 1983) 66-75.

7 Kruseman, *Bouwstoffen* I, 72. Zie over de relatie tussen Van der Palm en Du Mortier voorts: Aart de Groot, *Leven en arbeid van J.H. van der Palm* (proefschrift Utrecht; Wageningen 1960).

8 Zie: Sloos, *Voor den dienst der Armée*, paragraaf 5.3.

9 Onno de Wit, 'De drukker en uitgever A.W. Sijthoff te Leiden: een innovatief ondernemer in de tweede helft van de 19e eeuw', *Holland* 4/5 (1994) 330.

10 Gemeentearchief Leiden (GAL), Kerkelijke Ondertrouw (KOT), deel D, fol. 62.

11 Zie over Stegren: Maurits Gijsseling, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)* I (z.p. 1960) 338. Vergelijk over de komst van de Du Mortiers naar de Republiek: Kruseman, *Bouwstoffen* I, 780.

12 Hij werd ingeschreven op 7 juli 1732 (GAL, Archieven Gilden (AG), inv. nr. 83/3: *Register der leeden met derzelver aangegeeve knegten en leerlingen begonnen met den jare 1735.-1811*, fol. 16). Kallewier was werkzaam van 1723-1759 (J.A. Gruys & C. de Wolf, *Thesaurus 1473-1800. Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers met plaatsen en jaren van werkzaamheid* (Nieuwkoop 1989) 30).

13 Hij werd overgeschreven op 1 april 1733 (GAL, AG: *Register der leeden*, fol. 10). Wishoff was werkzaam van 1714-1754 (Gruys & De Wolf, *Thesaurus*, 199).

14 GAL, AG, inv. nr. 83/1: *Register van de Meesters, knechts ende leerjongens der Boeknering enz A: 1651*, 18v.

15 H.A. Diederiks, 'Beroepsstructuur en sociale stratificatie in Leiden in het midden van de achttiende eeuw' in: H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma, *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw.* Hollandse Studiën, 17 (Hilversum 1985) 65. Vergelijk: I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boek*

handel 1680-1725 V-1: *De boekhandel van de Republiek 1572-1795* (Amsterdam 1978) 22.

16 Zie: H.D. Tjalsma, 'Een karakterisering van Leiden in 1749' in: Diederiks, Noordam en Tjalsma, *Armoede en sociale spanning*, 17-44, passim.

17 David komt ook niet voor in het zogenoemde Kohier 1749 (belasting per huishouden) en het verpondingskohier (belasting op eigenaren van onroerendgoed) omdat hij toen waarschijnlijk nog thuis woonde (zie over deze kohieren: Tjalsma, 'Een karakterisering van Leiden in 1749'). De enige David du Mortier die hierin voorkomt is de genoemde greinwerker en koekwinkelier. Hij huurde zijn ruimte van de stad (GAL, Stadsarchief (SA II), inv. nr. 4133: Conceptkohieren van de omslag 1749, deel 5: West-Marendorp Landzijde t/m Overmare Rijnzijde; hierin het bon Overmare Rijnzijde, huisnummer 179a. GAL, SA II, inv. nr. 3614: Kohieren van de verponding en de stedelijke recognities, 2e deel d'anno 1749, fol. 836v).

18 Davids moeder verkocht dit huis in 1766 (GAL, SA II, Bonboek West-Nieuwland, fol. 84v).

19 GAL, KOT, deel: QQ, fol. 162. Rijksarchief Overijssel, Doop-, Trouw- en Begraafboeken (DTB) Delden.

20 Aankoop voor *f* 150 op 24 april van genoemd jaar (GAL, Rechterlijk Archief (RA), inv. nr. 67: Waarboek 9-I, fol. 76-76v).

21 GAL, RA, inv. nr. 67: Waarboek 9-I, fol. 76v. Johannes of Jan van Tiffelen kwam op 3 maart 1760 in dienst bij Du Mortier. Van Tiffelen was vanaf 1769 werkzaam als boekverkoper en in 1811 gaf hij op dat hij handelde in alles wat zich in de wereld van boek aandiende, waaronder boeken in alle talen, maar hij beschikte niet meer over een winkel. Daarnaast was hij werkzaam als boekbinder en hij hield de registers bij van de openbare boekverkopingen binnen Leiden (GAL, SA II, inv. nr. 657: 'Etat des libraires de la commerce de Leide', fol. 50, bijlage 225).

22 Aankoop voor *f* 250 op 12 december van genoemd jaar (GAL, RA, inv. nr. 67: Waarboek 9-I, fol. 76-76v).

23 GAL, RA, inv. nr. 67: Waarboek 9-I, fol. 76v.

24 R. Feenstra, *Philips van Leyden en zijn bibliotheek*. In den Houttuyn, Nieuwe Reeks, I (Leiden 1994) 31-34.

25 GAL, Weeskamerarchief (WA), inv. nr. 142: Seclusieën, 3 A, fol. 88. GAL, KOT, deel: TT, fol. 145v.

26 Het betreft de volgende personen: 1 november 1746 Coenr. **Seuters** als leerling; 6 november 1752 Joh. Hendrik **Hartog** als leerling Weeskind; 1 juli 1753 Dirk **Strikker**, als leerling; 1 mei 1755 Hendrik **Bige** als leerling; 4 april 1759 Lambert **van Hoorn** als leerling; 3 maart 1760 Johannes **van Tiffelen** voor 4 jaar als leerling; 5 mei 1765 Andries **Willaard** als leerling; 4 juli 1768 Johannes **Kettenes** als leerling; 2 mei 1774 Wijnand **Rijmerik** als leerling; 3 augustus 1778 Jacobus **Lotte**, weesburger, gratis; 1 mei 1786 Geseph **Smith** als leerling (GAL, AG, inv. nr. 83/3: *Register der leeden*, fol. 58).

27 GAL, SA II, inv. nr. 230: *Notulen gehouden op de Kamer van H.H. Burgemeesteren der Stadt Leyden, van den 10n. November 1785 tot den 4n. February 1788*, fol. 88v-89.

28 De reactie van het gilde luidt: Verder considereeren de ondergetekenden dat alle boeken of pamfletten op welks tytels geen naam van schrijver of uitgever vermeld staat, gelijk ook alle Boekverkoopers of verspreiders van zodanige Boeken of geschriften voor accusabel gehoude worden, bij aldien zij dusdoende, ingevolge de voorgemelde Wetten

en Placaaten dezer landen, tegen deszelfs waere inhoud en de wijse intentie van de souvrain aangaen. Voorder persuaderen de ondergeteekenden dat geen Boekverkooper of commissionaire van Dag, weekblaaden, Boeken of geschriften, op welks titels gemeld staat de naam van den schrijvers of boekverkoopers, voor schuldig aan de voorn. wetten placaaten van den landen kan gehouden worden. Uithoofde dat geen boekverkoopers, commissionair of Boekdrukker in staat is om alle nieuwe daaglijks uitkomende Dag en weekbladen, geschriften of boeken het zij in 't Nederduitsch, of in andere onderscheidene talen geschreeve, te leezen, of te beoordeelen [...] (GAL, SA II, inv. nr. 230: *Notulen*, fol. 92 en bijlage fol. 110a).

29 A.G. van der Steur, 'De uitstraling van Democriet' in: Bert Sliggers (red.), *De verborgen wereld van Democriet. Een kolderiek en dichtlievend genootschap te Haarlem 1789-1869* (Haarlem 1995) 154-194.

30 Van der Steur, 'Democriet', 160.

31 GAL, KOT, deel XX, fol. 121v. GAL, Register van overlijden (RO) 182, akte 914. Cornelia Tiele was een dochter van Pieter en Antonetta Hambeuck. Pieters broer was de Rotterdamse uitgever Johannes Tiele (zie: H. Bots, O.S. Lankhorst en C. Zevenbergen (red.), *Rotterdam bibliopolis. Een rondgang langs boekverkopers uit de zeventiende en achttiende eeuw*. Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam, 6 (Rotterdam 1997) 513). De moeder van Cornelia was afkomstig uit Breda (Gemeentearchief Rotterdam (GAR), Extract Stadstrouwboek van Rotterdam). Zij is op haar beurt waarschijnlijk familie van Anna-Maria Hambeuck, de moeder van de oprichter van de Bredase confrater Broese (zie: F.A. Brekelmans, *Twee eeuwen Broese. Gedenkboek bij het 200-jarig bestaan van de Koninklijke Drukkerij Broese en Peereboom BV te Breda 1784-1984* (Breda 1984) 13).

32 Helsloot, met bijdr. van A.J. Wichers en P. Krom jr., 'De Nutsbeweging. Een geschiedenis van 200 jaar volksontwikkeling' in: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers (red.), *Om Het Algemeen Volksgeluk. Twee eeuwen Particulier Initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij Tot Nut Van 'T Algemeen* (Edam 1984) 11.

33 GAL, Archief Departement Leiden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (ADLMNA), inv. nr. 73 en 7: *Aanteekeningen op de Departements Vergaderingen 1817-1823.*

34 Helsloot, 'De Nutsbeweging', 16.

35 Ibidem.

36 GAL, ADLMNA, inv. nr. 48: Archief Leesbibliotheek.

37 Helsloot, 'De Nutsbeweging', 24.

38 GAL, ADLMNA, inv. nr. 73: *Algemeen verslag, voorgeleezen in de onderscheidene algemeene vergaderingen der Bataafsche Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen. Eerste stuk.*

39 Ibidem.

40 Buijnsters, *Bibliografie*, nrs. 1239-1247.

41 GAL, Bibliotheek Leiden en Omgeving (BLO), sign.: 71463 p: *Lijst en prijzen der boeken, enz. gedrukt en te bekomen bij D. du Mortier en Zoon, te Leyden. (Januarij 1808.)* 31.

42 N. Kuik, *De geschiedenis van drukkerij de Lange/van Leer* (Deventer 1977) 24.

43 Kruseman, *Bouwstoffen*, dl. I, 781.

44 Het betreft de boeken: [Matthijs Siegenbeek], *Grammatica of Nederduitsche spraakkunst* (Leiden, Deventer, Groningen 1822) en [Gerrit van Varik], *Rudimenta of gronden der Nederduitsche taal* (Leiden, Deventer, Groningen 1827). Zie over de Japanse uitgaven: J. Stellingwerff, 'Nederlandse boeken in Japan' in: *Een vrije universiteitsbiblio-*

theek. Studies over verleden, bezit en heden van de bibliotheek der vrije universiteit (Assen 1980) 368, 371, 379.

45 E. Zuidema, 'Nicolaas Anslijn Nz. [...]' in: P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* I (Leiden 1911) 155-156.

46 Kruseman, *Bouwstoffen* I, 781. *Nederlandse bibliografie 1801-1832* I (Houten 1993) 92-96.

47 Zie: Zuidema, 'Anslijn', 156; Gerard Brantas e.a., 'Van Brave Hendrik tot Dik Trom. De negentiende eeuw' in: Harry Bekkering (red.) e.a., *De hele Bibelebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden* (Amsterdam 1989) 230-232, 239; L.G. Saalmink; 'De op- en teloorgang van De Brave Hendrik', *De boekenwereld. Tijdschrift voor boek en prent* 4 (1992) 172.

48 Saalmink, 'De op- en teloorgang van De brave Hendrik', 174-175.

49 Helsloot, 'De Nutsbeweging', 36-37.

50 Idem, 15.

51 P.J. Buijnsters en L. Buijnsters-Smets, *Lust en leering. Geschiedenis van het Nederlandse kinderboek in de negentiende eeuw* (Zwolle 2001) 14.

52 Helsloot, 'De Nutsbeweging', 15.

53 GAL, BLO, sign. 71463 p: *Lijst en prijzen der boeken* (Januarij 1808.) 27-32.

54 GAL, SA II, inv. nr. 657: 'Etat des libraires de la commerce de Leide', fol. 50, bijlage 225.

55 GAL, BLO, sign. 71463 p: *Lijst en prijzen der boeken*, 33.

56 Kruseman, *Bouwstoffen* I, 782.

57 Aankoop op 9 februari van genoemd jaar (GAL, RA, inv. nr. 67: Waarboek 10-X, fol. 45-45v).

58 Aankopen voor *f* 120 en *f* 125 op 12 maart 1799 respectievelijk 11 maart 1800 (GAL, RA, inv. nr. 67: Waarboeken 11-H, fol. 143-143v. 12-A, fol. 227-227v).

59 GAL, RA, inv. nr. 67: Waarboek 11-L, fol. 140-140v.

60 Aankoop voor *f* 125 op 17 maart (GAL, RA, inv. nr. 67: Waarboek 11-R, fol. 13-13v).

61 GAL, Nieuw Notarieel Archief (NNA): Protocol, 79, 19-01-1832, 28-30.

62 GAL, NNA: Protocol, 63, 19-09-1817, fol. 483-483v. Vergelijk: Gruys & De Wolf, *Thesaurus*, 57, 86.

63 GAL, Gezinskaarten Doopsgezinden (GD).

64 Gruys & De Wolf, *Thesaurus*, 86.

65 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad* III ('s-Gravenhage 1916) 347.

66 GAL, Schepenondertrouw en trouwboeken (niet gereformeerd) (SOT), deel N, fol. 133v.

67 Idem, Deel N, fol. 232v.

68 GAL, GD.

69 David sr. werd in de week van 18 april in de Leidse Pieterskerk begraven.

70 GAL, SA II, inv. nr. 657: 'Etat des libraires de la commerce de Leide', fol. 50, bijlage 225.

71 GAL, BLO, sign.: 71461: *Proeve van letteren, welke gevonden worden ter boekdrukkeryë van Herdingh en Du Mortier, te Leyden* (Leiden 1793).

72 Uitsluitend het eerste folium, met het woord vooraf, is aan beide zijden bedrukt. Zie over deze proef: Charles Enschedé, *Typefoundries in the Netherlands from the fifteenth to the nineteenth century. A history based mainly on material in the collection of Joh. Enschedé and Zonen at Haarlem.* An English translation with revisions and notes by Harry Carter, with the assistance of Netty Hoeflake, edited by Lotte Hellinga (Haarlem 1978) 452.

73 John A. Lane & Matthieu Lommen, *Letterproeven van Nederlandse gieterijen uit de bibliotheek van de KVB en andere verzamelin-*

gen in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam met geschiedenissen van de firma's. Catalogus van de Bibliotheek van de KVB, Koninklijke Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels te Amsterdam, Elfde deel (Nieuwkoop, Amsterdam 1998) 12.

74 *Proeve van letteren*, [1].

75 Lane & Lommen, Letterproeven, [9].

76 GAL, SA II, inv. nr. 657: 'Etat des imprimeurs de la commerce de Leide', fol. 50, bijlage 225.

77 Ibidem.

78 GAL, AG, inv. nr. 83/3, fol. 90.

79 Ibidem. Het betreft de volgende personen: 7 mei 1792: Bertram **Cors** als zetter van C. **Heyligert**, Janus **Tylbrief** dito, Jan **Schryver** dito als weesburger, Isaak **Northier** dito, Christiaan **de Ruyter** dito als zetter ingeschreven, Gysbert **van Leerzum** dito als zetter ingeschreven, Jean **Chateau** dito als zetter ingeschreven weesburger van **Koet**, Abram **Montaigne** als drukker, Lubbertus **Berkemeyer** als drukker ingeschreven, Marcus **Kiel** als drukker ingeschreven. 1 october 1792: Jacob **Jaspersen**, als zetter koomende of ingeschreeve by **Koet**, Frans **Ploeg**, drukker by **Boot** ingeschreeve, Hendrik **Hieremet**, leerling als drukker, Daniel **de Neef**, by **Hoogeveen** ingeschreeve. 4 februari 1793: Adrianus **Rosmuller**, komende van **Koet & Zoon**. 4 maart 1793: Dirk **Middelhoff**, Johannes **Haan** als leerling. 4 november 1793: Jan **Frund** komende van **Honkoop**, Willem **de Bruyn** komende van **Koet**, Frans **Nortier** komende van **Koet**, aldaar in 1786 overgetekend op de naam van Jacob **Nortier**, Lambertus **van Hoorn** overgetekend om dat hy als meester van 't gilde bedankt heeft, Dirk **Schuurman** komende van **Honkoop**. 7 april 1794: Abram **du Saar** komende van **Honkoop**. 5 mei 1794: Pieter Jacobus **Wyntjes** komende van **Koet**, Wardener **de Witt** komende van **Honkoop**. 1 augustus 1803: **Fontein** komt van **Honkoop**, Pieter **Otgaerd** als leerling, Jan **Cave** van **Koet**, Jan **Frund** als leerling, Jacobus **de Tombe** idem, Jan **Sidman** idem, Gerrit **Corte** idem, Laurens **Post** van **Honkoop**, **Opperkamp** als leerling, **De Bruijn** van **Koet**, Izaak **Peltenburg** als leerling, Frans **Dee** als leerling, Daniel **de Munink** idem.

80 Deze vond plaats op 24 april 1792 (GAL, RA, inv. nr. 207: *Verklaringen van de door het Gerecht aangestelde klerk op de aucties van boekverkopers omtrent door hen gehouden verkopingen, 1766-1803*). Ook in de *Registers van de 40ste penning op de publieke aucties van de boekverkopers, 1745-1805* wordt niet eerder een veiling van deze firma aangetroffen (GAL, RA, inv. nr. 206).

81 GAL, RA, inv. nr. 207: *Verklaringen van de door het Gerecht aangestelde klerk*. Thijssens was werkzaam van 1777-18??, zie: Gruys & De Wolf, *Thesaurus*, 175.

82 Ibidem.

83 Ibidem.

84 *Nederlandse bibliografie 1801-1832* I, 360. Het impressum vermeldt ook Jacob Murray (werkzaam Leiden 1772-18..?) en Jan Anthony Murray (werkzaam Leiden 1779-18..?). Zie over hen: (Gruys & De Wolf, *Thesaurus* 125). Aangezien de Murray's in de administratie van de stad niet worden genoemd als veilinghouders, traden zij hier waarschijnlijk op als distributeurs van de catalogus.

85 GAL, RA, inv. nr. 206: *Registers van de 40ste penning*. GAL, RA. inv. nr. 206: *Verklaringen van de door het Gerecht aangestelde klerk*. Zie over de beide Honkoops, werkzaam in Leiden van 1773-18??: Gruys & De Wolf, *Thesaurus*, 89.

86 GAL, GD.

87 GAL, NNA: Protocol, 63, 19-09-1817, fol.

483-487.

88 Ibidem.

89 Ibidem.

90 GAL, NNA: Protocol, 63, 31-12-1817, fol. 742-743 ev.

91 Hannie van Goinga, 'Meer dan halve bottels: de vergadering van Nederlandse boekverkopers in 1801', *De boekenwereld. Tijdschrift voor boek & prent* 5 (1993) 222.

92 Van Goinga, 'Meer dan halve bottels', 233, noot 10.

93 Idem, 224.

94 Vincent Loosjes, *Geschiedenis van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels 1815-1915* (Amsterdam 1915) 5.

95 Loosjes, *Geschiedenis van de Vereeniging*, 6.

96 Idem, 6-7.

97 Idem, 7.

98 Idem, 8-9.

99 Idem, 11.

100 Ibidem.

101 Zie: Sloos, *Voor den dienst der Armée*, 117, 148.

102 Loosjes, *Geschiedenis van de Vereeniging*, 12-13.

103 *Naemwijzer, waer in gevonden worden de Naemen der Leden van den Provisioneelen Raed der Gemeente van Leyden; als mede derzelver committées; mitsgaders van verscheidene collegien en beampten, met derzelver woonplaatsen. Voor den Jaere 1795[-1797]* (Leiden 1795-1797).

104 GAL, AG, inv. nr. 84: *Lijst van de vijf Hoof- of overlieden van het Boekverkoopers en boekdrukkers gilde van 1725 af, blijkens, uit hunner alle onderteekening of autographen.*

105 S.W.M.A. den Haan en P.M. Kann, *Zucht om zich te oefenen in de lieflijke zangkunst. Het zangkoor van het Leidse Weeshuis in de Bataafs-Franse Tijd* (Alphen aan den Rijn 1996) 38, 53.

106 S.W.M.A. den Haan, *Inventaris van het archief van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis te Leiden 1334-1979*. Leidse Inventarissen, 7 (Leiden 1990) 354.

107 Den Haan en Kann, *Zangkunst*, 54. Karel Delfos was werkzaam van 1754-1798 (Gruys & De Wolf, *Thesaurus*, 51).

108 GAL, ADLMNA, inv. nr 3: *Aanteekeningen op de Bestuurders Vergaderingen 1817-1830.*

109 Ibidem.

110 Ibidem.

111 GAL, RO: 1818, akte 348, fol. 88-2.

112 GAL, RO: 1827, akte 914.

113 GAL, Notarieel Archief (NA): Protocol, 73, 31-12-1827, fol. 710-711.

114 Zie: A.M. Elias en Paula C.M. Schölvinck, met medew. van H. Boels, *Volksrepresentanten en wetgevers. De politieke elite in de Bataafs-Franse tijd 1796-1810* (Amsterdam 1991) 164-165.

115 GAL, DTB (gereformeerd). GAL, RO 1842.

116 *Nederland's Patriciaat* 76 (Den Haag 1992) 346.

117 GAL, NNA: Protocol, 73, 31-12-1827, fol. 710v.

118 GAL, BLO: P.C. van Marle 7000/2 pf.

119 GAL, NNA: Protocol, 62, 11-04-1816, fol. 219-220.

120 GAL, NA: Protocol, 3245, fol. 1452 ev. Cornelis' zonen (prof. dr.) Cornelis Petrus en (dr.) Pieter Anton zijn eveneens bekenden uit de wereld van het boek. C.P. Tiele (1830-1902) legateerde diens belangrijke boekenverzameling aan de Universiteitsbibliotheek Leiden. P.A. Tiele (1834-1889) was bibliothecaris van verschillende belangrijke bibliotheken en leverde bijdragen van belang aan de bibliografie. Zie: U.J. Junkes de Jong en A.P.W.M. Kosten, *Dr. Pieter Anton Tiele. Documentaire bijdrage tot een biografie* ('s-Gravenhage 1981).

121 GAL, NNA: Protocol, 74, 16-07-1828, fol. 615-619.

122 GAL, NNA: Protocol, 73, 31-12-1827, fol. 710-710v.

123 GAL, NNA: Protocol, 79, 19-01-1832, fol. 28-30.

124 Aankoop voor *f* 37 (GAL, NNA: Protocol, 79, 19-01-1832, fol. 26-27).

125 Aankoop voor *f* 93,75 (GAL, NNA: Protocol, 14, 06-03-1839, fol. 89-90).

126 Aankoop voor ruim *f* 500 (GAL, NNA: Protocol, 14, 06-03-1839, fol. 87-88v).

127 GAL, BLO, sign.: 71461: Circulaire van de firma D. du Mortier en Zoon in een letterproef van de firma uit 1837.

128 Koninklijke Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels te Amsterdam (KVB), Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Zaal Boekhandel, sign.: BVa 68-33: Circulaire betreffende de opheffing van de firma D. du Mortier & Zoon (Leiden 01-01-1855) [1].

129 Helsloot, 'De Nutsbeweging', 52.

130 Idem, 53.

131 KVB, sign.: BVa 68-33: Circulaire betreffende de opheffing van de firma D. du Mortier & Zoon (Leiden 01-01-1855) [1].

132 Zie: Louis Ph. Sloos, 'Dien prijzenswaardigen, heiligen, ja goddelijken dorst naar wetenschappen. De Rotterdamse katholieke uitgeverij Van Belle en het tijdschrift *Encyclopédie* (1847-1873)', *Rotterdams Jaarboekje* 10de reeks, 8ste jrg. (2000) 243-244.

133 KVB, sign.: BVa 68-33: Circulaire [1].

134 KVB, sign.: FV 163: *Catalogus eener aanzienlijke verzameling ongebondene boeken, of kopijen; uitmakende het fonds der firma D. du Mortier en Zoon, boekhandelaar te Leiden. Het welk onder boekhandelaren zal worden verkocht op Maandag en Dingsdag den 4 en 5. Junij 1855, in het Logement: den Burg, te Leyden. Aanvang des morgens ten 10 ure* (Leiden 1855).

135 *Catalogus eener aanzienlijke verzameling ongebondene boeken,* [IV].

136 Hij vraagt zich namelijk af: Waren de knechts dronken van wege den Koppermaandag? En dus roekeloos met het vuur, waarboven zij spek braadden? Of stokvisch kookten? Hadden zij bovendien kruit uit de vaten gestolen en daarbij op de planken gestort, dat nu allereerst vuur vatte? Of waren zij niet dronken, maar daarom niet minder zorgeloos? (L. Knappert, *De Ramp van Leiden 12 januari 1807 na honderd jaar herdacht* (Schoonhoven 1906) 21).

137 KVB, sign.: BVa 68-22: Circulaire betreffende de vertraging in de afhandeling van zaken naar aanleiding van de ontploffing van het kruitschip in Leiden.

138 GAL, kleine inventarissen nr. 34: De ramp van 12-01-1807, inv. nr. 104 (kohier: letter L-N), Commissie van Schadevergoeding 04-05-1807/25-02-1822.

139 *Nederlandse bibliografie 1801-1832* I-III, passim.

140 GAL, BLO, sign.: 71462 p: *Dank-offer bij de herstelling der boekdrukkerij van de heeren Herdingh en du Mortier, geruïneerd geweest zijnde bij de ramp van den 12. januarij 1807. Door de gezamenlijke Knechts derzelve Drukkerij* (Leiden 1807) 5.

141 GAL, NNA: Protocol, 73, 31-12-1827, fol. 710v.

142 Zie: G.J. van der Lek, *A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschapij N.V. Leiden 1851-1951* (Leiden 1950) 57-58.

143 Zie voor deze visie: De Wit, 'De drukker en uitgever A.W. Sijthoff te Leiden', 328-345.

Libertatis praesidium

Over de herkomst van een devies

Paul van Heck

Vijfentwintig jaar geleden publiceerde Henk Jan de Jonge een interessant artikel over de ouderdom en de herkomst van het bekende devies van de Leidse Universiteit, *Libertatis praesidium*.[1] In dit artikel toont De Jonge aan dat dit devies minder oud is dan men wellicht geneigd zou zijn te denken. Het begon pas frequent gebruikt te worden na de Latijnse diesrede die Matthias de Vries (1820-1892) in 1874, aan de vooravond dus van het derde eeuwfeest, hield onder de titel *De Academia Lugduno-Batava Libertatis Praesidio* (De Leidse Universiteit als Bolwerk der Vrijheid). In deze rede verklaarde De Vries de uitdrukking *Libertatis Praesidium* ontleend te hebben aan een andere rectorale oratie, die enige decennia eerder was uitgesproken door de classicus Petrus Hofman Peerlkamp (1786-1865), bij diens terugtreden als rector (1839).[2] In Peerlkamps rede leest men op p. 3 de volgende zin:

Sapientiae immortale testimonium est Academia, condita iis institutis, in ea urbe, eo tempore et celeritate, ut libertatis praesidium tamquam divinitus e coelo delapsa esse videatur.[3]

(Een onsterfelijke getuigenis van wijsheid[4] *is de Academie: gesticht met zulke grondslagen, in zulk een stad, op zulk een moment en met zulk een voortvarendheid, dat zij, bolwerk der vrijheid, als van Godswege uit de hemel lijkt neergedaald.)*

In zijn rede van 1874 vertelt De Vries zich nog goed te herinneren dat deze woorden bij hem als jong student groot enthousiasme wekten (*ea verba, probe memini, me adolescentulum mirifice inflammarunt*). Zo'n enthousiasme, dat hij 35 jaar later het meest aansprekende element uit deze zin, de metafoor *libertatis praesidium*, opnam in de titel van zijn plechtige betoog, en in het betoog zelf

Paul van Heck is universitair hoofddocent Italiaanse letterkunde aan de Universiteit Leiden.

Matthias de Vries. Coll. Acad. Hist. Museum.

regelmatig liet terugkeren.[5] Zoals De Jonge opmerkt, is het dan ook aan De Vries te danken 'dat bij het eeuwfeest van 1875 het "bolwerk der vrijheid" opeens een waar cliché bleek te zijn'; met het uiteindelijke gevolg dat *libertatis praesidium* in de 20ste eeuw de min of meer officiële status van universitair devies zou krijgen. Deze woorden werden opgenomen in het randschrift van het door Storm van 's-Gravesande ontworpen embleem of beeldmerk, dat sindsdien – inmiddels in enigszins aangepaste vorm – op veel drukwerk en op het briefpapier van de Universiteit staat afgebeeld.

Blijft de vraag, waar Peerlkamp de uitdrukking *libertatis praesidium* vandaan heeft gehaald. Dat hij deze gewoon 'bedacht' heeft, is op zich natuurlijk mogelijk; maar een paar overwegingen nopen op dit punt tot voorzichtigheid. Ten eerste dateert zijn oratie uit een tijd, waarin het nog een gewaardeerde academische gewoonte was een betoog te doorspekken met een vloed aan citaten en zinswendingen ontleend aan met name klassieke auteurs. Verder was Peerlkamps dies-rede gezien de onderwerpskeuze bepaald gewichtig te noemen. In zijn betoog gaf de auteur namelijk een uitvoerig overzicht van de betrekkingen tussen het Huis van Oranje en de Leidse Universiteit, en stond hij in het bijzonder stil bij de studies die een aantal Oranje-telgen in Leiden had verricht. Het belang dat Peerlkamp

zelf aan deze rede hechtte, blijkt onder andere uit het zeer uitvoerige notenapparaat waarvan hij haar bij publicatie voorzag. En ten derde betreft de hierboven geciteerde passage niet zomaar een willekeurige episode uit de geschiedenis van de Leidse Universiteit, maar het verheven moment van haar stichting en de nobele intenties van haar stichter. Alle reden dus om te veronderstellen dat Peerlkamp zijn woorden hier zorgvuldig zal hebben gewogen en gekozen. Het is dan ook nauwelijks verrassend dat de metafoor *libertatis praesidium* al voor blijkt te komen in een werk waaruit in de loop der tijden talloze redenaars bij officiële gelegenheden dankbaar hebben geput: Titus Livius' *Ab Urbe condita libri*, Geschiedenis van Rome vanaf de stichting van de Stad. Hieronder volgt een korte schets van de historische context waarin deze uitdrukking door Livius wordt gebruikt.

De strijd tussen adel en volk in het oude Rome

We schrijven het jaar 305 *ab Urbe condita*, dat wil zeggen het jaar 449 vóór Christus. De aanhoudende conflicten tussen senaatspartij en volkspartij hebben Rome in een diepe constitutionele crisis gestort. Om de staatsinstellingen grondig te hervormen, nieuwe wetten te formuleren en het volk weer met de adel te verzoenen, is een commissie van tien mannen ingesteld, die vrijwel onbeperkte volmachten hebben gekregen: tegen hun beslissingen kan niet in beroep worden gegaan, en alle andere staatsinstellingen zijn tijdelijk buiten werking gesteld. Maar deze zg. Tienmannen, die allemaal of bijna allemaal patriciërs zijn, beginnen weldra misbruik te maken van hun macht en zich tiranniek te gedragen. Als Appius Claudius, de leider van het tienmanschap, zich bovendien vergrijpt aan Virginia, een meisje uit het volk, komt het leger in opstand, en trekt het volk zich uit protest terug op de Aventijn. De senaatspartij stuurt dan twee mannen die het vertrouwen van het volk genieten, Lucius Valerius en Marcus Horatius, naar de Aventijn om onderhandelingen te openen en de impasse te doorbreken. Dit leidt er uiteindelijk toe dat de Tienmannen gedwongen worden terug te treden, en Valerius en Horatius tot consul worden benoemd. Zij nemen vervolgens een aantal juridische maatregelen om de rechten en de vrijheid van het volk te waarborgen. Allereerst zorgen zij voor een wet die door het volk genomen besluiten bindend verklaart voor de hele bevolking, dus ook voor de patriciërs. Vervolgens noemt Livius nog twee andere wettelijke maatregelen:

aliam deinde consularem legem de provocatione, unicum praesidium libertatis, decemvirali potestate eversam, non restituunt modo, sed etiam in posterum muniunt

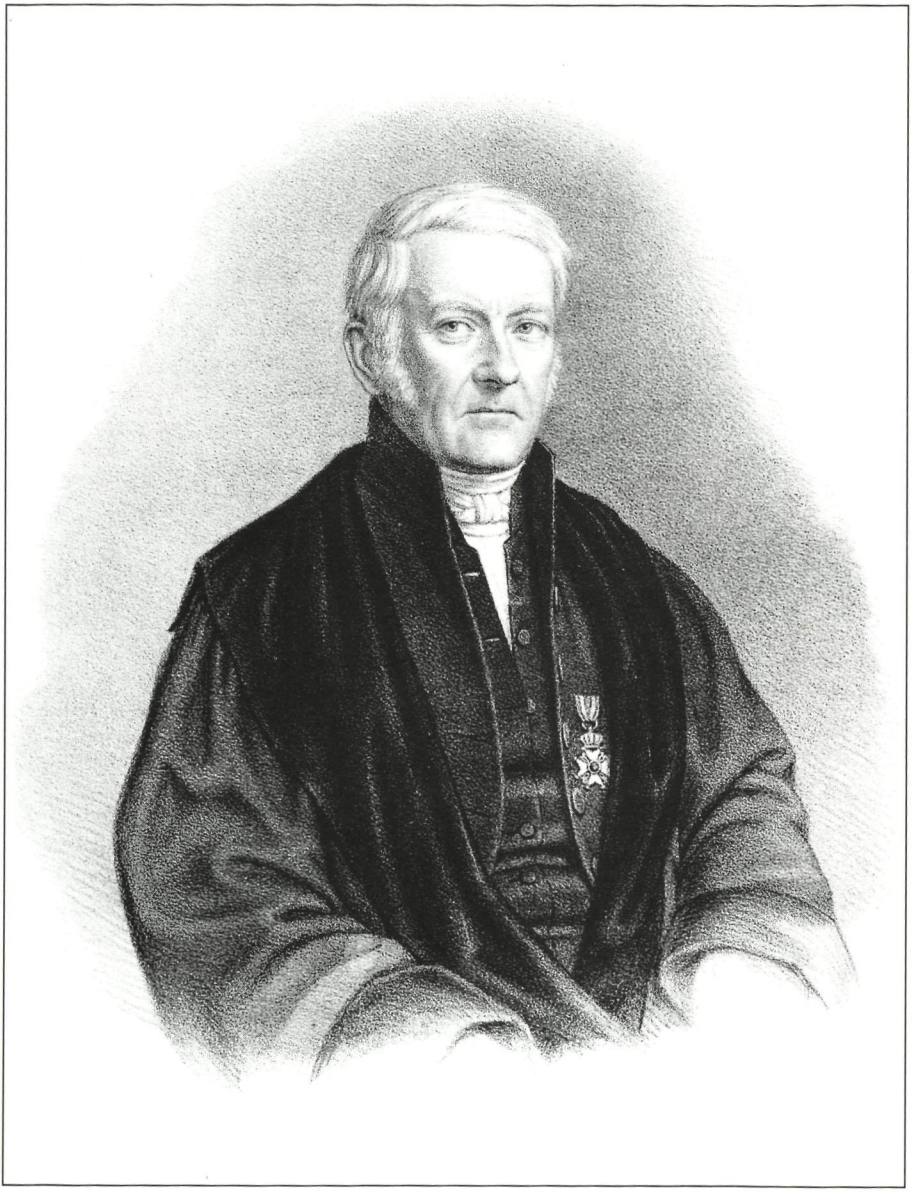
sanciendo novam legem, ne quis ullum magistratum sine provocatione crearet (III.55.4-5).[6]

(een andere consulaire wet, die het mogelijk maakte bij de volksvergadering beroep aan te tekenen, bolwerk der vrijheid enig in zijn soort, die tijdens het bewind van de Tienmannen buiten werking was gesteld, verklaren zij niet alleen weer van kracht, maar verlenen zij bovendien voor de toekomst nog meer gewicht middels een nieuwe wet, die bepaalt dat geen enkel ambt meer in het leven mag worden geroepen tegen welks beslissingen niet bij de volksvergadering in beroep kan worden gegaan.)

Met de term *praesidium libertatis* typeert Livius dus de beroepsmogelijkheid bij de volksvergadering (of, wat op hetzelfde neerkomt, de wet waarin deze is vervat, de zg. *Lex Valeria de provocatione*),[7] die iedere Romeinse burger in staat stelt maatregelen van bestuur die als onjuist of onrechtvaardig worden beschouwd, ter discussie te stellen. Peerlkamp past deze beeldspraak toe op de oorsprong en grondslagen van de universiteit; alleen staat de vrijheid bij hem voorop (*libertatis praesidium*), waardoor het vrijheidsidee extra reliëf krijgt.[8]

Peerlkamp en Livius

Dat Peerlkamp deze passage van Livius in gedachte heeft gehad,[9] is des te zekerder omdat dezelfde zin nog twee andere toespelingen op Livius bevat. Ten eerste natuurlijk de woorden *condita* en *urbe*, die samen onvermijdelijk de titel van diens Romeinse geschiedenis in herinnering roepen. Een tweede toespeling is vervat in de zinsnede die onmiddellijk op ons devies volgt, *tamquam divinitus e coelo delapsa*. Deze woorden herinneren aan een beroemde passage in Livius' boek I. Daarin wordt verhaald op welke wijze Romulus, de stichter en eerste koning van Rome, na vele jaren over de stad geregeerd te hebben de aarde verliet. Toen hij op een dag zijn troepen inspecteerde, brak er opeens een noodweer los en werd Romulus door een wolk aan het zicht onttrokken. Toen deze weer optrok, 'was Romulus niet meer op aarde'. Het volk roept hem onmiddellijk uit tot 'een god geboren uit een god, koning en vader van de stad Rome', en smeekt hem om bescherming. Livius laat duidelijk blijken weinig geloof te hechten aan deze 'hemelvaart', en vermeldt dat sommigen direct al vermoedden dat Romulus in werkelijkheid door de senatoren uit de weg was geruimd. Desondanks – vervolgt Livius – vond het verhaal geloof, onder meer omdat zich weldra ene Proculus Julius aandiende, die in de volksvergadering de volgende getuigenis aflegde:

Petrus Hofman Peerlkamp. Coll. Acad. Hist. Museum.

O Quirieten,[10] *Romulus, de vader van deze stad, is vanmorgen bij het ochtendgloren plotseling uit de hemel neergedaald (*coelo repente delapsus*), en aan mij verschenen. Toen ik versteend van schrik met eerbiedig neergeslagen ogen bleef staan en hem smeekte mij toe te staan hem in de ogen te zien, sprak hij: 'Ga, en bericht de Romeinen dat de hemelgoden hebben beschikt dat mijn Rome hoofdstad van de wereld zal worden. Laten zij zich daarom wijden aan de krijgskunde, en laten zij beseffen en aan latere generaties doorgeven dat geen macht ter wereld de wapens van Rome zal kunnen weerstaan.'*

De woorden *e coelo delapsa* in Peerlkamps betoog lijken duidelijk geënt op deze passage. Maar wat is de zin van deze subtiele toespeling op Romulus? Was het wellicht Peerlkamps bedoeling aldus achter de figuur van de Vader des Vaderlands en stichter van de Alma Mater de schaduw van de vergoddelijkte stichter en vader van het *alma Roma* op te doen rijzen? En was het misschien ook zijn bedoeling aldus enige verwantschap te suggereren tussen de beschavende missie van Rome en die van de Leidse Universiteit?

Dit is een vraag die verderop in dit artikel beantwoord zal worden, na een andere vraag die voor ons veel belangrijker is: was Peerlkamp de eerste die de uitdrukking *libertatis praesidium* gebruikte in een andere context dan de oorspronkelijke, en in verband bracht met het (universitaire) onderwijs, of sloot hij daarmee aan bij een reeds bestaande traditie?

Peerlkamps voorgangers

Enig speurwerk leidt al gauw tot de conclusie dat het laatste het geval is. Veertig jaar eerder was hetzelfde namelijk al gedaan door de jurist en oud-historicus Cornelis Willem de Rhoer (1751-1821).[11] Deze aanvaardde op 7 maart 1798 zijn professoraat in de rechten in Utrecht met het uitspreken van een *Oratio pro recta civium institutione*, een pleidooi voor goed onderwijs aan de burgers, dat hij direct al in de titel typeerde als *unico libertatis praesidio*, 'enig bolwerk van de vrijheid'. De essentie van zijn uitvoerige maar voor kenners van het genre enigszins voorspelbare betoog laat zich eenvoudig in een paar woorden vatten: 'alleen goed onderwijs in het recht, en goed onderwijs in het algemeen, zorgt voor goede wetten, voor een gezonde moraal, voor burgerzin en voor vaderlandsliefde; daarom vormt zulk onderwijs een absolute voorwaarde voor politieke vrijheid'.

En op zijn beurt blijkt De Rhoer niet de eerste te zijn geweest die de uitdrukking *libertatis praesidium* in de titel van een academische oratie opnam. Datzelfde was

ruim een halve eeuw eerder ook al gedaan door een andere, ditmaal Leidse, hoogleraar in de rechten: de oorspronkelijk uit Beieren afkomstige Johann Conrad Rücker (1691-1778).[12] Toen deze op 8 februari 1742 voor de eerste maal terugtrad als rector, hield hij een *Oratio de libertatis praesidio, jure civili*, over het burgerlijk recht als bolwerk van de vrijheid. Zoals de titel van zijn betoog al doet vermoeden, legt Rücker een iets ander accent dan na hem De Rhoer. Laatstgenoemde, die zoals gezegd behalve jurist ook oud-historicus was, achtte voor de verdediging van de vrijheid niet alleen goed onderwijs in de rechten, maar goed onderwijs überhaupt fundamenteel. Rücker, die een 'zuivere' jurist was, kent de rol van kampioen van de vrijheid uitsluitend toe aan het (burgerlijk) recht, en citeert in dit verband onder andere een bekende uitspraak van Cicero: 'wij zijn allen slaven van het recht, opdat wij vrij kunnen zijn'.[13]

Rückers betoog is aanzienlijk korter dan dat van De Rhoer, maar de nadruk die onze metafoor erin krijgt, is veel groter. Dit geldt met name voor het slotakkoord, waarin Rücker losbarst in een jubelende lofzang op de rechtsgeleerdheid, en langzaam toewerkt naar een climax waarin hij zijn vak kenschetst als een *firmissimum verae libertatis praesidium*, een onwankelbaar bolwerk van de ware vrijheid. Van dit fraaie stukje retorica moet hier in ieder geval het begin worden geciteerd:

O ergo divinum munus, sanctissima jurisprudentia! O pulcherrimum, et vere coelo delapsum dulcissimae libertatis ancile et Palladium!

(O goddelijk geschenk, allerheiligste jurisprudentie! O wonderschoon schild en palladium van de allerzoetste vrijheid, waarlijk uit de hemel neergedaald!)

Ook deze, voor ons doel zeer interessante passage behoeft enige toelichting. Met de term *ancile* werd in Rome een heilig schild aangeduid, dat volgens een oeroude traditie tijdens een epidemie uit de hemel was neergedaald, en in handen was gevallen van Numa Pompilius, de tweede koning van Rome en de grondlegger van de Romeinse godendienst. Van dit schild had Numa twaalf replica's laten maken, en deze toevertrouwd aan de zg. Saliërs, twaalf priesters die toegewijd waren aan de cultus van de oorlogsgod Mars Gradivus. Het Palladium was het beroemde Pallasbeeld dat Troje beschermde en onneembaar maakte; pas toen Odysseus en Diomedes het met een list hadden geroofd, konden de Grieken de stad veroveren. Dit beeld heette later verhuisd te zijn naar Rome, waar het als tastbaar bewijs van Romes Trojaanse oorsprong werd vereerd als een heilige

Johann Conrad Rücker. Academiegebouw, Faculteitskamer der Rechtsgeleerdheid.

relikwie. En wat in dit verband nog belangrijker is: volgens een wijdverbreide traditie, waarvan onder andere melding wordt gemaakt door Ovidius (*Fasti* 6.421-422) en Dionysius van Halicarnasse (*Ant. Rom.* II.66.5), zou ook het Palladium oorspronkelijk uit de hemel op aarde zijn neergedaald. Rückers extatische jubelkreet is in mythologisch opzicht dus uitstekend onderbouwd.

Rückers directe referentiepunt is hier ongetwijfeld een Livius-passage (V.52.7) waarin het Palladium en de *ancilia*[14] in één adem worden genoemd als behorende tot de heiligste voorwerpen die Rome bezit. Even verderop (V.54.7) zal Livius deze *ancilia* vervolgens typeren als 'uit de hemel omlaag gezonden', waarbij hij de woorden *coelo demissa* gebruikt. Rücker gebruikt echter voor hetzelfde feit, zoals we gezien hebben, de uitdrukking *coelo delapsum*: precies de uitdrukking dus die Livius kiest voor de nederdaling uit de hemel van Romulus, en die we ook al zijn tegengekomen bij Peerlkamp.

Dit alles roept natuurlijk de vraag op, of Peerlkamp de oratie van Rücker (en die van De Rhoer) gekend heeft. In afwachting van verder onderzoek naar de geschiedenis en het gebruik van de uitdrukking *libertatis praesidium*, is het beter deze vraag vooralsnog onbeantwoord te laten. Maar in ieder geval werpt Rückers oratie nieuw licht op de woorden *e coelo delapsa* bij Peerlkamp: want bij nader inzien lijkt het zinniger deze niet in de eerste plaats in verband te brengen met de nederdaling van Romulus, maar vooral met die van het Palladium: het beeld van Pallas Athene alias Minerva, godin van kunsten en wetenschappen en symbool van de Academie, die in Peerlkamps zin trouwens ook expliciet wordt genoemd.

Willem van Oranje, Peerlkamp en De Vries

Het devies *libertatis praesidium* wordt vaak in verband gebracht met de beroemde stichtingsbrief (28 december 1574) van Willem van Oranje aan de Staten van Holland. In de aanhef van deze brief dringt deze er zoals bekend op aan een universiteit te stichten *tot een vast stuensel ende onderhoudt der vryheyt ende goede wettelicke regieringe des lants*; en verderop typeert hij de door hem gewenste universiteit als een uitstekend middel om 's lands vijanden te verhinderen *haere vierighe tirannie ende verdruckinghe so des goddelicken diensts als der vryheyt der landen tsy met gewelt ofte met listicheyt* weer te gaan botvieren, en verder *als een vast blochuys ende bewaernisse der gantscher landen.*[15] Deze brief, waarvan enige passages nadere bestudering zouden verdienen,[16] was toegankelijk voor Peerlkamp, en men zou kunnen veronderstellen dat de hier gecursiveerde passages in zijn literaire geheugen de Liviaanse uitdrukking *libertatis praesidium* hebben wakker

Het huidige beeldmerk van de Leidse Universiteit.

geroepen. Maar inmiddels moge duidelijk zijn dat de werkelijke gang van zaken een andere is geweest.[17]

Vijfendertig jaar later zal De Vries Oranjes brief en het huidige devies van de Universiteit nadrukkelijk met elkaar in verband brengen door de eerste en de derde hierboven geciteerde zinsneden (*tot een vast [...] lants* en *als een vast [...] landen*) een prominente plaats te geven voorin de uitgave van zijn betoog, en in de titel ervan de woorden *libertatis praesidium* op te nemen.[18] In het betoog zelf staan voorts zinnen te lezen als *Ipse Arausiacus scripsit, Academiam libertati praesidio futuram* ('Oranje zelf schreef dat de Academie bedoeld was als een bolwerk der vrijheid'). Maar natuurlijk bedoelde hij daarmee niet te beweren dat Oranje de precieze uitdrukking *libertatis praesidium* (of haar Nederlandse equivalent) letterlijk gebruikt zou hebben. Al wat hij beoogde, was een suggestieve parallel te creëren tussen de gedenkwaardige woorden van de stichter en de door hem zo geliefde metafoor uit Livius,[19] die vooral door zijn toedoen uiteindelijk de zinspreuk van de Leidse Universiteit zou worden.

Op grond van het bovenstaande kan dus de volgende voorlopige conclusie worden getrokken. De uitdrukking *libertatis praesidium* is oorspronkelijk afkomstig uit Livius, die haar gebruikte ter aanduiding van bepaalde juridische maatregelen ter bescherming van de vrijheid van de massa, die stamden uit een ook voor hem lang vervlogen tijd. In het midden van de 18de eeuw wordt deze door Rücker direct of indirect aan Livius ontleend ter aanduiding van bepaalde garanties die geboden worden door (goed onderwijs in) het recht, met name het burgerlijk recht. Een halve eeuw later gebruikt De Rhoer haar ter onderstreping van het belang van goed onderwijs in meer algemene zin. En weer een halve eeuw later gebruikt Peerlkamp haar met betrekking tot één specifieke onderwijsinstelling, en één specifieke historische context: de vrijheidsstrijd tegen de Spaanse overheersing. Verder onderzoek naar de verspreiding en de precieze toepassing van onze metafoor zal dit beeld wellicht kunnen aanscherpen en completeren. Maar nu al staat vast staat dat de voorgeschiedenis van de zinspreuk van de Leidse Universiteit rijker en complexer is dan tot nog toe werd aangenomen.

Noten

1 H.J. de Jonge, 'Ouderdom en herkomst van het devies der Leidse Universiteit', *Jaarboekje voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en omstreken* 70 (1978) 143-146. Zie ook De Jonges ingezonden brief in *Mare* 23, 7 februari 1985, waarin o.a. gewezen wordt op het verschil tussen het (ovale) beeldmerk van de Universiteit, dat het omschrift *Academia Lugduno-Batava: Libertatis Praesidium* draagt, en het (ronde) Grootzegel, waarop de tekst *Signum Maius Academiae Lugdunensis apud Batavos* (Grootzegel van de Leidse Universiteit) prijkt. Met dank aan Corrie van Maris van het Academisch Historisch Museum.

2 P. Hofman Peerlkamp, *Oratio de perpetua, quae Academiae Leidensi cum gente Arausiaca intercessit, necessitudine, spectata praecipue in studiis principum* (Leiden 1840).

3 De tekst van deze oratie in de *Annales Academici*, jrg. 1838-39 (verschenen 1841) 5-108, wijkt op vele plaatsen enigszins af van de in 1840 gedrukte versie. Ook de hier geciteerde zin heeft daar, hoewel min of meer dezelfde inhoud, een iets andere vorm: *Sapientiae immortale testimonium est Academia, condita iis auspiciis, ea in urbe, eo tempore, ea celeritate, ut tamquam libertatis praesidium divinitus e coelo delapsa esse videatur* (p. 8). Zie in dit verband ook P. Hofman Peerlkamp, *Opuscula oratoria et poetica. Nunc primum coniunctim edidit Io. Theod. Bergman* (Leiden 1879) 104.

4 De wijsheid waarvan hier gesproken wordt, is die van Willem van Oranje, die het initiatief nam tot de nieuwe universiteit, en daarom als haar stichter kan worden aangemerkt.

5 Maar zoals De Jonge reeds vermeldt, gebruikt De Vries het Nederlandse equivalent van *libertatis praesidium* al in zijn *Toespraak tot de Studenten der Leidsche Hoogeschool, bij de Vaderlandsche Feestviering op den 19 november 1863* (Leiden 1863) 24: 'Als een bolwerk der vrijheid door Vader Willem gegrondvest, door hem bestemd om in het hart der opgroeiende burgers van den staat, door kern van wetenschap, diezelfde beginselen te kweeken, door hem in 's lands raadzaal beleden en op het slagveld verdedigd, waardoor zijn naam onsterfelijk is geworden, heeft onze Leidsche School van stonden aan hare roeping begrepen, de verwachting van haren grooten stichter vervuld.'

6 Bij het ter perse gaan van dit artikel wees De Jonge (die ik dank voor zijn stimulerend commentaar) mij op zijn bijdrage aan het recente *Album Amicorum Christiano Heesakkers* (Voorthuizen 2000), getiteld 'Uit de voorgeschiedenis van de zinspreuk "Praesidium Libertatis"'. Deze bijdrage bestaat uit drie citaten, waarvan het eerste de hier gememoreerde Livius-passage is.

7 Over deze wet, zie R.M. Ogilvie, *A Commentary on Livy, Books 1-5* (Oxford 1965) 252, 497-499, en de daar vermelde bibliografie.

8 Zie evenwel ook Liv. III.53.6, waar het verzoek van het opstandige volk om het volkstribunaat en het recht van beroep in ere te herstellen, aan Valerius en Horatius het commentaar ontlokt: *libertati enim ea praesidia petitis* ('jullie vragen dit om jullie vrijheid gewaarborgd te zien'). Ook hier staat het begrip *libertas* dus voorop. De volgorde *libertatis praesidium* is, voor zover ik heb kunnen zien, ook steeds aangehouden in het drukwerk van de Leidse Universiteit; maar het vignet op de cappa's van de eredoctoren dat staat afgebeeld in de *Mare* van 31 januari 1985, draagt het motto *praesidium libertatis*, en in die volgorde staan de woorden ook op een van de gebrandschilderde ramen van het Groot Auditorium.

Ten slotte zij vermeld dat Livius elders (III.46.8) ter aanduiding van volkstribunaat en recht van beroep i.p.v. de term *praesidium* het synoniem *arx* gebruikt: *duas arces libertatis tuendae* ('twee burchten om de vrijheid te beschermen').

9 Van de handvol plaatsen in de Latijnse letterkunde waar men de uitdrukking *praesidium libertatis* aantreft, is de onze de enige waar beide termen naast elkaar en in een exclusief syntactisch verband worden gebruikt. Vgl. evenwel ook Cic. *Phil.* IV.4: *praesidium [...] salutis libertatisque vestrae*, in een context waarin gesproken wordt over de vrijheid van het Romeinse volk als geheel.

10 Met deze term plachten in de volksvergadering de Romeinen te worden aangeduid.

11 Over De Rhoer, zie M. Ahsmann, *Bibliografie van hoogleraren in de rechten aan de Utrechtse Universiteit tot 1811* (Amsterdam etc. 1993) 127-128.

12 Over Rücker, zie M. Ahsmann en R. Feenstra, *Bibliografie van hoogleraren in de rechten aan de Leidse Universiteit tot 1811* (Amsterdam etc. 1984) 203-205, alsmede, voor een enkele aanvulling en precisering, de hiervóór geciteerde bibliografie van Utrechtse hoogleraren, 42.

13 *Legum [...] idcirco omnes servi sumus, ut liberi esse possimus* (*Pro Cluentio* 146).

14 In de literaire traditie wisselen verwijzingen naar het ene, uit de hemel neergedaalde *ancile*, en naar de twaalf *ancilia* die Numa naar dit model zou hebben laten maken, elkaar af.

15 Ik citeer uit P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit* I (Den Haag 1913) 1-2*. Deze brief was reeds gepubliceerd in de monumentale *Handvesten, privilegien, octroyen, rechten en vryheden [...] der stad Leyden* van Frans van Mieris (Leiden 1759) 513-514, en was voor Hofman Peerlkamp bovendien toegankelijk in de Resoluties van Curatoren. Molhuysen citeert uit deze laatste bron, met aanpassing van de spelling. De zinsnede 'tot een vast stuensel [of steunsel] ende onderhout der vryheyt *etc.*' leest men ook in de eerste ordonnantiën van de Universiteit, gedateerd 12 februari 1575: zie N.C. Kist, *Bijdragen tot de vroegste geschiedenis en den toekomstigen bloei der Hoogeschool te Leiden* (Leiden 1850) 19.

16 Op toeval berust vermoedelijk de overeenkomst tussen de zinsnede 'tot [...] onderhoudt der vryheyt ende goede wettelicke regieringe des lants' en de zinsnede 'tot onderhoudinghe haerder [= van het volk] vryheyt ende haers rechts', die in de eerste Nederlandse vertaling (of liever vrije bewerking) van Livius terug lijkt te gaan op de uitdrukking *libertatis praesidium* (zie de eerste uitgave, Antwerpen 1541, c. XXXIr, en verder J.F. Vanderheyden, *De Livius-vertaling van 1541* (Gent 1959)). Voorts lijkt de kwalificatie 'vast' die in Oranjes brief zowel de combinatie 'stuensel ende onderhoudt' als het 'blochuys' schraagt (en de kwalificatie *firmum/firmissimum*, die bij Rücker de *praesidium* kwalificeert), vooral in combinatie met 'blochuys' een bijbelse connotatie te hebben. Relevant zijn hier twee passages uit de Psalmen: 18.3 en 62.3. De eerste luidt in de vertaling van Marnix van Sint-Aldegonde (1580) 'God is mijn borcht, mijn blochuys sterc end' vast'; de tweede 'Hy [God] is voorwaer mijn rotze sterck, / Mijn heylant ende bollewerck' ('end vast bollewerck' in ed. 1591). Voor het verband tussen de middelned. termen *blochuus/blockwerck* en *bolwerk*, zie ten slotte het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* s.v. *blokhuis*.

17 Peerlkamp voorziet zijn eerder geciteerde zin *Sapientiae [...] videatur* van een uitvoerige annotatie, waaruit in ieder geval blijkt

dat hij goed bekend was met de stichtingsgeschiedenis van de Leidse Universiteit. Maar zijn annotatie bij de uitdrukking *libertatis praesidium*, waarin hij o.a. een epigram van Janus Dousa citeert, gaat niet in op de herkomst van deze uitdrukking. Zie in dit verband ook n. 19.

18 In zijn *Oratio* vertaalt De Vries de eerste passage uit Oranjes brief ook letterlijk: zie p. 4, waar hij gewag maakt van diens bedoeling *ut conderetur Academia quae 'libertatem fulciret et conservaret'*.

19 Dat De Vries wist dat de woorden *libertatis praesidium* door Peerlkamp ontleend waren aan Livius, kan met zekerheid worden aangenomen. Ten eerste komt in De Vries' *Oratio* een passage voor (p. 41), waarin het begrip *praesidium* direct in verband wordt gebracht met wetten: *Legibus utimur aequissimis, quarum praesidio suam quisque artem adeo libere profitemur, ut nihil possit supra* ('Wij hebben zeer rechtvaardige wetten, dankzij welker bescherming iedereen zijn beroep zo vrij kan uitoefenen als maar denkbaar is'). Verder was De Vries zeer vertrouwd met de Latijnse letterkunde, en schepte hij er genoegen in zijn oraties op te fleuren met allerlei klassieke citaten en zinswendingen. Zie in dit verband het portret dat A. Kluyver van hem schetste in de *Levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Leiden 1893) 39-108; aldaar op p. 88: 'men vond dat hij zich bij voorkeur bediende van datgene wat klonk alsof het reeds vaak dienst had gedaan. [...] In de Latijnsche welsprekendheid van De Vries achtte men dat allesbehalve een gebrek: het was een genot, daarin de classieke wendingen terug te vinden die men zich uit zijne schooljaren herinnerde.' Een korte blik op bijv. het begin van de *Allocutio* (Toespraak) waarmee De Vries op 8 februari 1875 in de Senaatskamer de afgezanten van de andere universiteiten mocht verwelkomen, volstaat om zeker te zijn (zo daar nog enige twijfel over mocht bestaan) dat ook hij met Livius' werk zeer vertrouwd was: de Liviaanse citaten en toespelingen buitelen er over elkaar heen. En wat gold voor De Vries (en Peerlkamp, en De Rhoer, en Rücker), gold (zoals Kluyver trouwens al duidelijk maakt) ook voor hun toehoorders: ook zij wisten maar al te goed aan welke bron de redenaar zich had gelaafd. Deze bron expliciet vermelden was behalve volstrekt ongebruikelijk ook volstrekt onnodig, en zou bovendien het feest der herkenning waarvan de toehoorders zich deelgenoot voelden, bedorven hebben. Bij wijze van curiositeit zij ten slotte vermeld dat De Vries in zijn jeugd op het Haarlems gymnasium onderwijs in de klassieke talen had gekregen van een broer van Hofman Peerlkamp, J. Venhuizen Peerlkamp, die daar toen rector was (zie het levensbericht, 40). De Vries' vader Abraham, ten slotte, was zeer bevriend met Hofman Peerlkamp: zie de brieven aan deze laatste van Abraham en van Matthias die bewaard worden in de UB Leiden.

Een Leidse studentenkamer belicht

De schouw van Nieuwe Rijn 30

Marthe Stallenberg

Inleiding

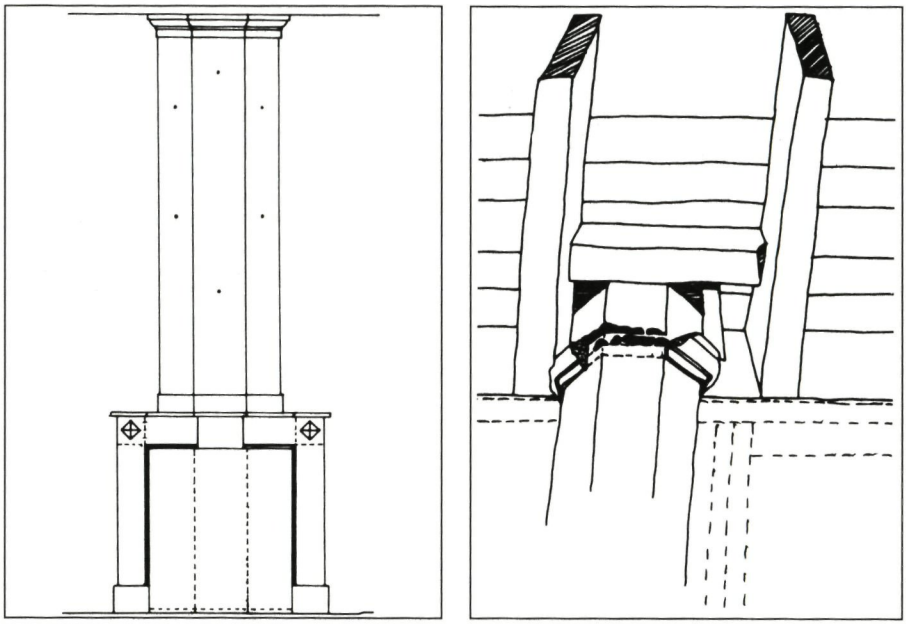
In het kader van een werkgroep bouwhistorie aan de Universiteit Leiden onder leiding van Dirk J. de Vries, onderzocht een groep studenten in 2000-2001 enkele panden aan de Nieuwstraat 15 en de Nieuwe Rijn 30, in het centrum van Leiden. Nieuwstraat 15 is een rijksmonument en het pand dat er voor ligt, Nieuwe Rijn 30, is een gemeentelijk monument met uitzicht op het stadhuis. Ten tijde van het onderzoek werd het pand verbouwd.

Op de eerste verdieping van Nieuwe Rijn 30 is een schouwtje aanwezig, van een type waarvan er voor zover bekend weinig bewaard gebleven zijn. De belangrijkste vragen met betrekking tot de schouw zijn uit welke tijd deze dateert en of de schouw oorspronkelijk bedoeld was voor een open haard of voor een kachel. Het onderzoek concentreerde zich voornamelijk op wat de bouwsporen zouden kunnen vertellen over de schouw. Later konden deze bevindingen aangevuld worden met gegevens uit andere bronnen.

Beschrijving van de schouw

De schouw bestaat uit twee delen. Een rechthoekige schoorsteenmantel, met daarboven een smalle, vijfzijdige boezem. De stookplaats, de nis in de mantel, heeft eveneens vijf vlakken. Boven in de stookplaats zit een kachelpijp met een diameter van twaalf centimeter. De bakstenen mantel is bekleed met platen zwart, Belgisch marmer. Aan de voorzijde bevindt zich een vrij hoge plint, met daarop stijlen waarop het fries rust. Boven de stijlen bevinden zich vierkante vlakken met gekantelde witmarmeren diamantkoppen. De horizontale dekplaat op de mantel risaleert iets in het midden en aan beide zijden boven de vlakken met

Marthe Stallenberg is kunsthistoricus en werkzaam als beleidsmedewerker bij de Afdeling Welstand van de gemeente Den Haag.

Links: tekening van de schouw. Rechts: schets ten tijde van het onderzoek. Tekeningen auteur.

diamantkoppen. De zijkanten van de mantel zijn glad gestuct met onder een smalle plint. De boezem heeft zoals gezegd vijf vlakken en is ook gestuct. De lijsten en nog intacte guirlandes op de twee schuine vlakken zijn niet eenvormig maar verschillen in dikte en formaat. Onderaan de boezem bevindt zich een gestucte, platte plint, en helemaal bovenaan, waar oorspronkelijk het plafond zat, bevindt zich een vrij grote geprofileerde lijst. Het stucwerk lijkt ter plekke te zijn vervaardigd. Op het brede middenvlak heeft oorspronkelijk een gestucte trofee gezeten, waar alleen de contouren nog van te zien zijn.

In en voor de mantel bevindt zich een gietijzeren plaat met afgeronde hoeken die in de houten vloer is verwerkt. Mogelijk heeft hier later nog een plaat overheen gelegen, hetgeen valt af te leiden uit een twee centimeter hoog spoor in het zwart geschilderde behang in de stookplaats.

Om de schoorsteen in de enkelvoudige balklaag te plaatsen is er een raveling gemaakt op een nogal curieuze plaats vlak langs de balk rechts. Hieruit valt te concluderen dat de enkelvoudige balklaag ouder is dan de schouw. De schouw

zelf staat op een samengestelde balklaag. Zowel de enkelvoudige als de samengestelde balklaag zijn van grenen, en derhalve niet ouder dan begin 17de eeuw, hoewel de vloer van moer- en kinderbalken typologisch ouder is.

Tijdens de recente verbouwing is er in de kamer veel gesloopt: de tussenmuren, het plafond, de vloerbedekking en het stucwerk zijn waarschijnlijk alle van later datum dan de schouw. Op de tweede verdieping, recht boven het schouwtje en buitendaks zijn alle sporen van het rookkanaal verwijderd. Dit rookkanaal was volgens de renovatiearchitect niet ingeboet in de muur, dus van later datum. Om de schoorsteen goed te laten trekken stak die hoog boven het dak uit, blijkens een foto later nog eens opgehoogd. Om te voorkomen dat hij zou omwaaien was hij buiten vastgezet met een ijzer, dat verbonden was met de nokgording.

Simon van Gijn

Ten tijde van het onderzoek kwam ik op een tentoonstelling in het Dordrechts Museum,[1] Geschiedenis in Beeld, op het spoor van enkele eigenhandig gemaakte aquarellen van de studentenkamer van Simon van Gijn. De voornoemde schouw staat erop afgebeeld, en het onderschrift luidde: Nieuwe Rijn 30.[2]

Van 1856 tot 1862 was de voorkamer op de eerste verdieping van Nieuwe Rijn 30 de studentenkamer van Simon van Gijn. De heer C.M. de Bruijn, conservator van het Museum Mr. Simon van Gijn, schrijft dat Van Gijn van 1854-1862 aan de Nieuwe Rijn bij weduwe Swart heeft gewoond, maar hij vermeldt geen huisnummer.[3] Mevrouw J. Beijerman-Schols, die voor de tentoonstelling Geschiedenis in Beeld alles heeft nagetrokken, heeft het adres gevonden.[4] Van Gijn huurde de kamer bij de heer J.L. de Vette.[5] In 1832 kocht Johannes Laurentius de Vette, broodbakker, het pand van Juffrouw Maria Elisabeth Putker, gehuwd met Herman Anthony Sparenberg.[6] Zij had het pand geërfd van haar vader, Fredrik Willem Putker.[7] Simon van Gijn staat bij De Vette ingeschreven van 1857 tot 1863, maar woonde er zeker van 1856 tot 1862.[8] Er is een uittreksel van 15 december 1864 van de Perceelsgewijze Kadastrale legger van Leiden, waarin het eigendom van De Vette beschreven wordt. Hij verkocht het pand in 1865 aan Carel van den Berg, die een behangselfirma had. Blijkens de notariële akte van 17 oktober 1864, was de winkelopstand bij verkoping al in het pand aanwezig.[9]

Simon van Gijn werd in 1836 te Vlaardingen geboren als enig kind van Cornelia Johanna Hooghwinkel en Dirk de Kater van Gijn. Dirk de Kater van Gijn stamde uit een geslacht van scheepsbouwers en reders. De vader van Cornelia kwam oorspronkelijk uit Dordrecht. Na hun huwelijk vestigde het paar zich eerst

in Vlaardingen, maar in 1842 verhuisden ze naar Dordrecht. Hier bracht Simon zijn schooltijd door. In 1853 vertrok Van Gijn naar Leiden, waar hij rechten ging studeren. Hij ging op kamers op de Nieuwe Rijn, en werd lid van het Leidsch Studenten Corps en het gezelschap 'Dordracum', bestaande uit van Dordrecht afkomstige studenten. Van 1860 tot en met 1861 volgde Van Gijn privaatcolleges Vaderlandse geschiedenis bij professor R. Fruin. Op 19 december 1862 sloot Simon van Gijn zijn studie af, waarna hij zich vestigde als advocaat te Dordrecht. In 1864 werd hij als firmant bij de bank van zijn vader opgenomen. Ook trouwde hij dat jaar met Cornelia Agatha Vriesendorp. Het paar vestigde zich aan de Nieuwe Haven 29 te Dordrecht. Het huis werd uiterst luxueus ingericht. Ieder jaar maakte het paar een lange buitenlandse reis. Van Gijn beschreef onder andere Nederlandse schilderijen in buitenlandse collecties en verzamelde gedurende zijn hele leven vooral prenten. Hij was een van de initiatiefnemers van de oprichting van de 'Vereeniging Oudt-Dordrecht'. Zijdelings raakte hij betrokken bij diverse andere commissies en is hij bestuurslid bij de 'Vereniging Rembrandt', opgericht door jhr. mr. Victor de Stuers. In 1889 overleed zijn vrouw op 48-jarige leeftijd. Begin 20ste eeuw ging de gezondheid van Van Gijn zelf ook achteruit. Hij moest enkele van zijn activiteiten opgeven, maar ging door met verzamelen. In 1913 kocht Van Gijn een buurpand, waarschijnlijk toen al met het idee een museum na te laten. De laatste jaren van zijn leven was Van Gijn gekluisterd aan een rolstoel. Op 5 mei 1922 overleed hij.[10]

Behalve dat Van Gijn prenten verzamelde, tekende en aquarelleerde hij zelf ook niet onverdienstelijk. Zijn eerste tekenlessen kreeg hij in Dordrecht van de kunstenaar Johannes Rutten. Van Gijn maakte onder andere schetsjes van scheepjes, van zijn studentenkamer en van Leiden en omstreken.[11]

Beschrijving van de aquarellen van Simon van Gijn

Er zijn drie aquarellen van de kamer aan de Nieuwe Rijn 30 bewaard gebleven.[12] Twee van de aquarellen, in kleur uitgevoerd, hebben hetzelfde standpunt, dat wil zeggen vanaf de westelijke richting naar de oostelijke muur. Ten tijde van Van Gijn moet de kamer ongeveer zes meter diep en vijfeneenhalve meter breed geweest zijn, zoals ook valt af te leiden aan gevonden sporen in de draagmuren. De inrichting is op beide aquarellen qua meubels identiek maar de ene afbeelding is meer uitgewerkt en er liggen tapijten met gekleurde strepen over een vloerbedekking, met afwisselend roodachtige en blauwige banen. De andere afbeelding heeft een witte vloer, waar schetslijnen overheen getrokken zijn. Ook het muurvlak

'Mijn studentenkamer Leiden N. Rijn 1856-1862. S. van Gijn'. Coll. Museum Mr. Simon van Gijn, Dordrecht.

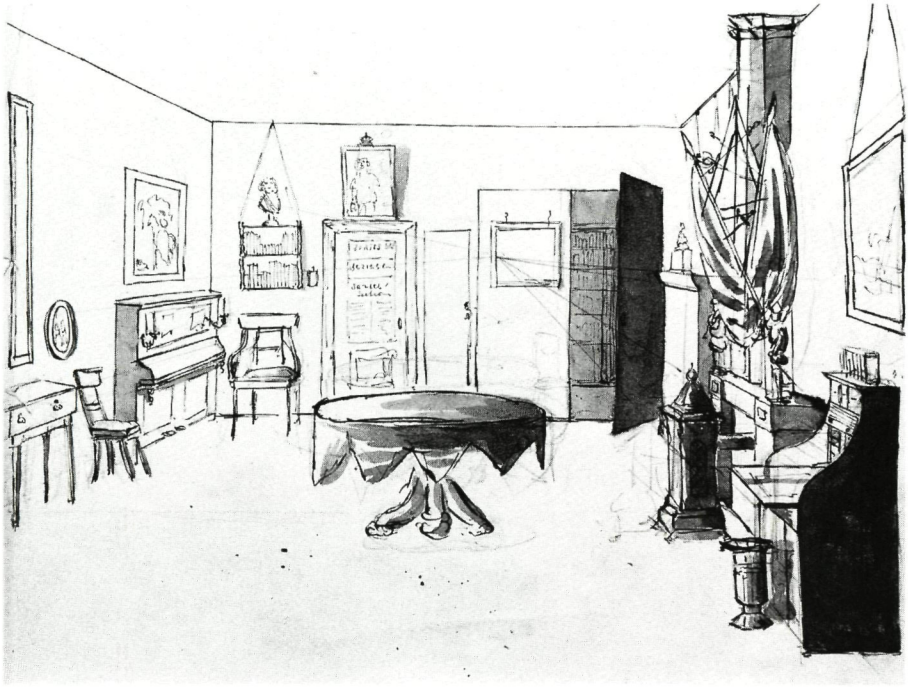
van de tussenmuur is nog wit. Waarschijnlijk heeft Van Gijn de aquarel niet afgemaakt.[13] Op de andere aquarel is een deur te zien als van een alkoof of kast. De schouw klopt in uitbeelding vrijwel met wat er daadwerkelijk aangetroffen is. Het enige dat afwijkt is dat er geen lijstje onderaan de boezem afgebeeld is en op de zijvlakken van de boezem geen guirlandes. Het kan haast niet anders of dit alles heeft er toen wel gezeten. Misschien vond Van Gijn het stucwerk onbelangrijk, of vond hij het ouderwets. Hij hing niet voor niets een schilderij over de trofee op het midden van de boezem! Voor de mantel is een kachel geplaatst, waarvan de pijp in het rookkanaal steekt. Op de aquarellen van Simon van Gijn is te zien dat de schouw zich in het midden van het muurvlak bevindt, zodat in de kamer symmetrie ontstaat. Hierin ligt de verklaring voor de vreemde

Studentenkamer van Simon van Gijn te Leiden, Nieuwe Rijn 30. Coll. Museum Mr. Simon van Gijn, Dordrecht.

plaats van de raveling in de balklaag. Het plafond heeft een gladde afwerking, die de balkenlaag uit het zicht laat. Waarschijnlijk is het plafond gestuct maar niet versierd. Het enige spoor dat hiervan nog te vinden was, was een restant hout van ongeveer een centimeter dikte aan een spijker in een van de balken, mogelijk van een stuclat. De schilderijen voor de wanden hangen met koorden aan een tegen het plafond bevestigde lat. Dit wijst op betengelde wanden.

De schetsmatige zwart-wit tekening laat de kamer vanuit een ander standpunt zien. De inrichting is qua meubilering afwijkend van de andere twee aquarellen. Wel is de schouw met kachel afgebeeld. Voor het stucwerk hangt nu wat anders dan een schilderij. Dit kan een soort banier zijn, of iets dat met de scheepvaart van doen heeft. Er is geen bed of bank waar men op zou kunnen slapen. In de tussenmuur zijn van links naar rechts een toegangsdeur met daarnaast een smal

'Mijn studentenkamer Leiden Nieuwe Rijn 1856-1862. SvG'. Coll. Museum Mr. Simon van Gijn, Dordrecht.

deurtje, mogelijk voor een kast, te zien. Daarnaast bevindt zich een grote dubbele kastdeur. Wat zich hierachter bevond laat zich slechts raden. Op de afbeelding zijn objecten te zien die op boeken lijken, maar het is ook aannemelijk dat zich hier een soort bedstee in een alkoof bevond.

Datering

Om de schoorsteen te dateren staan verschillende mogelijkheden ter beschikking: bouwhistorische sporen, stijl, materiaalgebruik en eventueel archivalische gegevens. De schoorsteenmantel is strak en eenvoudig. De boezem daarentegen is sierlijk en lijkt haast uit een andere tijd te stammen. Het is mogelijk dat schoorsteenmantel en boezem daadwerkelijk uit een andere tijd stammen, althans op stilistische gronden. In de bouwsporen en andere bronnen zijn hier echter geen

aanwijzingen voor gevonden. Het belangrijkste stijlkenmerk, de trofee op de voorzijde is helaas verdwenen. De guirlandes die zich op de zijvlakken bevinden, zijn wel bewaard gebleven. De ojieflijst is een ander overgebleven kenmerk, maar het profiel is helaas niet uitgesproken. Uit de aftekening op de boezem is af te leiden dat er een trofee gezeten moet hebben, die redelijk strak omlaag liep, waarschijnlijk als een soort afhangende doek die om een knop geknoopt was, met een kwastje onderaan. Aan deze doek kunnen dan allerlei dingen gehangen hebben met een symbolische betekenis, die te maken gehad kunnen hebben met het beroep van de toenmalige eigenaar/opdrachtgever, of een meer algemene symboliek, zoals bijvoorbeeld 'de landbouw', 'de zeevaart' of iets dergelijks. Volgens C.W. Fock is het goed mogelijk dat bij dit voorbeeld twee bundels met pijlen aanwezig geweest zijn. Misschien had de trofee iets met 'de jacht' te maken. Aan de hand van de bewaarde guirlandes, die vrij gesloten en dik zijn, is de schouw volgens haar te dateren op 1780/90.[14] Na 1790 wordt de stijl van het stucwerk in Leiden wat ieler en fijner en de guirlandes hebben dan een meer open structuur en zijn ook wat vlakker.[15]

De schoorsteenmantel is in tegenstelling tot de boezem heel strak van vorm. De diamantkoppen op de mantel en de guirlandes duiden op de vroege empirestijl. Met de schouw te vergelijken voorbeelden zijn bijna allemaal afkomstig uit Leiden en worden vrijwel allemaal in het laatste kwart van de 18de eeuw gedateerd, een ruime periode dus.[16]

Daar Fredrik Willem Putker het pand Nieuwe Rijn 30 *in oirconden met onse ondertekening bevestigt op de 7 may 1795, het eerste jaar der Batafieren vrijheid* koopt van Sara Arné, weduwe van wijlen Johannes Blom, die het pand enkele decennia in bezit had,[17] is het aannemelijk dat hij na aankoop het pand heeft laten renoveren, waarbij ook de schouw gebouwd kan zijn. Waarschijnlijk is hij dus de opdrachtgever.

Schouw voor haardvuur of kachel

Het is mogelijk dat de schouw oorspronkelijk een open haardvuur gehad heeft, eventueel met een vuurbak, hoewel het huidige rookkanaal erg smal is, twaalf centimeter in diameter.[18] Op de aquarel van Simon van Gijn is er voor de mantel een kachel geplaatst, waarvan de pijp in het rookkanaal steekt. Deze kachel is zeer waarschijnlijk van later datum. Een belangrijk argument hiervoor is dat de ijzeren haardplaat, die in de vloer verwerkt is, absoluut te klein van formaat is om de kachel op te plaatsen. Ook viel bij het bekijken van de binnenzijde van

de mantel op dat er rond de pijp nogal slordig is afgewerkt. Is het wellicht mogelijk dat de pijp later in het al bestaande kanaal gezet is? Waarschijnlijk had men, als men in eerste instantie van plan geweest was een kachel te plaatsen, de schouw en haardplaat aangepast aan de vorm van de kachel, bijvoorbeeld door middel van een nis, zoals toen al veelvuldig gebeurde.

Een reden voor de smalle uitvoering van de boezem kan zijn dat er maar één kanaal van beneden tot boven heeft gelopen, terwijl er in andere gevallen vaak meerdere kanalen door een boezem lopen of er op een andere verdieping bijkomen. Bovendien was deze te verwarmen ruimte klein.

Conclusie

Hoewel enkele auteurs schrijven dat Van Gijn bij weduwe Swart woonde,[19] wordt dit weerlegd door de gegevens uit de diverse studentenalmanakken van het Leidsch Studenten Corps[20] en de notariële akte waarin De Vette als eigenaar van het pand genoemd wordt.[21] Het juiste adres, Nieuwe Rijn 30, met de juiste bewoner, J.L. de Vette, is voor het eerst vastgesteld door mw. J. Beijerman-Schols,[22] en wordt bevestigd door het feit dat het schouwtje zich nog op Nieuwe Rijn 30 bevindt, iets dat ten tijde van de tentoonstelling Geschiedenis in Beeld te Dordrecht nog niet bekend was.

Er is nergens vermeld wanneer het schouwtje gebouwd is, maar aan de hand van stilistische en archivalische gegevens is een bouwjaar van rond 1795 aannemelijk. Vrijwel zeker is het ook, te oordelen naar de bouwhistorische sporen, dat het gaat om een schoorsteen met stookplaats die later omgebouwd is tot schoorsteen voor een kachel. Met uitzondering van de plafondlijst is het schouwtje in het pand bewaard gebleven en kreeg de boezem een nieuwe laag verf. De verdere aankleding van de kamer bevat geen zichtbare, historische onderdelen meer.

Noten

Dit artikel is met toestemming van de auteur en van de redactie overgenomen uit het *Bulletin* van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 101 (2002) afl. 2.

1 Geschiedenis in beeld. 1550-2000, tentoonstelling in het Rijksmuseum Amsterdam, het Dordrechts Museum en het Historisch Museum Rotterdam.

2 De samensteller van de tentoonstelling, mevrouw dr. J. Beijerman-Schols, gaf diezelfde middag een rondleiding in het Dordrechts Museum en was meteen bereid me te helpen. Zo wist ze van nog twee aquarellen in de collectie van Museum Mr. Simon van

Gijn. In totaal zijn er dus drie afbeeldingen: Museum Mr. Simon van Gijn Dordrecht, afbeeldingen nrs. vG 11311, vG 7105 en vG 7141. Met dank aan de heer C.M. de Bruijn, conservator van het Museum Mr. Simon van Gijn.

3 C.M. de Bruijn, 'Simon van Gijn, 1836-1922' in: Th. E.A. Bosman e.a., *Leven met het verleden. Gedenkboek honderd jaar 'Oud-Dordrecht' (1892-1992)* (Hilversum 1992) 107. Hij beweert dat hij als bronnen de Almanakken van het Leidsch Studenten Corps 1854-1862 heeft gebruikt. In de almanakken is de weduwe Swart niet vermeld, dus dit is feitelijk onjuist. Hoewel onjuist, is weduwe Swart ook vermeld in de meest recente literatuur over het onderwerp: C.W. Fock e.a., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900* (Zwolle 2001) 423. De auteur T.M. Eliëns laat na te vermelden waar het juiste huisnummer vandaan komt. De Bruijn noemt het huisnummer niet.

4 Zie: J. Beijerman-Schols, 'De collectie van Mr. Simon van Gijn' in: J.F. Heijbroek e.a., *Geschiedenis in beeld. 1550- 2000* [tent. cat. Rijksmuseum Amsterdam, Dordrechts museum, Historisch Museum Rotterdam] (Zwolle 2000) 40. Zij vermeldt het juiste adres, Nieuwe Rijn 30, in de catalogus bij een afbeelding van de studentenkamer, zonder bronvermelding.

5 Gemeentearchief Leiden (GAL) 41345d/ 41347d, *Studenten-almanakken* 1854-1856, vermelding zonder woonadres: S. van Gijn, J.; *Leidsche studenten-almanak* 1857, 1859-1860, vermelding: S. van Gijn, J., Nieuwe Rhijn, de Vette; *Leidsche studenten-almanak* 1858, vermelding: S. van Gijn, J., N. Rijn, de Vette; *Almanak van het Leidsch Studentencorps* 1861-1863, vermelding: S. van Gijn, J., Nieuwe Rhijn, de Vette. Zie ook noot 2. Op een van de aquarellen, vG 7105, schreef Van Gijn: 'Mijn studentenkamer Leiden N. Rijn 1856-1862. S. van Gijn'.

6 GAL 4589/ 03, en notariële akte 381, Roskes. Er is ook een bewijs van niet bestaande hypothecaire inschrijvingen van 19 december 1832 bewaard gebleven, ten behoeve van Maria Elisabeth Putker (GAL 4589/ 03).

7 GAL 4589/03 en notariële akte 351, Roskes.

8 Zie noot 5. Het is mogelijk dat Simon van Gijn al vanaf 1854 bij De Vette woonde, maar hier is geen melding in een almanak van terug te vinden.

9 GAL 4589/03, foliodeel.

10 De Bruijn, 'Simon van Gijn', 103-116.

11 J. Beijerman-Schols, 'De prentenverzameling van mr. Simon van Gijn' in: Bosman e.a., *Leven met het verleden*, 129-168.

12 Museum Mr. Simon van Gijn Dordrecht, afb. nrs. vG 11311, vG 7105 en vG 7141.

13 Hoewel onaf, is deze aquarel overgenomen in: Fock e.a., *Het Nederlandse interieur in beeld*, 423.

14 Met dank aan professor C.W. Fock.

15 Met dank aan professor C.W. Fock. Zie ook afbeeldingen in Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock, A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* (Leiden 1987/1989/1990).

16 Zie afbeeldingen in: *Het Rapenburg.*

17 GAL 4589/03 foliodeel

18 Met dank aan professor C.W. Fock. De docent van de werkgroep, professor D.J. de Vries, meent dat de schouw mogelijk voor plaatsing van een kachel gemaakt kan zijn, gezien de smalle diameter van het rookkanaal, dat echter aangepast lijkt te zijn.

19 Zie noot 3.

20 Zie noot 5.

21 Zie noot 6.

22 Zie noot 4.

De Herensingelkerk te Leiden

in het licht van de liturgische vernieuwing in de katholieke kerkbouw uit het interbellum

David Geneste

Voorgeschiedenis

'Gelukgewenscht, pastoor Leusen, de bouwheer, en de bouwcommissie, met de bekroning van veel arbeid en veel zorgen. Daar staat nu midden in volkrijke buurten, in een zich steeds uitbreidende nieuwe stadswijk, als het voornaamste gebouw – ook in haren schoonen architectonischen vorm, grootsch en imponeerend – een koninklijke tempel, een bedehuis, een Godshuis, een Katholieke Kerk', zo schreef de *Leidsche Courant* bij de consecratie van de Herensingelkerk op 17 september 1925.[1] Teneinde de groeiende katholieke populatie in de Leidse binnenstad adequate huisvesting en faciliteiten te kunnen bieden, ontstond ten noorden van de Maresingel en de Herensingel een nieuwe woonwijk. De spil van deze wijk zou worden gevormd door een nieuw godshuis, ontworpen door het Leidse architectenduo Leo en Jan van der Laan die met dit gebouw op eigenzinnige wijze uitdrukking gaven aan de liturgische vernieuwingen in de katholieke kerkbouw van het interbellum.

De voorgeschiedenis van de Herensingelkerk, de kerk van de Sint Josephparochie, vangt aan bij de verdwenen kerk Onze Lieve Vrouwe Hemelvaart, beter bekend als de 'Mon Père'-kerk aan de Haarlemmerstraat in het centrum van Leiden.[2] Net als in de rest van Nederland, gaf de 19de eeuw ook in Leiden het beeld te zien van een expanderende en emanciperende katholieke kerk.[3] De katholieke bevolkingsgroep maakte in 1830 al meer dan een kwart uit van het totale inwonertal in Leiden. Onder priester Arnoldus Te Mey werd de binnenstad daarom voorzien van een extra kerk. De architect Theodoor Molkenboer (1796-1863), onder meer bekend van de in 1836 opgeleverde Hartebrugkerk in Leiden,

David Geneste studeert kunstgeschiedenis aan de Universiteit Leiden en werkt bij de Stichting BONAS in Rotterdam.

Foto van bouwpastoor A.J.J. Leusen. Coll. Gemeentearchief.

ontwierp de plannen voor een riante neogotische kerk met ranke torenspits aan de Haarlemmerstraat. Deze in 1839 geconsecreerde kerk was gewijd aan Onze Lieve Vrouwe Hemelvaart en werd tot aan het begin van de 20ste eeuw intensief gebruikt door katholieke Leidenaren. Vanaf het begin van de 20ste eeuw vestigden steeds meer parochianen zich in de buitenwijken van Leiden, met name in het Noorderkwartier, ten noorden van de Maresingel en later de Herensingel. Door het steeds verder teruglopende aantal kerkbezoekers vanuit de binnenstad, de stagnatie van het aantal inwoners – en derhalve de inkomsten – in het Noorderkwartier en de daaraan verbonden financiële moeilijkheden van de Herensingelkerk, werd onder hevig protest van de kerkgangers besloten de Mon Père kerk in de dertiger jaren te sluiten en de parochie van Onze Lieve Vrouwe Hemelvaart met die van Sint Joseph te verenigen, die toen reeds tien jaar bestond. Op zondag 8 juli 1934 werd door de bisschop van Haarlem de laatste mis opgedragen.[4]

Een nieuwe kerk voor een nieuwe wijk

Al vanaf 1913 was de parochie van Onze Lieve Vrouwe Hemelvaart actief betrokken bij de aankoop van grondpercelen en bestaande pandjes in het Noorderkwartier om de nieuwe wijk van een kerk, school en bejaardenhuis te kunnen voorzien. Zoals is aangegeven op een situatietekening van 1 augustus 1925, besloeg de parochie ook een stuk grondgebied van de gemeente Leiderdorp en viel de noordgrens samen met de Slaagh- of Stinksloot en de oostgrens met de spoorbaan van de gasfabriek.[5] In 1920 gaf de bisschop van Haarlem, Monseigneur Callier,

de energieke kapelaan A.J.J. Leusen opdracht een nieuwe parochie te stichten en de benodigde financiën bijeen te brengen voor de bouw van een kerk.[6] Leusen was pastoor van de Herensingelkerk van 1925 tot 1931.

In het programma van eisen opgesteld door het bisdom Haarlem stond onder meer dat met een beperkt budget een kerk gerealiseerd moest worden waarin duizend mensen de mis konden bijwonen. De geldbronnen van de parochie waren minimaal omdat zij haar geld had geïnvesteerd in Russische spoorwegobligaties, die na de Oktoberrevolutie van 1917 niets meer waard waren. Om dit tekort aan te pakken stelde Leusen een bouwcommissie in die na veel moeite een startkapitaal bijeen kon brengen met geld van parochianen, sponsors en geldschieters. De regel was dat slechts bij hoge uitzondering bisschoppelijke gelden werden ingezet bij de financiering van een kerkgebouw.[7] Eveneens typerend voor de wijze van financiering en uitvoering van katholieke bouwprojecten was de voorwaarde dat alleen katholieke (onder)aannemers mochten worden benaderd voor de aanbestedingsprocedure. Toen de bouwcommissie bij het bisdom navraag deed over de mogelijkheid ook andere dan katholieke en wellicht meer voordelige partijen mee te laten dingen naar de uitvoering van de betonwerken, ontving zij in februari 1924 'toestemming' om het betonwerk aan te besteden aan N.V. Nationale Betonbouw, welke katholiek was georganiseerd, mits de prijs niet hoger lag dan de begroting.[8] In het programma van eisen stond bovendien dat de opzet van het kerkgebouw moest voldoen aan de liturgische eisen van die tijd en dat de kerk buiten de singels moest komen te liggen. Dit zou het terrein aan de Herensingel tussen de Alexanderstraat en Julianastraat worden.

Voor het ontwerp van de nieuwe kerk werd het Leidse architectenbureau Van der Laan aangetrokken. Vader Leo van der Laan (1864-1942) was rond 1880 als schrijnwerker begonnen en had in Leiden naam gemaakt als katholiek architect. Zo verwierf hij in 1907 de opdracht voor het Sint Elisabethziekenhuis van de zusters Franciscanessen aan de Hooigracht. Bovendien was hij in dezelfde periode verantwoordelijk geweest voor tal van verbouwingen en nieuwbouw van winkels en puien. In 1921 associeerde de in Delft opgeleide Jan (1896-1966) zich met vader om zo architectenbureau Van der Laan te vormen. Vanuit hun kantoor aan de Hooglandsekerkgracht, en later aan de Maresingel ontwierpen zij in het interbellum vele scholen, kerken, woningen en winkel- en bedrijfspanden van 'katholieke aard' in Leiden en omgeving.[9] Mede op aanraden van de zusters Franciscanessen werd de opdracht voor de bouw van de Herensingelkerk verstrekt aan bureau Van der Laan. In februari 1923 kwam het bureau met een eerste

ontwerp dat in juni en oktober van hetzelfde jaar aangepast werd. Op 12 september 1924 werd de eerste steen gelegd door Deken Dessens en op 6 oktober 1925 ondertekende Mgr. Callier de oprichting van de vierde zelfstandige parochie van Leiden, die van de Heilige Joseph aan de Herensingel te Leiden.

De liturgische vernieuwing en de rooms-katholieke kerkbouw van de jaren twintig

De vertaling van de nieuwe liturgische eisen in de opzet van de Herensingelkerk staat niet los van een hervorming van de katholieke kerk in de 19de en 20ste eeuw. In de periode na de Reformatie, en in de 18de en vroeg-19de eeuw, werd de katholieke eredienst bepaald door muzikale begeleiding en aangekleed met barokke altaren, paramenten en beeldengroepen. Dit alles gaf de kerkbezoeker weinig mogelijkheden zich te identificeren met de eredienst, die vaak moeilijk zichtbaar en hoorbaar werd uitgevoerd in het nauwe priesterkoor. In de tweede helft van de 19de eeuw trad er een versobering in. Op liturgisch gebied kwam een actieve deelname aan de mis door de gelovigen centraal te staan. Deze en andere hervormingen worden de liturgische vernieuwing genoemd en zijn met name onder paus Pius X (1903-1914) doorgevoerd in Nederland.[10] Bij kerkarchitecten aan het einde van de 19de eeuw is de weerklank van deze verandering te merken in het zoeken naar een overzichtelijke kerkruimte met een centraliserende aanleg of een breed schip met smalle zijbeuken waardoor het contact met de altaarruimte verbeterde. Vroege voorbeelden van deze nieuwe opzet zijn de late kerken van P.J.H. Cuypers, met name de Heilige Hartkerk ('Vondelkerk') te Amsterdam uit 1880 en de Sint Petrus' Bandenkerk te Oisterwijk uit 1897, en de koepelkerken van Karel Weber uit de periode 1880-1890.[11]

De vrome en traditionalistische architect Alexander Kropholler (1882-1973) is het meest radicaal en consequent geweest in de vertaling van deze vernieuwde liturgische eisen in de opzet en aankleding van het kerkgebouw. Vanaf omstreeks 1915 bouwde hij een reeks kerken die breed van opzet waren, met zeer smalle zijbeuken en een weids schip, en waarbij het presbyterium direct aansloot bij het middenschip. Dit schema kreeg in de jaren twintig veel aanhang bij architecten, waaronder bureau Van der Laan.[12] Terugkerend naar de Herensingelkerk is de meest interessante vraag waarom het eerste ontwerp van bureau Van der Laan uit februari 1923 afgewezen werd. Het bestek en de correspondentie bieden hier geen uitsluitsel over. De penibele financiële situatie van de parochie zou een aannemelijke reden kunnen zijn: de uitvoering ervan was simpelweg te kostbaar.

De twee ontwerpen zijn in opzet en omvang echter nagenoeg identiek, met slechts verschillen in de vormgeving en detaillering. Het eerste ontwerp toont namelijk identiek aan het uitgevoerde plan een brede kerk onder een hoog zadeldak, zonder transept en met een hoge toren aan de straatzijde, geplaatst tussen het kerkgebouw en de pastorie. Het koor wordt afgesloten met een halfronde absis. Voor de bekroning van vensters en portalen zijn gotiserende spitsbogen gebruikt, terwijl de muurvelden van een licht orthogonale ornamentiek zijn voorzien.[13] In het tweede ontwerp zijn de spitsboogmotieven verder geometrisch gestileerd en is de halfronde absis vervangen door een rechthoekige. Een artikel van voornoemde Kropholler verschaft gezien de publicatiedatum van januari 1923 enige opheldering. Hierin beweert Kropholler namelijk dat met het gebruik van een halfrond presbyterium 'te veel een reminiscens van den middeneeuwschen bouw kant en klaar wordt overgenomen, zonder daarbij voldoende critisch te hebben onderzocht, wat eigenlijk voor onzen kerkbouw vereischt wordt'.[14] Met zijn kritiek op het klakkeloos overnemen van middeleeuwse motieven veroordeelt Kropholler impliciet ook gotische motieven, die nog ruimschoots werden toegepast in de kerkbouw uit deze periode.[15] Gezien Kropholler voorname status in de katholieke bouwwereld, ontleende ook bureau Van der Laan tal van motieven aan de Krophollerstijl.[16] Het lijkt daarom ook waarschijnlijk dat bureau Van der Laan met het introduceren van een rechthoekig in plaats van halfrond presbyterium en een verdere stilering van de spitsboog in het tweede ontwerp tegemoet kwam aan Krophollers opvattingen over een 'modern' kerkgebouw.

De Herensingelkerk in het licht van de liturgische vernieuwing

Het tweede, uitgevoerde ontwerp voor de Herensingelkerk vormt een hoogtepunt in het vroege oeuvre van bureau Van der Laan. Bovendien zijn de nieuwe liturgische eisen op een buitengewoon progressieve en monumentale wijze in het kerkgebouw verwerkt. Het grondplan van de kerk is kruisvormig van opzet met een totale lengte van 60,5 meter en met de voorzijde naar het zuiden gericht, dit vanwege de ligging aan de Herensingel. Aan de voorzijde is onder de orgeltribune de bidkapel gesitueerd, met aan weerszijden toegangsportalen. Deze kapel heeft medio jaren zestig haar oorspronkelijke functie verloren en is van de kerkruimte afgesloten middels een bakstenen muur. Opvallend aan de plattegrond zijn de grote breedte van 17,6 meter van het middenschip en de zeer enge zijschepen van slechts twee meter.

In het interieur valt direct de immense ruimte van het schip op. In vier naast

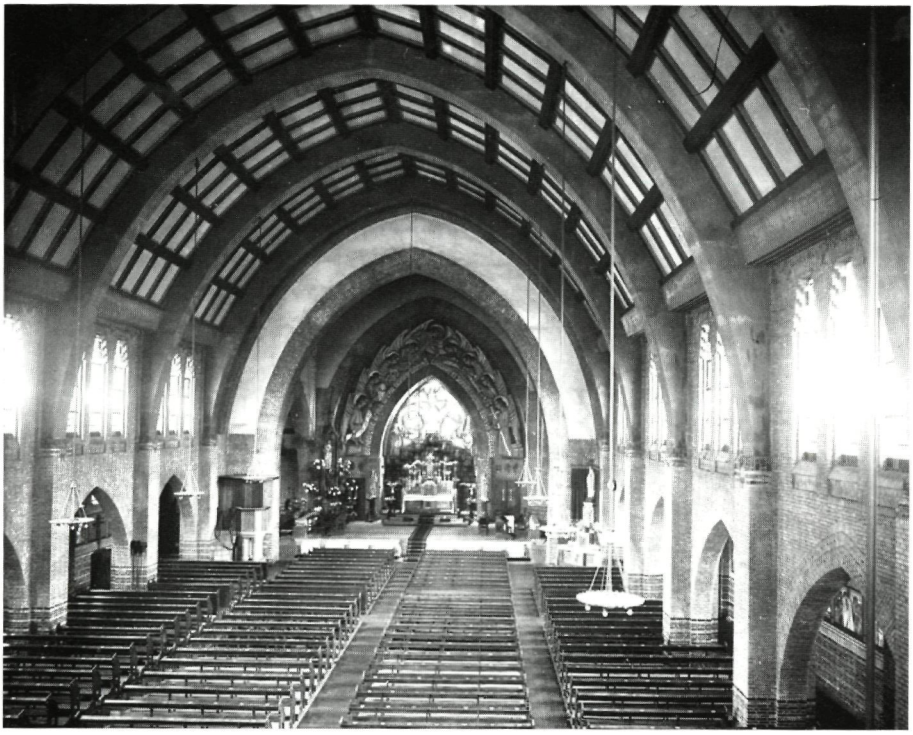

Foto van het interieur van de Herensingelkerk. Coll. Gemeentearchief.

elkaar geplaatste kerkbanken hebben de kerkgangers een optimale kijk op het hoogaltaar, het liturgische centrum van de kerk. Een goed zicht op het altaar was immers de belangrijkste vereiste voor de liturgische vernieuwing. Over de specifieke opzet van het koorgedeelte in een kerk meldt Kropholler in het reeds aangehaalde artikel dat 'een presbyterium met rechte zijflanken, groot genoeg [behoort te zijn] om daarin flinke kerkramen aan te brengen, die van terzijde den voorkant van het altaar verlichten en zelf niet gezien worden'.[17] Hij voegt hieraan toe dat naast de praktische eis van goede zichtbaarheid door belichting, het hoogaltaar door deze wijze van belichting in een indirect en mystiek licht wordt geplaatst, wat weer bijdraagt aan de symbolische betekenis van de liturgie op deze plek. Bureau Van der Laan heeft zich vrijwel letterlijk aan deze inrichting

gehouden. Het verhoogde presbyterium wordt geflankeerd door een veel lagere Josephkapel voor de jongens links, en een Mariakapel voor de meisjes rechts, en afgesloten met de sacristie achter het koor.[18] Het priesterkoor wordt dus van licht voorzien door de ramen in de hoogste zone van de rechthoekige viering boven het altaar, en de ramen van de kapellen in de zijflanken. 's Avonds worden vanuit het schip onzichtbare lampen gebruikt.

Een bouwkundig zeer opmerkelijke prestatie vormen de zes paraboolbogen in de vorm van betonnen spantbewapeningen die de gehele breedte van 17,6 meter van het middenschip overspannen. Deze constructie stelt zoveel mogelijk kerkgangers ook daadwerkelijk in staat een ononderbroken zicht op het hoogaltaar te hebben. De spanten zijn onderling met elkaar verbonden aan de hand van betonnen gordingen, waartussen een houten cassettengewelf is geplaatst. In een dergelijke opzet fungeren de smalle en lage zijbeuken als interne steunberen die de spatkrachten van de bogen middels gesloten schoorwerk aan de buitenzijde afvoeren. Deze marginalisering van de zijbeuken heeft er toe geleid dat zij nog slechts als processiegangen dienst doen en hun autonome architectonische karakter, zoals dat vanaf de vroegchristelijke basilicale opzet van het kerkgebouw het geval was geweest, hebben verloren. De vijf brede traveeën tussen de spanten hebben een drieledige opstand met boven de spitsboog drie gekoppelde vensters van gelijke hoogte. Tussen de traveeën zijn pilasters geplaatst die de aanzet van de betonnen spanten dragen. Een foto geschoten tijdens de bouw van de kerk laat zien dat de betonnen bogen met behulp van formelen en bekistingen ter plekke gegoten zijn, en niet in onderdelen per boot via de singel werden aangeleverd.

Over de oorsprong en ontwikkeling van een dergelijke spantconstructie kan een en ander gezegd worden. De in Frankrijk in de 16de eeuw ontwikkelde houten Philibertspanten werden in Nederland pas in de loop van de 19de eeuw toegepast.[19] De spanten van de voormalige manege van de Koninklijke Militaire Academie te Breda (1827, gesloopt in 1961) bijvoorbeeld waren met een overspanning van 22 meter de grootste in Nederland. Reeds in 1827 introduceerde de bouwkundige en docent W.C. Brade het gebruik van houten boogspanten in zijn handboek als goed en makkelijk te gebruiken bij koepels van bijvoorbeeld kerken.[20] Het zou gezien de voorkeur voor een axiale opzet en de beperkte schipbreedte van het 19de-eeuwse katholieke kerkgebouw tot aan het begin van de 20ste eeuw duren voordat dit type spant ook in de kerkbouw werd toegepast. Tot aan ongeveer 1900 werden houten spanten, gewelven en dakstoelen weggewerkt met stucwerk en schilderingen, maar met de groeiende waardering voor

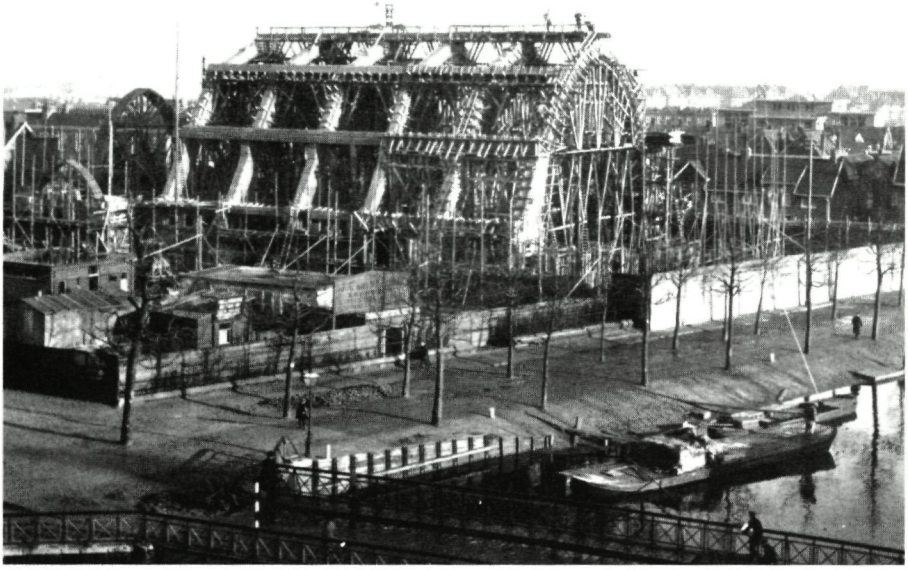

Foto van de Herensingelkerk in aanbouw vanuit het zuidwesten. Coll. Gemeentearchief.

'eerlijke' constructies en materialen zoals hout, baksteen en ijzer, werd het steeds gebruikelijker om de dakstoel in het zicht te laten, zoals goed te zien is in Kropholler's kerk Onze Lieve Vrouwe van Goede Raad te Beverwijk uit 1914-1915. De kostbare spanten en dakstoelen van hout deden ingenieurs reeds in de 19de eeuw naar voordeligere vormen en materialen zoeken, onder meer in de vorm van beton. De toepassing van dit 'heidense' en moderne materiaal bij de bouw van katholieke kerken riep evenwel weerstand op bij onder meer Kropholler, zeker wanneer dit niet aan het zicht werd onttrokken.

Welk voorbeeld bureau Van der Laan precies voor ogen heeft gehad bij de boogconstructie van de Herensingelkerk is niet duidelijk, maar Jan van der Laan moet tijdens zijn studie bekend zijn geweest met het werk van de Franse beton-specialist Eugène Freyssinet (1892-1962) die in de periode 1916-1924 een aantal vliegtuighangars bij het vliegveld Orly bij Parijs bouwde.[21] Hiervoor gebruikte hij gegoten, betonnen en paraboolvormige spanten. De eerste toepassingen van beton in de kerkbouw in Nederland, voor zover bekend, zijn de gewelven van

de O.L. Vrouwe Hemelvaartkerk te Sas van Gent (Zeeuws-Vlaanderen), die in 1892 naar een ontwerp van Joseph Cuypers gereed kwam.

Het stedenbouwkundige kader en uitwendige van de kerk

De Herensingelkerk maakt deel uit van een grotere stedenbouwkundige ontwikkeling van dit deel van Leiden. Met het Leidse uitbreidingsplan van 1905-1907 als uitgangspunt werden door de gemeente en de verschillende woningbouwverenigingen vanaf 1913 nieuwe woonwijken gerealiseerd. In het Noorderkwartier bouwde de katholiek-georganiseerde vereniging *De Goede Woning* huurwoningen en collectieve voorzieningen zoals washuizen en winkels. *De Goede Woning* gaf Leo van der Laan in 1915 opdracht tot het ontwerp van een serie woonblokken aan en om de Sophiastraat, direct achter de later gebouwde Herensingelkerk. Op het perceel tussen de kerk en de Julianastraat was aanvankelijk een zeer monumentaal 'gesticht voor oude van dagen' gepland, dat niet uitgevoerd werd.[22] In 1931 werd het perceel gebruikt voor woningbouw, eveneens van bureau Van der Laan. Oostelijk van de kerk, aan de Herensingel 27, is in de periode 1919-1924 een Jongens en Meisjesschool voor Lager Onderwijs in strak orthogonale trant gebouwd, waarin de vroege hand van Jan van der Laan duidelijk herkenbaar is. De school werd opgericht in opdracht van bouwpastoor Leusen. De pastorie ligt direct naast de kerk en werd in 1925 opgeleverd.

De kerk zelf is schuin op de Herensingel geplaatst waardoor er een klein, driehoekig voorplein wordt gevormd afgesloten door een hekwerk. De hoofdgevel is een rechthoekige puntgevel met een verspringend bouwdeel van identieke vorm met aan weerszijden portalen en in het centrum een groot lancetvenster. Dit venster is voorzien van vier verticale bakstenen stijlen en geprononceerde lisenen van beton, met direct eronder de ramen van de bidkapel. De aanzet van het dak bestaat uit een brede, geprofileerde lijst die ook een stuk in de voorgevel grijpt. Boven de portalen zijn lateien van beton geplaatst. Het meest in het oog springende bouwdeel van de voorgevel is de 51 meter hoge toren die tussen de kerk en de pastorie staat.[23] De vierkante en licht verjongende romp is vrijwel geheel onversierd, afgezien van een verticale lijst in het centrum van elke wand, een balkon direct onder de wijzerplaat en een korte klokkenverdieping met galmgaten. Op de hoeken zijn ter hoogte van de wijzerplaat horizontale en geprononceerde natuurstenen banden aangebracht. De toren wordt bekroond door een zeer ranke, vierkante naaldspits bedekt met leien. De Angelustoren, de dakruiter op de kruising van de kerk, is een kleinere en eenvoudiger uitvoering van de hoge

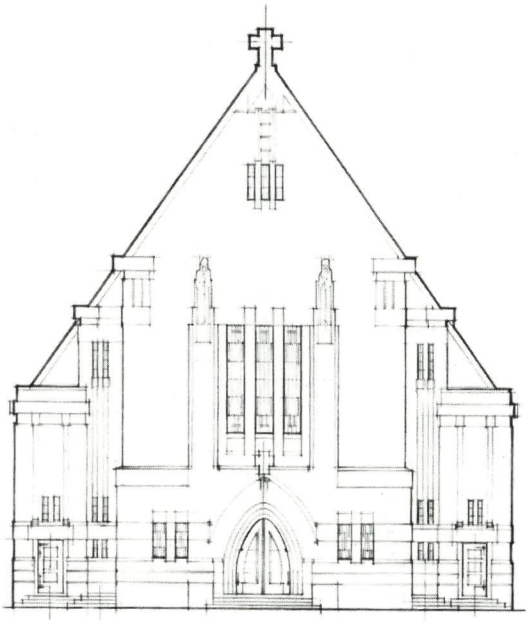
toren.[24] De boogconstructie van het middenschip wordt gedekt door een zeer hoog zadeldak, van welke de contouren via de luchtbogen tot aan de daklijst van de zijbeuken gecontinueerd worden. De transeptarmen, kapellen en sacristie dragen kleinere zadeldaken. De koorpartij is een nogal onsamenhangend geheel van losse bouwdelen waarbij de 'twee mouwen [kapellen] te kort zijn om een dwarsschip te kunnen heeten', een onvermijdelijk gevolg van het Kropholler-schema.[25]

De architectonische ornamentiek en inrichting

Voor katholieke maatstaven zijn de architecten relatief sober omgegaan met de decoratie en het materiaalgebruik in het kerkgebouw. Dit was natuurlijk een direct gevolg van de liturgische vernieuwing, waarbij de aandacht van de kerkganger niet teveel mocht worden afgeleid, zoals in de 19de eeuw en voorgaande eeuwen het geval was geweest. De gevelornamentiek bestaat uit de harmonieuze afwisseling van muurdammen van donkerbruine baksteen en doorbrekingen, en het gebruik van natuurstenen accenten op markante plaatsen zoals boven en naast vensters en portalen, op de hoeken en toppen van gevels, geprononceerde lijsten en lisenen die rond het gehele gebouw lopen. In het interieur zijn veelkleurige of geglazuurde bakstenen gebruikt, en natuurstenen accenten op contructief belangrijke plaatsen. Opvallend aan het inwendige metselwerk zijn de verdiepte lintvoegen die door bureau Van der Laan zijn aangebracht om het gebouw een meer 'horizontaal' karakter te verschaffen, een is van de stijlkenmerken van de orthogonale architectuur uit de jaren twintig. Echter, in de jaren zestig is het oorspronkelijke diepe voegwerk tot aan raamhoogte ingevuld, omdat men dacht dat de architecten dit bij de afwerking van het interieur vergeten waren.

De belabberde financiële toestand waarin de parochie verkeerde tijdens en na de bouw van de kerk liet niet toe de aankleding van het interieur zoals ontworpen door bureau Van der Laan ook daadwerkelijk uit te voeren.[26] In plaats daarvan werd het interieur over een langere periode ingericht, veelal met parochiegeschenken en 19de-eeuws kerkmeubilair en beeldhouwwerk uit de gesloten Mon Père-kerk. Hiertoe behoren de verschillende heiligenbeelden en het doopvont. Het meest in het oog springende werk is een geschenk uit 1931 van de parochie aan de kerk in de vorm van een muurschildering op de twee blinde spitsbogen boven en achter het hoogaltaar van Alexander Peter Asperslagh (1901-1984) die een reputatie had opgebouwd als glas-in-loodschilder van katholieke signatuur.[27] Het werk heeft als thema het Licht van Christus' Heil en toont in het centrum de

Eerste ontwerptekening voor de Leonardus-kerk te Leiden uit november 1923. Coll. NAi/LAAX r372.

Goddelijke drie-eenheid, waaromheen een strook van engelen is aangebracht. Een van de intenties van de liturgische vernieuwing was christelijke kunst toegankelijker te maken voor de gewone kerkganger. De bontgekleurde, grove en houtige figuren op de schildering konden echter niet iedereen bekoren; lange tijd is het kunstwerk daarom achter gordijnen verhuld geweest. De schilderingen worden in de zijbeuken voortgezet in de vorm van een kruiswegstatie van de Warmondse schilder Wijnand Geraerdts uit 1943.

De architectonische traditie in de kerkbouw

De opzet van de Herensingelkerk behoort tot een reeks van rooms-katholieke kerken gebouwd tussen circa 1910 en 1930, die alle in meer of mindere mate de ideale kerk van Kropholler nastreven: hoge kappen, marginale zijschepen, een breed en kort kerkschip en een lantaarn boven het eucharistisch centrum, al of niet voorzien van een ranke torenspits aan de voorzijde of op een van de transeptarmen en een accentuering van constructieve bouwelementen in natuursteen.[28] Naast de reeds genoemde kerk Onze Lieve Vrouwe van Goede Raad te Beverwijk

en de meeste overige kerken van Kropholler, hanteerden katholieke interbellum-architecten als Bernardus J. Koldeweij (1895-1957), Johannes van Dongen (1896-1973) en Cornelis M. van Moorsel (1892-1962) eveneens dit specifieke schema.[29] Bovendien verwerkte bureau Van der Laan deze opzet in meerdere kerken in de jaren twintig. Zo komen de paraboolboogconstructie en de daaruit voortvloeiende brede middenbeuk terug in het eerste, onuitgevoerde ontwerp voor de kerk der Paters Franciscanen – beter bekend als de Leonarduskerk – aan de Haagweg te Leiden uit 1923, en in de kapel van het Sint Elisabethziekenhuis, ook uit 1923. De schaal en constructietechnieken zijn hier echter minder indrukwekkend dan bij de Herensingelkerk.

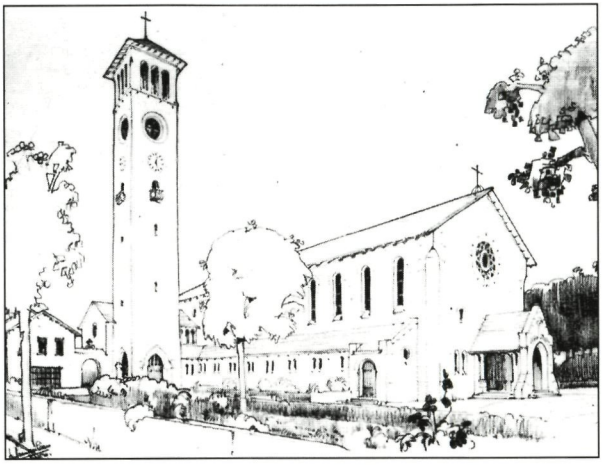
In de jaren dertig komt een geheel ander kerkschema in zwang dat het Kropholler-type verdrijft. De sober vormgegeven vroegchristelijke basiliek met lang schip, transept en ronde absis doet zijn intrede onder invloed van de theoreticus en Delftse hoogleraar M.J. Granpré Molière (1883-1972).[30] Het voert buiten dit kader om deze ontwikkeling nader toe te lichten, maar niet onvermeld mag blijven dat bureau Van der Laan in 1932 de kerk De Goede Herder in Wassenaar bouwde die een van de zuiverste 'vroegchristelijke' kerken is uit de periode direct voor en na de Tweede Wereldoorlog.[31]

De Herensingelkerk in de recente geschiedenis en in de toekomst

Op 10 december 1944 ontsnapte de kerk ternauwernood aan een bombardement dat pal achter het gebouw plaatsvond. De Alexanderstraat en de Sophiastraat werden zwaar getroffen waarbij twaalf doden en vele gewonden vielen. In de kerk was de schade beperkt tot een scheur in het centrum van de muurschildering achter het hoogaltaar. In de decennia na de Tweede Wereldoorlog werd ook de Herensingelkerk geconfronteerd met een teruglopend kerkbezoek en een groeiend aantal kerkgangers uit andere wijken, onder meer de Merenwijk. Dit heeft ertoe geleid dat er sinds 1998 een nauwe federatie bestaat met de Petruskerk, waarbij de parochies wel hun zelfstandigheid blijven behouden. Bovendien heeft de kerk andere functies gekregen in de wijk. Zo werd in 1983 de *Ridderzaal* in gebruik genomen waar tal van wijkactiviteiten plaatshebben.

Met haar rijzige zadeldak en ranke toren is de Herensingelkerk niet meer weg te denken uit het Leidse stadsbeeld. Net als de Leidenaren die in de 17de eeuw hun nieuwe woningen betrokken in de stadsuitbreidingen ten noorden van het middeleeuwse centrum, zo namen de katholieken bezit van hun 'beloofde land' aan het begin van de 20ste eeuw. In een tijd van grote verzuiling, versterkten

Perspectiefiekening van de kerk De Goede Herder te Wassenaar uit 1928. Coll. NAi/LAAX r88.

Leo en Jan van der Laan de katholieke identiteit door hun kerk te bekronen met een van de markantste torens van Leiden. Bovendien slaagden zij erin met een beperkt budget en een zeer beperkend programma van eisen een monumentale en goed geproportioneerde stadskerk op te trekken waarin ze vigerende bouwschema's, constructietechnieken en materiaaltoepassingen binnen de katholieke kerkbouw op vernieuwende wijze vormgaven. In dit opzicht is de Herensingelkerk meer dan een representatief voorbeeld van de kerkbouw uit het interbellum, en is het taak haar architectuurhistorische waarde verder in kaart te brengen om zo een beter beeld te krijgen van de kerkbouw uit het interbellum in het algemeen.[32]

Met dank aan pastoor J.H. Smith en de heer M.R. van der Klugt voor hun medewerking.

Noten

1 Reeds in 1953 verzocht pastoor Van Kleef om in plaats van de nog altijd in omloop zijnde namen Mon Père, de Joseph en Onze Lieve Vrouwe Hemelvaart, vanaf dat moment alleen nog te spreken van de Herensingel-parochie. Voor de duidelijkheid wordt in dit artikel daarom van Herensingelkerk gesproken.

2 De bijnaam mon père is voortgekomen uit de benaming van Franse ordepriesters die zich lieten aanspreken als mon père, ook al spraken zij Nederlands.

3 I.W.L. Moerman en R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden in gaslicht, een stad in verandering 1800-1900* (Utrecht 1989) 67-68.

4 Alle parochianen van de Mon Pèrekerk

moesten vanaf 1934 naar de Herensingelkerk. De kerk deed tot 1980 dienst als gemeentelijk zwembad en werd toen gesloopt. Zie I.W.L. Moerman, 'De Mon Père-kerk. Kerk veranderde in zwembad', *Leids Jaarboekje* (Leiden 1980) 133-144.

5 Zie GAL, Archief van de parochie van O.L.V. Hemelvaart en St. Joseph te Leiden 1654-1958 (vanaf nu 'parochie-archief'), catalogus van de pastorie-bibliotheek van de Sint Josephkerk, inv. nr. 26.

6 De parochie van Sint Joseph en Maria Hemelvaart viel tot 1955 onder het bisdom Haarlem, vanaf dat jaar onder het bisdom Rotterdam.

7 De financiële problemen van de parochie waren zo groot, onder meer door de economische malaise van de jaren dertig, dat pas ver na de Tweede Wereldoorlog de schuld van de bouw kon worden afgelost.

8 GAL, parochie-archief, inv. nr. 278.

9 Voor een overzicht van het oeuvre van bureau Van der Laan, zie D. Geneste, A. Gielen en R. Wassenaar, *L. van der laan (1864-1942) en J.A. van der Laan (1896-1966). Een katholieke architectenfamilie – rechtzinnig, maar veelzijdig en pragmatisch* (Rotterdam 2002).

10 Zie A.G. Weiler e.a., *Geschiedenis van de kerk in Nederland* (Utrecht/Antwerpen 1962).

11 Zie P. Karstnagel, 'Rooms en fijn', *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap Rijksuniversiteit Groningen* 16 (Groningen) 74-82.

12 Zie A. Derks, J.J. Kuyt en J. Roding, *A.J. Kropholler. Terugkeer tot de Hollandse architectuurtraditie* (Rotterdam 2001).

13 De orthogonale vormentaal is kenmerkend voor het werk van bureau Van der Laan en de Nederlandse architectuur aan het begin van de jaren twintig en kenmerkt zich door het gebruik van gepronconceerde verticale en horizontale banden, lisenen en luifels, uitgevoerd in beton of natuursteen.

14 A.J. Kropholler, 'De lichtvalling. Een belangrijke zaak voor den katholieken kerkbouw', *Bouwkundig Weekblad*, jaargang 44, nr. 1 (januari 1923) 112-114.

15 Een kanttekening die in dit kader geplaatst moet worden is dat Kropholler vooral moeite had met de architectuur van de gotiek maar zelf wel veelvuldig motieven ontleende aan de Romaanse kerkbouw.

16 De invloed van Kropholler op projecten van bureau Van der Laan is het meest duidelijk zichtbaar bij de winkel voor firma Brüning aan de Hoogstraat uit 1925 en de Vakschool voor meisjes aan het Galgewater uit 1929, beide in Leiden.

17 Kropholler, 'De lichtvalling', 113.

18 De anekdote wil dat de toegang tot de sacristie, die zich aan weerszijden direct naast het altaar bevindt, de gewone kerkganger een inkijk verschaft in de sacristie, iets wat niet altijd wenselijk was en is.

19 Voor de ontwikkeling van de Philibert-spant, zie Restauratievademecum RV- en DOCblad, *Samengestelde Spanten* ('s-Gravenhage/Zeist 1985-1998).

20 W.C. Brade, *Theoretisch en practisch bouwkundig handboek* I en III (Den Haag 1927).

21 Het bureau-archief op het NAi bevat geen geschreven stukken over de bouw van de Herensingelkerk. Het parochie-archief, in het bezit van het Gemeentearchief Leiden, en het archief van het Bouwbureau van het Bisdom Rotterdam geven evenmin uitsluitsel over de keuze voor en uitvoering van de betonnen paraboolbogen. Het vroege archief van de Delftse hoogleraar en betonspecialist ir. L.H. Huydts, die als constructeur voor bureau Van der Laan werkte en in het *R.K. Bouwblad* schreef over de toepassing van beton in de kerkbouw, is helaas verloren gegaan. Met dank aan de heer Steinebach

van het Bouwbureau van het Bisdom Rotterdam, en ingenieursbureau Huydts te Den Haag voor hun medewerking.

22 Zie voor de tekeningen het Van der Laan-archief, NAi/LAAX r98.

23 Tot aan de oplevering van de Sint Petruskerk in 1936 was de toren van de Herensingelkerk de hoogste in Leiden.

24 Een Angelustoren bevindt zich boven de kruising en bevat de Angelusklok, een kleine luidklok waarmee driemaal daags het bidden wordt aangekondigd van het roomskatholieke gebed *Angelus Domini nuntiant* (De Engel des Heren heeft aan Maria geboodschapt).

25 L.C.J. Roozen, *Dit is Leiden* (Leiden 1941) 424.

26 Een mooi voorbeeld van de betrokkenheid van bureau Van der Laan bij de aankleding van de kerk is de uitgebreide iconografische beschrijving van de glas-in-loodramen, voorzien van commentaar door pastoor Leusen. GAL, parochie-archief inv. nr. 284.

27 Ook de gebrandschilderde ramen in de Sint Jacobuskerk te Den Haag en Sint Bartholomeuskerk te Voorhout zijn van Asperslagh.

28 A.J.J. van Rooy, *Nederlandse kerkbouw op een keerpunt* (Haarlem 1960) 12-16. Overigens is het onterecht te denken dat het hier beschreven Kropholler schema een exclusief katholieke aangelegenheid was. Naast het bij uitstek voor de protestante eredienst geschikte kruisvormige of veelhoekige grondplan, maakten ook protestanten veelvuldig gebruik van de basilicale opzet met een brede middenbeuk en een hoge, eenvoudig vormgegeven klokkentoren. Een goed voorbeeld hiervan is de Nederlands Hervormde Bethlehemkerk van J.C. Meischke (1931) aan de Laan van Meerdervoort 627 in Den Haag. Ook is het zo dat in dezelfde periode de centraalbouw zonder uitstekend schip of koor voor de katholieke eredienst in zwang kwam. H.W. Valk (1886-1973) is de voornaamste vertegenwoordiger van de centraalbouw geweest met zijn kerken Sint Aloysius in Utrecht uit 1924 en Sint Jan de Doper in Waalwijk uit 1925.

29 Vrijwel identieke voorbeelden van het Herensingelkerkschema zijn de Sint Theresiakerk in Strijp bij Eindhoven van architect M. van Beek uit 1927 en de Heilige Antoniuskerk van Jos en Pierre Cuypers in Den Haag, gebouwd tussen 1925-1927. Voor de kerk te Strijp zie het *R.K. Bouwblad* (1929) 65-66 en M. van Leeuwen, *Cultuurhistorische inventarisatie provincie Noord-Brabant, kerken tussen 1850-1940*, 16-19 en voor de kerk in Den Haag H.P.R. Rosenberg, *Architectuurgids Den Haag 1800-1940* (Den Haag 1988) 247-248.

30 Voor de nieuwe Sint Petruskerk te Leiden koos Kropholler aanvankelijk voor een ontwerp met een gedrongen schip dat erg lijkt op zijn kerk van de Heilige Martelaren aan het Linnaeusplein te Amsterdam (1924-1928). Bij het tweede en uitgevoerde ontwerp is het schip langer en wordt een veel duidelijkere basilicale opzet gecreëerd, waarmee Kropholler zich lijkt te conformeren aan de tendens ingezet door Granpré Molière.

31 Zie G.M. Leeuwenberg, 'R.K. kerk "De Goede Herder" te Wassenaar', *Wendingen* 12 (1931) 26-29 en R. Dettingmeijer, 'De kerk uit het midden: van godshuis tot "een of ander huis". Het belang van kerken in de Wederopbouw', *Bulletin KNOB* 1 (2002) 1-15.

32 Vooralsnog ontbreekt het aan een overzicht van de katholieke kerkbouw uit de eerste helft van de twintigste eeuw, hoewel dit gezien het aantal kerken en hun soms onzekere toekomst zeer wenselijk is. Een tragisch voorbeeld van afbraak (1990) is de kerk van het Heilige Hart in Nijmegen.

De ballpointpen in Leiden

Irma Erades*

Ballpoints zijn er in Nederland al meer dan vijftig jaar, al weten we nog steeds niet hoe we het woord moeten uitspreken. Toen de eerste ballpoints hier in 1947 te koop waren, was de uitvinding nog heel nieuw en sprak men van een kogelpen. Amper twee jaar eerder waren de eerste kogelpennen in Amerika te koop.

De uitvinders van de ballpoint waren de gebroeders Laszlo en Georg Biro, twee Hongaren die in 1940 van Boedapest naar Argentinië vluchtten. In 1943 verwierven zij patent op hun nieuwe soort pen. Maar het was Milton Reynolds die met een paar kleine verbeteringen een veel bruikbaarder ballpoint maakte. Reynolds had het geluk dat het Amerikaanse leger toen juist op zoek was naar schrijfgerei voor militairen en een enorme bestelling bij hem plaatste. Daardoor kon Reynolds ballpoints als massaproduct gaan maken en ze in 1945 ook buiten het leger gaan verkopen.

Die eerste ballpoints waren nog lang niet zo goed als tegenwoordig. Ze lekten te vaak en de inkt droogde niet zo snel als de bedoeling was. Je kon er ook onder water mee schrijven. Ook toen al was de reclame er goed in om de mensen iets aan te praten dat ze volstrekt niet nodig hadden. Het leger had vooral belangstelling omdat je met een ballpoint ook in een vliegtuig op grote hoogte kon schrijven; vulpennen laten het daar afweten.[1]

In 1948 was ik zestien jaar en moest dus geld thuis brengen. Als meisje ging je op die leeftijd niet meer naar school – behalve naar de huishoudschool –, want je ging toch trouwen. Ik heb twee jaar huishoudschool gedaan en nog twee jaar middagschool om te leren naaien, maar een baantje als naaister betaalde in die tijd niet veel dus zocht je wat anders dat meer opbracht.

Je moest wel werken, omdat er voor kinderen boven de veertien jaar geen kinderbijslag betaald werd en je moest je kost verdienen, ook al om zakgeld te krijgen. Een studiefonds bestond niet, behalve voor bollebozen en bijna altijd alleen voor jongens.

Irma Erades is oud-Leidenaar, thans woonachtig in Zwitserland.

Het Arbeidsbureau aan de Doezastraat, 1964. Coll. Gemeentearchief.

Je verdiende als meisje in de huishouding van acht tot één uur van maandag tot zaterdag 12,50 of 15 gulden. Om de week had je op zaterdag vrij. In de fabriek verdiende je veel meer, maar dan moest je de hele dag werken en in een fabriek werken vond ik verschrikkelijk, alsof je opgesloten zat. Een grote poort en een prikkaart en dan de grofheid van mannen en jongens en de stank; nee, niets voor mij.

In 1948 meldde ik mij weer bij het Arbeidsbureau op de Doezastraat.[2] De mevrouw die daar zat kende mij wel en zei: 'Ik heb iets bijzonders voor je voor een paar weken, maar je verdient 30 gulden per week. Je moet wel ochtend- en avonddiensten draaien van 's morgens zes tot twee uur 's middags en de andere week van twee uur 's middags tot 's avonds tien uur. Je moet vullingen maken voor pennen voor twee Amerikanen, maar er is een Nederlandse mevrouw, die vertelt wat je moet doen.' Ik kreeg een briefje en moest daarmee naar de Maredijk. Het was vanaf de singel aan de rechterkant vooraan op de Maredijk. Ik weet niet meer waar, het was op een zolder en de mevrouw woonde in Wassenaar.[3]

Ik werd aangenomen en kon de volgende dag beginnen. Om zes uur was ik present. Ik kreeg een groot blauw schort en handschoenen. Iedere keer moest ik naast een ander meisje zitten om te kijken wat ze deed. Het eerste meisje had een bak met punten en ze moest in elke punt een kogeltje doen, dan gaf ze de bak aan het volgende meisje, dat er dan een doorzichtig buisje op drukte. Vervol-

gens ging de bak naar een man en die vulde de buisjes met inkt. Een volgend meisje moest er dan een dopje op drukken. Dat ging zo de hele dag door, de mevrouw schonk eenmaal per dag koffie uit thermosflessen. We mochten in de middagpauze niet naar buiten. Was dat om stelen te voorkomen?

Op de Maredijk werden alleen de binnenpennen gemaakt, de hulzen werden in Voorschoten vervaardigd. Dat hoorde ik van mijn broer. Een vriend van hem werkte in Voorschoten. De twee Amerikanen waren niet altijd op de Maredijk, die waren waarschijnlijk af en toe in Voorschoten. De eerste ballpointpen werd verkocht op de Breestraat voor *f* 8,90. Dat weet ik zo goed, omdat we af en toe een pen (of twee) meepikten en dan ruilden wij die met een huls, die de jongens in Voorschoten pikten. We waren vrij eerlijk, we zorgden alleen maar voor een pen voor onszelf; meer niet, omdat ze zo duur waren. Bovendien waren we vreselijk bang voor straf of ontslag en dan had je niets. Thuis kreeg je dan ook nog op je duvel en dat was bij sommigen niet mis.

Een arbeider verdiende in die tijd zo tussen de 65 en 70 gulden per week en iets meer bij overuren. We hadden bijna allemaal een pen, toen we na een paar weken ontslagen werden. Bij het afscheid kregen we geen pen van die aardige Amerikanen, maar goed dat we er een gepikt hadden. Verdiend hadden we wel. Ik had thuis niet verteld wat ik verdiende en bracht braaf 15 gulden thuis en verstopte de rest. Daar ging ik bij Waals[4] een nieuwe winterjas voor kopen. Contant, dan kreeg je hem zonder punten! Dat was een weelde, want een winterjas werd op afbetaling gekocht als je geen geld had. En textielpunten moest je sparen of krijgen van iemand, totdat je genoeg punten had. Toen ik met de jas thuis kwam, was Leiden in last. Een opduvel zat er dik in, maar naderhand vonden ze het niet zo erg, omdat mijn moeder nooit zo'n jas voor mij had kunnen kopen. Eind goed, al goed.

Volgens mij is de eerste ballpointpen in Leiden gemaakt, maar hoe het fabriekje heette en waar het precies was weet ik niet meer, omdat het al zo lang geleden is.

Noten

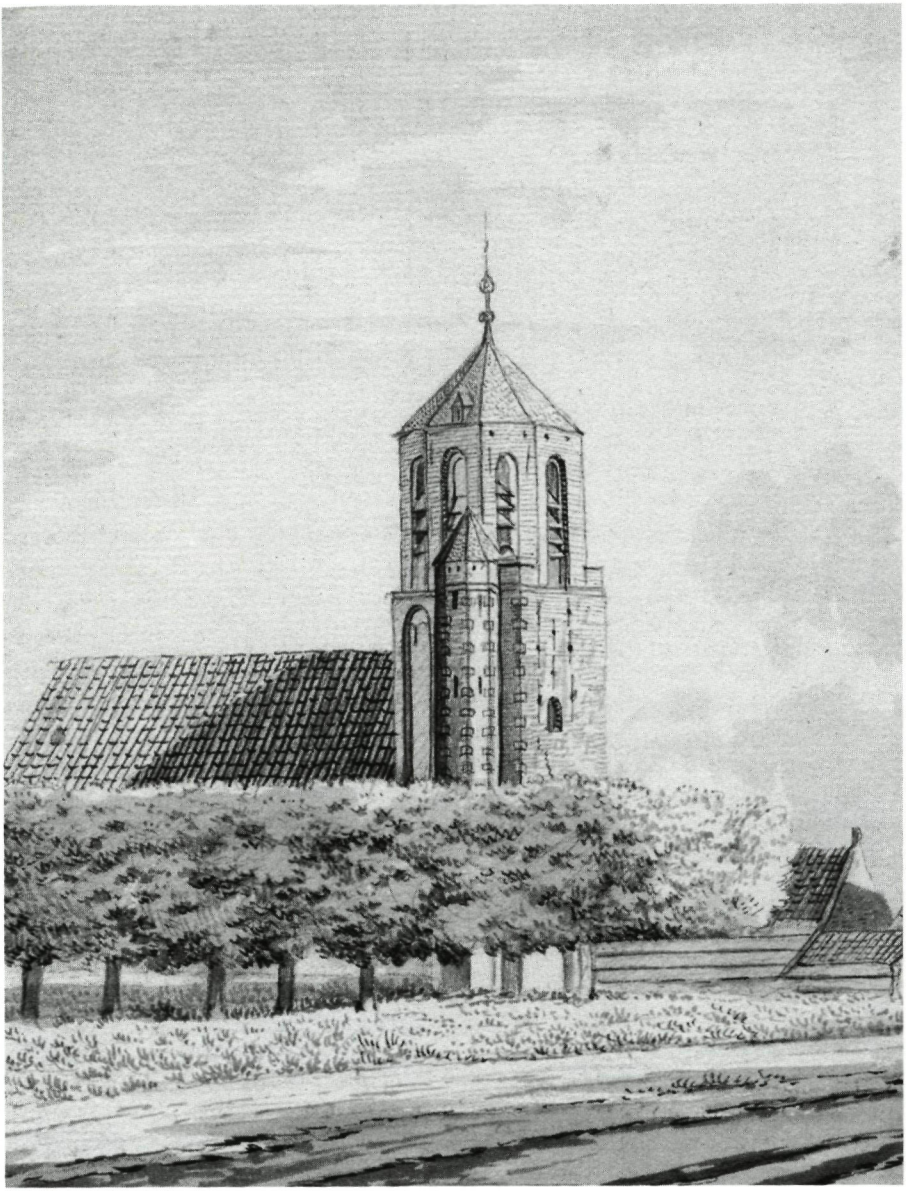
* Inleiding en annotaties van Ingrid W.L. Moerman.

1 Joop van der Horst, 'Ballpoint', *Het gezegde & Co. Beschouwingen over taal en zo* (Den Haag 1995) 46. Eerder verschenen als rubriek in het *Leidsch Dagblad*, 20 juli 1991.

2 Het Arbeidsbureau was gevestigd aan de Doezastraat 2A.

3 Het fabriekje was op de zolder van het pakhuis van H. de Bolster, Maredijk 15.

4 Modemagazijn Waals, Haarlemmerstraat 114.

H. Tavenier, Gezicht op de Nederlandse hervormde kerk te Rijnsaterwoude, 1782 (detail). Coll. Gemeentearchief.

Priestergraven in de Nederlandse hervormde kerk van Rijnsaterwoude

Hans van der Wereld

Binnen de Nederlandse hervormde kerk van Rijnsaterwoude treft de beschouwer een aantal oude grafzerken of gedeelten daarvan aan. Gedurende een periode van enkele eeuwen hebben hier vele gestorven Rijnsaterwoudenaren, maar ook doden uit Roelofarendsveen en Rijpwetering, die destijds kerkelijk tot Rijnsaterwoude behoorden, een laatste rustplaats gevonden. Het begraven in de aloude Woudse Dom moet ook reeds vóór de Reformatie gemeengoed zijn geweest, al beschikken we helaas niet meer over schriftelijke bronnen uit de voorreformatische periode. Er is ons nog wel een begraafboek overgeleverd, daterend uit 1680 en bijgehouden tot omstreeks 1825. Daarin is aantekening gedaan van de verschillende graven: wie erin begraven werden, wie de eigenaren van de onderscheiden graven waren alsmede gegevens van financiële aard.[1]

Na de Reformatie bleven de kerken, als voorheen, dienen als begraafplaatsen voor rooms-katholieken. De calvinisten hadden aan de rooms-katholieken hun kerken ontnomen en laatstgenoemden lieten zich daar, net zoals vroeger het geval was, begraven. Zo werden in het koor van de kerk van Rijnsaterwoude diverse rooms-katholieke pastoors uit de 18de eeuw begraven. Adellijke personen en andere aanzienlijken die het betalen konden kozen zich bij voorkeur in het koor een laatste rustplaats. De burgerij, die sinds de tweede helft van de 16de eeuw ook in de kerk werd begraven, liet op haar grafstenen soms afbeeldingen uit het dagelijkse leven aanbrengen. Zo werd het graf van een molenaar voorzien van een molen en dat van een smid van een hamer. Het calvinisme drukte zijn stempel op de stenen door het aanbrengen van bijbelse spreuken en symbolen van de dood, zoals een doodshoofd of een afschrikwekkend skelet.

Het decreet van 23 Prairial XII (12 juni 1804) gold ook voor Nederland na de inlijving bij Frankrijk in 1810. Wel had reeds na het uitroepen van de Bataafse

Hans van der Wereld is onafhankelijk historisch onderzoeker en publicist in Jacobswoude en omgeving.

Republiek de provincie Holland bij plakkaat van 8 juni 1795 het begraven in de steden verboden en het aanleggen van begraafplaatsen daarbuiten opgedragen. Deze maatregel sorteerde echter maar weinig effect. Ook het Franse decreet van 1804 was slechts van korte duur, want koning Willem I haastte zich na terugkeer in 1813 bij soeverein besluit van 24 december 1813 zijn deftige onderdanen in hun oude begrafenisrechten te herstellen, zodat het begraven in de kerken in 1814 weer begon. Hieraan kwam een definitief einde door het Koninklijk Besluit van 22 augustus 1827, waarbij het Franse decreet van 12 juni 1804 met enige wijzigingen opnieuw van kracht werd.

In het koor van de kerk in Rijnsaterwoude was graf D6 eigendom van de parochie van Roelofarendsveen. Wanneer het werd gekocht is niet meer te achterhalen, maar in 1678 stond het reeds op naam van de 'Roomsche Pastorye in de Veen'. Toen namelijk werd hier Franciscus van Erkel ter aarde besteld. Hij was op 16 september van dat jaar overleden. Van Erkel was pastoor te Roelofarendsveen, alwaar hij in augustus 1664 als zodanig benoemd was.[2] Hij was voordien reeds enkele jaren kapelaan geweest onder de bekende pastoor Antonius van de Plaat, over wie verderop meer. Franciscus van Erkel werd in Roelofarendsveen opgevolgd door zijn broer Lambertus. Deze was voor de statie van Roelofarendsveen geen onbekende, daar hij reeds enige jaren bij Franciscus kapelaan was geweest. Lambertus van Erkel overleed op 13 maart 1692 en werd op 18 maart in de kerk van Rijnsaterwoude begraven. In het vertrek ten noorden van de toren is nog een fragment van de grafzerk te vinden, die herinnert aan Franciscus van Erkel. Op het fragment staat te lezen: '... begraven d'Heer/...s van Erksel uijt de/ ....r tiens-veen ende/ ....orven op den 16en Sep/.....t jaer 1678'. Het fragment van deze grafsteen ligt dus niet meer op de plaats waar zij oorspronkelijk gediend heeft, namelijk in het koor. Bij de restauratie van de Rijnsaterwoudse kerk in 1956 zijn tal van zerken of gedeelten daarvan verdwenen; de nog bruikbare zerken of fragmenten kregen een nieuwe plaats.

Hierboven werd reeds de naam genoemd van Antonius van der Plaat, de bekende missionaris van de Rijnstreek en onder andere pastoor te Rijnsaterwoude. Over deze belangwekkende priester is reeds meerdere malen gepubliceerd, zodat wij het hier bij wat summiere gegevens laten.[3] Antonius van der Plaat werd op 15 december 1605 te Leiden geboren als telg uit een mennistenfamilie. Aangezien hij zich allerminst kon vinden in de strenge levenswijze die de mennisten voorstonden, liep hij – samen met een vriend – op ongeveer vijftienjarige leeftijd van huis weg. Hij had toen al de Latijnse school doorlopen. Het tweetal kwam uiteindelijk

in Keulen terecht, waar Van der Plaat zich liet inschrijven inschrijven bij het Hollands College en waar hij tot de priesterstudie werd toegelaten. In december 1629 werd hij als zodanig gewijd en kort daarop keerde hij terug naar Leiden. Niet lang daarna werd hij aangesteld op het platteland van Alkemade, waarbij hij zich vestigde in Roelofarendsveen. In de jaren daarna ontpopte Van der Plaat zich als een gezien priester, die alom respect afdwong.

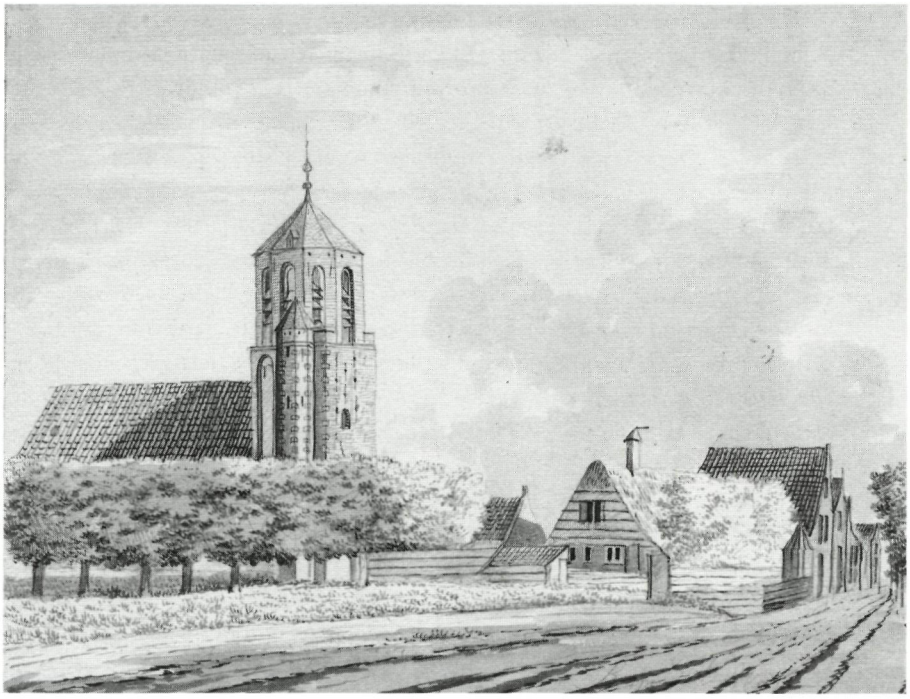
Vermoedelijk in 1632 volgde zijn benoeming tot pastoor van Rijnsaterwoude, waartoe ook Alkemade parochieel voor het grootste gedeelte (met uitzondering van Kaag) toen behoorde. Van 1647 tot 1649 was Van der Plaat pastoor te Keulen, maar in laatstgenoemd jaar keerde hij terug naar het platteland van Alkemade. Andermaal aanvaardde hij elders een pastoraat en wel te Amsterdam in 1663. Binnen het jaar verhuisde hij naar Utrecht, maar ook hier zou hij niet blijven. In 1666 keerde hij opnieuw naar het Veense land terug, waar hij zich vestigde aan de Oude Ade. Hier overleed hij uiteindelijk op 17 augustus 1678. Aangezien, zoals we al zagen, de statie van Roelofarendsveen over een graf in de kerk van Rijnsaterwoude beschikte, ligt het voor de hand dat Van der Plaat hier te rusten werd gelegd.

Omstreeks 1712 aanvaardde Johannes de Wit het pastoraat in Roelofarendsveen, hoewel hij voor deze functie geen admissie (= toestemming) van de Staten van Holland had gekregen. Dat had tot gevolg dat sommige ingezetenen, die de leerstellingen van Jansenius en Quesnel aanhingen (het jansenisme), het De Wit knap lastig maakten. Ondanks de moeilijkheden die hem in de weg werden gelegd, is De Wit veertien jaar in Roelofarendsveen werkzaam gebleven. Op 7 november 1726 las hij hier zijn laatste mis. Hij vestigde zich in Kudelstaart, waar hij op 22 augustus 1727 overleed.[4] Op 26 augustus had zijn begrafenis in de kerk van Rijnsaterwoude plaats. Teneinde de gewezen pastoor in dit graf te kunnen leggen, werd het eerst geruimd. De beenderen van zijn voorgangers werden daartoe bij elkaar in een nieuwe, kleine kist gelegd en vervolgens bovenop de kist met het stoffelijk overschot van De Wit opnieuw begraven.

In 1738 werd er andermaal een priester in dit graf te rusten gelegd, namelijk Alardus de Weerdt, in leven pastoor te Rijnsaterwoude. Deze in een van de voornaamste Hollandse katholieke families in 1687 te Rotterdam geboren De Weerdt was eerst kapelaan in Vleuten, vervolgens in de statie aan de Oude Molstraat in Den Haag en ten slotte als zodanig werkzaam bij pastoor Johannes de Wit in Roelofarendsveen. In 1730 werd hij pastoor te Rijnsaterwoude. Hier zou hij ongeveer acht jaar verblijven. Zijn begrafenis had plaats op 24 november.

Ook de volgende begrafenis in dit priestergraf betrof een gewezen pastoor van Rijnsaterwoude: Cornelis de Bruyn van Berendrecht. Deze Amsterdammer van geboorte kwam op 8 februari 1739 naar Rijnsaterwoude. Aanvankelijk leek het erop dat iemand anders Alardus de Weerdt alhier zou opvolgen. Jacobus Kistemakers, een verbannen pastoor van Zuid-Beveland, hoorde op zijn reis naar Holland dat de statie van Rijnsaterwoude vacant was. De schijn aannemend, als was hij door de kerkelijke overheid naar die statie gezonden. begaf hij zich naar Rijnsaterwoude, waar hij de kerkmeesters in het rechthuis bij elkaar riep om zich aan hen als de nieuwe pastoor voor te stellen. Tot zijn verbazing en beschaming hoorde hij dat zojuist door hen de admissie voor pastoor Cornelis de Bruyn van Berendrecht was aangevraagd en verkregen. Kistemakers vertrok spoorslags naar Haarlem en werd daar door aartspriester Johannes van der Steen tot pastoor te Hoogwoud aangesteld.[5] De Bruyn van Berendrecht heeft vele jaren de statie van Rijnsaterwoude gediend en wel tot zijn dood, begin december 1760. Op de tiende van die maand had zijn begrafenis in de Rijnsaterwoudse kerk plaats. Opvallend is dat al eerder, op 6 september 1753, een Susanna van Berendrecht in dit exclusief voor priesters bestemde graf werd begraven. Of zij een familielid was van pastoor Cornelis de Bruyn van Berendrecht is niet bekend.

De volgende die in het Rijnsaterwoudse priestergraf werd bijgezet was Jacobus du Pré, die precies een halve eeuw – van 1726 tot 1776 – in Roelofarendsveen het pastoraat vervulde. Dat was een moeilijke periode in de Veense kerkgeschiedenis, want Du Pré bleek jansenistische sympathieën te hebben en daarom wilden de Veenders weinig van hem weten. De meesten van hen kerkten elders, bijvoorbeeld in Hoogmade of Rijpwetering. Op het laatst had de arme Du Pré nog maar zo'n tien tot twaalf getrouwen onder zich. Gedurende het vijftigjarig pastoraat van de uit Mechelen afkomstige Du Pré deden de Veenders er alles aan om in zijn plaats een rooms-katholiek priester te krijgen, maar dat lukte vooralsnog niet. Jacobus du Pré kwam tragisch aan zijn einde bij een brand in zijn pastorie, die op de avond van 30 januari 1776 woedde. Niemand stak een hand uit om de inmiddels tachtigjarige pastoor uit de brandende pastorie te redden. Sterker nog: men bleef rustig vanaf een afstandje kijken hoe bij de felle wind het rieten dak van de Veense pastorie in een ommezien in lichterlaaie stond, het blussingswerk aan de brandweer van Oude Wetering en Woubrugge overlatend. Pas de andere morgen werd het 'verschroijde lighaam' van pastoor Du Pré gevonden. Alleen het bovenste gedeelte van zijn lichaam was nog overgebleven. Ribben en onderbuik waren geheel verbrijzeld of verbrand, zodat men niet de gezengde

H. Tavenier, Gezicht op de Ned. herv. kerk te Rijnsaterwoude met rechts de Herenweg, 1782. Coll. Gemeentearchief.

ingewanden, het hart, de maag en de longen et cetera kon zien. Beide benen waren vanaf de dijen verdwenen, evenals het hoofd en een gedeelte van de linkerarm. De rechterarm zat nog geheel aan de romp vast, maar was sterk ingekrompen.[6] Op 8 februari 1776 werd Jacobus du Pré in het Rijnsaterwoudse priestergraf begraven. Het gebeente van de vóór hem begraven priesters werd andermaal verzameld en in een kleine kist tesamen met Du Pré opnieuw begraven.

De vijftiende mei 1776 werd Jacobus du Pré opgevolgd door Wilhelmus van Wetering. Hij zal voor de meeste Veenders geen onbekende geweest zijn, want de nieuwe pastoor was geboren te Oude Wetering. Vóór zijn komst naar Roelofarendsveen was Wilhelmus van Wetering werkzaam geweest in Vogelenzang en in Zoetermeer. In Roelofarendsveen werd onder zijn leiding een nieuwe pastorie gebouwd. In tegenstelling tot zijn zo jammerlijk om het leven gekomen voorganger is Wilhelmus van Wetering slechts enkele jaren pastoor in Roelofarendsveen

geweest. Hij overleed op 11 april 1781. Zes dagen later had zijn begrafenis in Rijnsaterwoude plaats. De pastoor alhier, Michaël Hendrik Witbols, een begaafd redenaar, hield een lijkrede die in druk verscheen bij de Leidse boekverkopers H. en D. Koster.[7]

In de vacature die was ontstaan door het overlijden van pastoor Van Wetering werd voorzien door de benoeming van Johannes Antonius van Langen. Deze kreeg op 5 juli 1781 zijn toelating. Van Langen was Amsterdammer van geboorte en had in Leuven gestudeerd. Vóór zijn komst naar Roelofarendsveen was hij sinds 1771 pastoor te Wervershoof geweest. Ook zijn pastoraat in Roelofarendsveen heeft slechts kort geduurd, want hij overleed reeds op 23 januari 1783. Precies een week later werd deze priester bijgezet in de Rijnsaterwoudse grafkelder.

De laatste priester die werd bijgezet in dit graf in de Woudse Dom was Johannes Meylink, die op 1 mei 1801 naar Roelofarendsveen kwam. Over zijn pastoraat – dat duurde tot zijn dood – valt weinig bijzonders te vertellen, of het moest zijn dat hij zich inzette om de uit 1680 daterende kerk van Roelofarendsveen verder te verfraaien en uit te breiden. In 1810 werd dit bedehuis gesierd met een torentje en voorzien van klok en uurwerk. Ook ontwierp Meylink plannen voor een eigen kerkhof achter de kerk, zodat het omslachtige vervoer van overledenen middels een boot over het Braassemermeer naar Rijnsaterwoude in het vervolg niet meer plaats hoefde te hebben. Aan de uitvoering van de kerkhofplannen is Meylink niet meer gekomen, daar hij voortijdig op 19 januari 1817 overleed.[8] De ongeveer zeventigjarige (het is opvallend dat het bidprentje de juiste leeftijd van de afgestorvene niet vermeldt) werd de 23ste in de Rijnsaterwoudse kerk begraven. Daarvoor werden eerst de beenderen van zijn voorgangers Van Wetering en Van Langen 'vergadert', gekist en bovenop de lijkkist van Johannes Meylink opnieuw begraven.

Daar dit priestergraf eigendom was van de statie van Roelofarendsveen en niet van de Rijnsaterwoudse kerk, moest hiervoor telkens betaald worden, zodat het instandgehouden kon worden. Iedere tien jaar moest daarvoor vijf gulden aan het kerkbestuur worden voldaan. In het begraafboek staat in de marge telkens aangetekend welke kerkmeester het bedrag had geïnd. Zo lezen we van Pieter van IJssel (1728), Jan van den Berg (1738), Willem Rijkman (1748), Gerrit Schoenmaker (1758), Jan van der Togt (1768) en Jan Oudshoorn (1778).

Toen in de jaren 1956-1958 de kerk van Rijnsaterwoude aan een grootscheepse restauratie werd onderworpen, werden alle toen aanwezige grafstenen uit de kerk verwijderd en deed men in de grond enkele interessante vondsten. Het priestergraf D6 bevond zich in het koor van de kerk. Daar vond men een sterk aangetast

wasafgietsel van een priesterkelk, een object waarmee gestorven priesters doorgaans werden begraven. Een oude plattegrond met daarop aangetekend de graven is niet bewaard gebleven, berust althans niet in het kerkarchief.

In de onmiddellijke nabijheid van het hierboven behandelde graf D6 bevond zich destijds het graf gemerkt D4. Hierin werd op 15 februari 1780 Hermanus van Westerloo begraven, van 1770 tot zijn dood pastoor te Oud-Ade en Rijpwetering. Hij was op 7 februari op de leeftijd van negenenveertig jaar, acht maanden en tien dagen overleden. Zo kunnen we uitrekenen dat hij geboren was op 28 of 29 mei 1730. Van Westerloo stamde uit een voornaam Amsterdams patriciërsgeslacht. Hij was in 1765 tot priester gewijd. Na als kapelaan werkzaam geweest te zijn in Schoorl en Goes kwam hij als pastoor naar Oud-Ade en Rijpwetering. Van deze pastoor berust in de pastorie van de parochie Sint-Bavo een geschilderd portret. Over de zekerheid dat de voorgestelde inderdaad Van Westerloo is worden wij ingelicht door pastoor J.P. Görtz, die in 1863 uit de mond van een tachtigjarige weduwe te Oud-Ade letterlijk optekende: 'En dát is het portret van pastoor Westerloo, waar mijn moeder bij is aangenomen. Het is door zijn zuster aan de kerk gegeven. Die woonde op een buitentje in Sassem.[9] Die heb ik nog gekend en er als kind wel boodschappen voor gedaan. Mijn moeder het[10] me wel verteld, dat zij met nog een veel hier was en erg goed waren voor de arme mensen hier. Het waren deftige mensen.' Naast het portret bewaart de parochie van Sint-Bavo nog een tweede herinnering aan Hermanus van Westerloo, te weten een door Pieter l'Ami vervaardigd 'Rouwdicht', dat in druk verscheen.

Noten

1 Streekarchief Rijnlands Midden, Doop-, Trouw- en Begraafboeken, Nederduits Gereformeerde Gemeente Rijnsaterwoude, inv. nr. 2.

2 Rijksarchief Utrecht, Oud Bisschoppelijke Clerezie, inv. nr. 599, 24 augustus 1664.

3 De meest recente en meest complete studie is van de hand van Th. van der Poel en verscheen onder de titel 'Het leven van Antonius van der Plaet', *Leids Jaarboekje* (1990) 155-185. Van der Poel schreef voorts over Van der Plaat in *Sprokkelen rond de Oude Ade* (Rijpwetering 1990).

4 H. van der Wereld, *De Veenders en hun kerk* (Alphen aan den Rijn 1990) 30.

5 *Haarlemsche Bijdragen* 52 (1935) 195.

6 Van der Wereld, *De Veenders*, 31-43.

7 *De getrouwe en wijze huisvoogd ter uitvaarte des eerwaardigen Heere Wilhelmus van Wetering, in leven R.P.* [= Rooms Priester] *en eertijds pastoor te Zoetermeer, naderhand in de Vogelenzang en laatst te Roelofarendsveen.*

8 Van der Wereld, *De Veenders*, 46.

9 Bedoeld wordt: Sassenheim.

10 Bedoeld wordt: heeft.

Pieter Bast, Vogelvluchtkaart uit 1600, detail. Coll. Gemeentearchief.

Bouwhistorisch jaaroverzicht 2002

Joseph W. van Rooden en Edwin D. Orsel

Muurschilderingen in het Gravensteen*

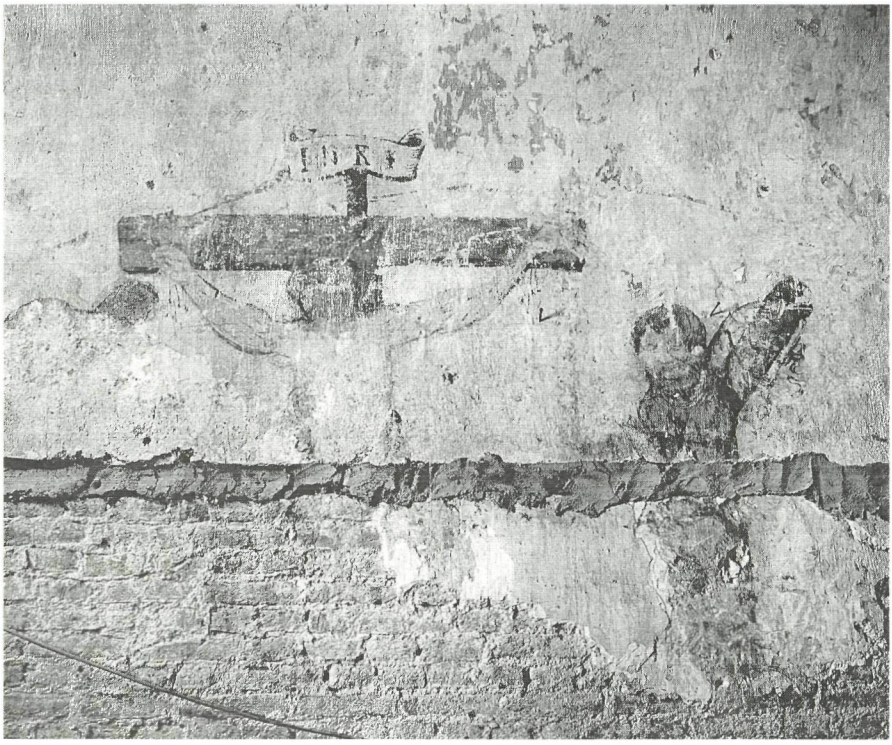
Voor de echte Leidenaar is het Gravensteen geen onbekend gebouw. Minder bekend is wellicht de (bouw)geschiedenis van het voormalige grafelijke en later stedelijke gevangeniscomplex. Tot in de 19de eeuw heeft het als zodanig gefunctioneerd. Daarna heeft het wisselende functies gehad tot de restauratie in de jaren vijftig van de vorige eeuw, om vervolgens als juridisch studiecentrum van de Universiteit Leiden in gebruik te worden genomen. De vestiging van de Leiden University School of Management (LUSM) enkele jaren geleden heeft een impuls gegeven aan, wat we de opwaardering kunnen noemen van de zaal in de voormalige Vierschaar en de gevangeniscellen in de voormalige gevangenisvleugel. Op dit laatste en met name de restauratie in 2002 van de in de cellen aanwezige laatmiddeleeuwse muurschilderingen wordt in dit artikel beknopt ingegaan.

Zoals gezegd, bevinden de cellen zich in de oudste gevangenisvleugel. Deze vleugel is rond 1555 gebouwd aan de westzijde van de vierkante toren, kern en oudste deel van het complex. De vier cellen liggen paarsgewijs aan een oost-west georiënteerde middenruimte. Deze is overdekt door ribloze kruisgewelven en de cellen door tongewelven. De schilderingen bevinden zich met uitzondering van de noordoostelijke cel in de overige drie cellen en zijn aangebracht op de pleisterlaag van de wanden, meest ter plaatse van de overgang van de verticale wand naar het tongewelf. Op de kopwanden bevinden zich de teksten.

In 1955 zijn deze schilderingen bij ontpleisteringswerkzaamheden aangetroffen, en geconserveerd door de Haagse restaurateur B.F. Gerhard Jansen. Deze overleed tijdens de uitvoering, en is het onduidelijk wie het werk afmaakte. Wel duidelijk

Jos W. van Rooden is sinds 1998 werkzaam als senior technisch medewerker van het bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.

Edwin D. Orsel is sinds 2001 werkzaam als senior technisch medewerker van het bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.

De schildering op de langswand van de noordwestelijke cel voor de restauratie in 1955. Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist, 1955.

is dat de restauratievisie daarbij ongewijzigd is gebleven. In totaal werden in 1955 acht schilderingen blootgelegd. Sommige waren vóór de blootlegging reeds sterk verminkt door schade als gevolg van gebruik, ondeskundig herstelwerk en de aanleg van leidingen in het muurwerk.

De schilderingen, alle bestaande uit religieuze voorstellingen en voorzien van vermanende teksten, hebben de kruisiging van Christus als hoofdmotief. De datering kan worden afgeleid uit het jaartal 1563 in de cartouche boven de tekst op de kopwand van de noordwestelijk gelegen cel. Zij zijn dus relatief kort na de bouw van de gevangenisvleugel aangebracht.

Gerhard Jansen stelde vast dat de schilderingen enerzijds kenmerkend zijn voor hun ontstaansperiode (midden 16de eeuw) maar anderzijds een zeldzame fantasie

en oorspronkelijke visie tonen. Ook zijn de schilderingen uniek vanwege hun plaats in een gevangeniscel. Minder verbazing zouden ze wekken als ze werden aangetroffen in kloostercellen. Hoe dan ook, gesproken kan worden van een cultuurschat van nationale betekenis. Een grondig kunsthistorisch onderzoek naar de schilderingen zou dan ook zeker op zijn plaats zijn.

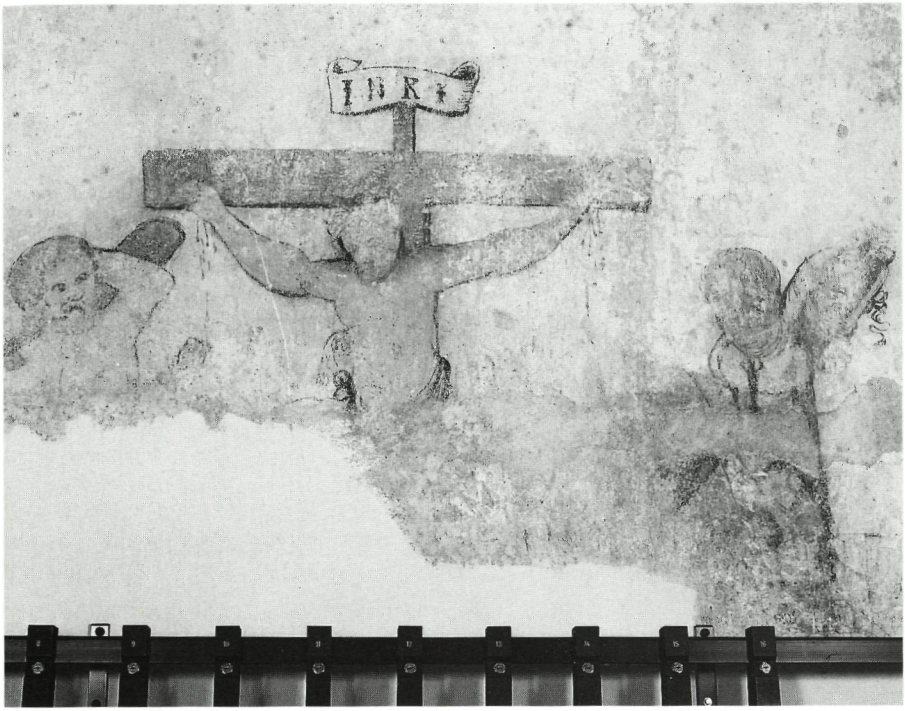
In de jaren na de restauratie in 1955 hebben de cellen een minder passend gebruik gekregen als opslag. Eén cel heeft tot voor kort dienst gedaan als doorloop annex garderobe. De vestiging van de LUSM in het Gravensteen heeft hierin verandering gebracht. Het marginale gebruik van de cellen werd omgezet in een meer waardige, die van studieruimte. De doorloop naar de collegezaal in de voormalige Vierschaar kon uiteraard niet worden gemist, maar de voor de schilderingen schadelijke garderobe (natte jassen) is verplaatst. De nieuwe functie is uiteindelijk de aanleiding geweest voor de restauratie van de schilderingen.

Voorafgaand aan de restauratie is onderzoek verricht naar de technische staat van de schilderingen en naar een oplossing om te voorkomen dat ze na restauratie beschadigd zouden worden door het dagelijks gebruik.

Vastgesteld kon worden dat de schilderingen sinds de blootlegging achteruitgegaan zijn. Vóór de blootlegging in 1955 waren de schilderingen door een kalklaag beschermd, en de restaurator constateerde destijds dat de blootlegging op gespannen voet staat met de veilige plaats achter het kalk voorheen.

In de nieuwe situatie, waarin de cellen weer dagelijks gebruikt worden, is ook de vervuiling van de muren (door handen, tassen en stoelen) tot circa anderhalve meter hoog actueel. Gelukkig is dit ook juist het gebied waar de schilderingen reeds verdwenen zijn. De aanpak was er dan ook op gericht dat deze onderste strook duidelijk van de schildering gescheiden wordt met een explicatiestrip, zodat de huisschilder zijn onderhoudswerk kan doen, zonder steeds randjes van de schildering af te snoepen. Het ligt in de bedoeling dat op de explicatiestrip (nog aan te brengen) uitleg over de schilderingen wordt gegeven.

Van de uitgevoerde werkzaamheden is door de restaurator, de heer R. Bremer uit IJmuiden, een zeer compleet verslag opgesteld. In kort bestek is het volgende werk uitgevoerd. Losse kalklagen zijn vastgezet, losse verf is gefixeerd met lijm. Consequent is orde aangebracht op de achtergronden, waardoor de schilderingen nu beter gestructureerd overkomen. Ondeugdelijk stucwerkreparaties zijn door

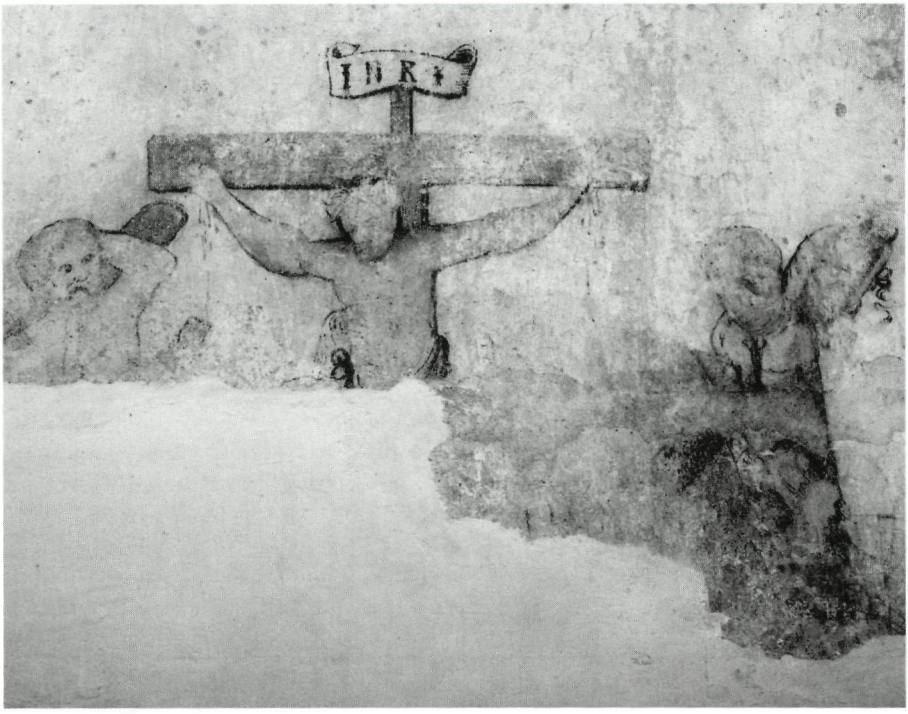

De schildering op de langswand van de noordwestelijke cel voor de restauratie in 2002. Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist, 2001.

nieuwe kalkvullingen vervangen. Soms werden hiervoor eerst ijzeren delen (roest!) verwijderd. De randen en nieuwe stucplekken zijn zorgvuldig bijgewerkt met dunne caseïnekalk. Beperkt is geretoucheerd, en de schilderingen zijn schoongemaakt.

Bijzondere aandacht vergden de volgende zaken.

Op grond van foto's kon worden vastgesteld dat de tekst in de noordwestelijke cel (gang naar Vierschaar) sinds de restauratie in 1955 sterk is achteruitgegaan en daardoor moeilijk leesbaar. Bij de recente restauratie is deze weer leesbaar gemaakt met de zogenaamde rigitine techniek. Dit is een schildertechniek waarbij door middel van arcering het ontbrekende deel van de schildering wordt aangevuld. Deze techniek is relevant omdat duidelijk herkenbaar is wat van de schildering

De schildering op de langswand van de noordwestelijke cel na de restauratie in 2002. Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist, 2003.

oorspronkelijk (waarvan de foto's uit 1955 een duidelijk beeld geven) is en wat reconstructie volgens de recente restauratie. In dezelfde cel is een nauwelijks herkenbaar motief van de martelzuil van Christus beter gestructureerd blootgelegd en geconserveerd.

In de zuidwestelijke cel was voor de tekst in de kopse binnengevel zeer grondig herstel noodzakelijk.

Verschillende ruimten kennen ook graffiti. Met name betreft het turfsystemen van de gevangenen. Deze vormen onlosmakelijk eenheid met de cellen, en zijn gespaard. De recentere graffiti is echter weggewerkt omdat het huidig verblijf van de studenten vrijwillig wordt geacht.

Tot slot houdt Bremer een warm pleidooi om de ruimten terughoudend te verwarmen, goed te ventileren en natte jassen elders te bergen.

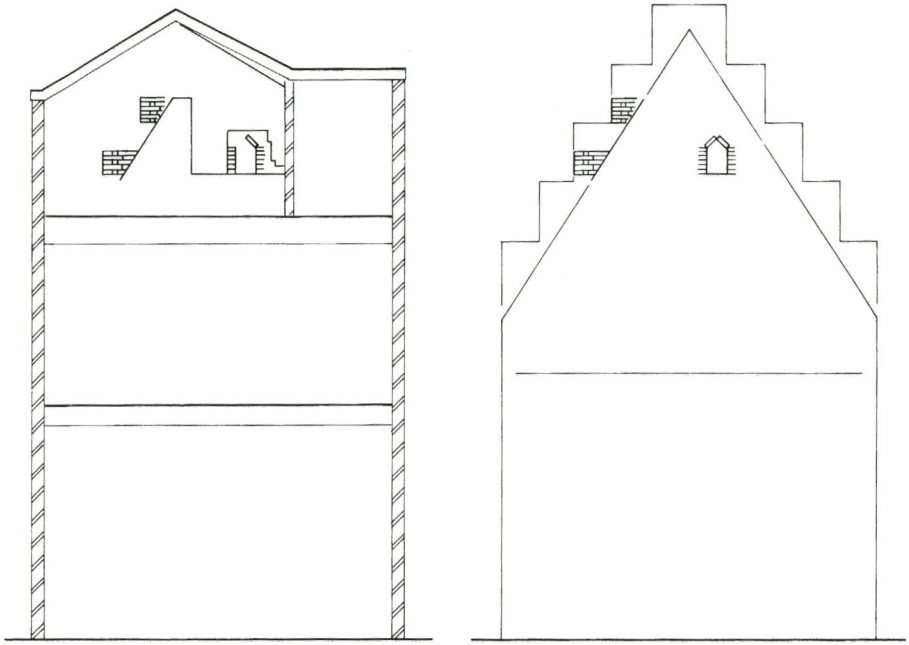
Zoals reeds is opgemerkt is het restauratiewerk uitgevoerd door de restaurator, de heer R. Bremer uit IJmuiden. De coördinatie en begeleiding lagen in het handen van de heer J.W. Walraad van Walraad en van der Stoep architecten te Utrecht, in nauwe samenspraak met de heer H.H.J. Kurvers, van de afdeling instandhoudingtechnologie (schilderingen en decoratieve afwerkingen) van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist. Als opdrachtgever trad op het Vastgoedbedrijf van de Universiteit Leiden. Deze verdient een groot compliment voor zijn inzet voor de restauratie van de schilderingen en voor het waardige hergebruik van de cellen. Door dit en het zeer omvangrijke en intensieve onderhoud van het exterieur, dat in de afgelopen jaren heeft plaatsgehad, bewijst het een voorbeeldig en zorgzaam beheerder te zijn.

* Met medewerking van Jan Willem Walraad.

Muskadelsteeg 5

Het pand aan de Muskadelsteeg, overigens vaak verward met het Gerecht, bestaat in hoofdlijnen uit twee bouwlagen met een vrijwel rechthoekige plattegrond en daarop een zadeldak haaks op de straat. Zowel voorgevel, constructie en interieurafwerking wijzen in eerste instantie op een datering van het gehele gebouw in de late 19de eeuw, met wat latere moderniseringen. Hieronder zal verder worden ingegaan op ouder metselwerk in de achtergevel.

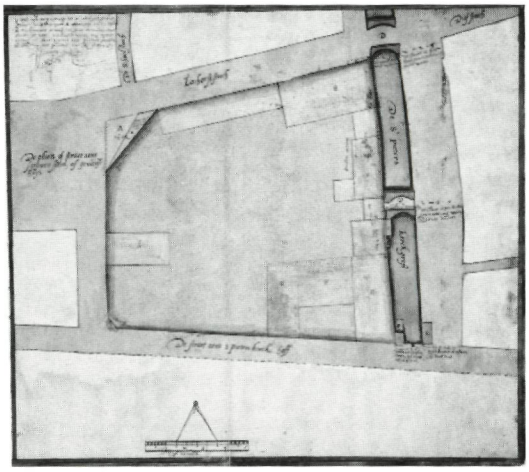
Het pand werd in 1992/1993 ingrijpend gerestaureerd. Door een grote brand in 2001 was gedeeltelijke wederopbouw echter noodzakelijk geworden. Deze is in 2002 afgerond. Bij de werkzaamheden kwamen in de achtergevel belangwekkende restanten te voorschijn van een veel ouder object. Een beperkende factor voor de waarneming was het feit dat maar een klein deel van de gevel op de zolderverdieping in het zicht kwam. Herkenbaar in dit muurwerk zijn restanten van een trapgevel. Het betreffen de zijkanten van de 'trappen' en daarnaast een opening die sterk lijkt op een schietgat, maar waarschijnlijk een functie had als lichtspleet. Het 'schietgat' is 32 cm breed en vernauwt zich naar buiten toe. Het is afgedekt met twee schuin tegen elkaar geplaatste bakstenen. Het originele metselwerkformaat bestaat uit stenen van het formaat (lente x breedte x hoogte) 25,5/26 x 11,5/14 x 5,5/6,5 cm en heeft een 10-lagenmaat (lm) van 67 cm (of 6 lm = 40 cm). Dergelijk metselwerk lijkt in Leiden te duiden op een toepassing in de 14de of 15de eeuw. In het midden is later een brede sleuf uitgehakt ten behoeve van een later weer verdwenen rookkanaal. Dit dateerde op basis van de

Links: opmetingstekening binnenzijde achtergevel (E.D. Orsel, 2002). Rechts: poging tot reconstructie trapgevel, binnenzijde (E.D. Orsel, 2003). De trapgevel is gebaseerd op de breedte van het huidige pand en de bouwsporen van trappen en daklijn. De vloerlijn is ontleend aan sporen aan de buitenzijde van de achtergevel.

steenformaten waarschijnlijk uit de 18de of 19de eeuw. De achtergevel is opgehoogd met bakstenen van het formaat 19 x 8,5 x 4 cm en met een 10-lagenmaat van 49 cm. Dit werk zal behoren bij de opbouw voor een schildersatelier (?), uit het begin van de 20ste eeuw.

Het oudere metselwerk kan hoogstwaarschijnlijk in verband gebracht worden met een gebouw behorend bij het grafelijk hof (later huis Lokhorst). De huidige Muskadelsteeg vormde de westelijke begrenzing van dit grafelijke hof, waarvan het perceel Muskadelsteeg 5 dus deel uitmaakte. Op een oude plattegrond van het huis Lokhorst uit 1607 door J.P. Dou wordt ter plaatse van de huidige Muskadelsteeg 5 bebouwing weergeven. Op vogelvluchtkaarten van Liefrinck (1578) en P. Bast (1600) komt deze bebouwing voor als een rechthoekige bouw-

Plattegrond huis Lokhorst uit 1607 door J.P. Dou (GAL). Aan de linkerzijde (west) wordt ter plaatse van de huidige Muskadelsteeg 5 bebouwing weergegeven.

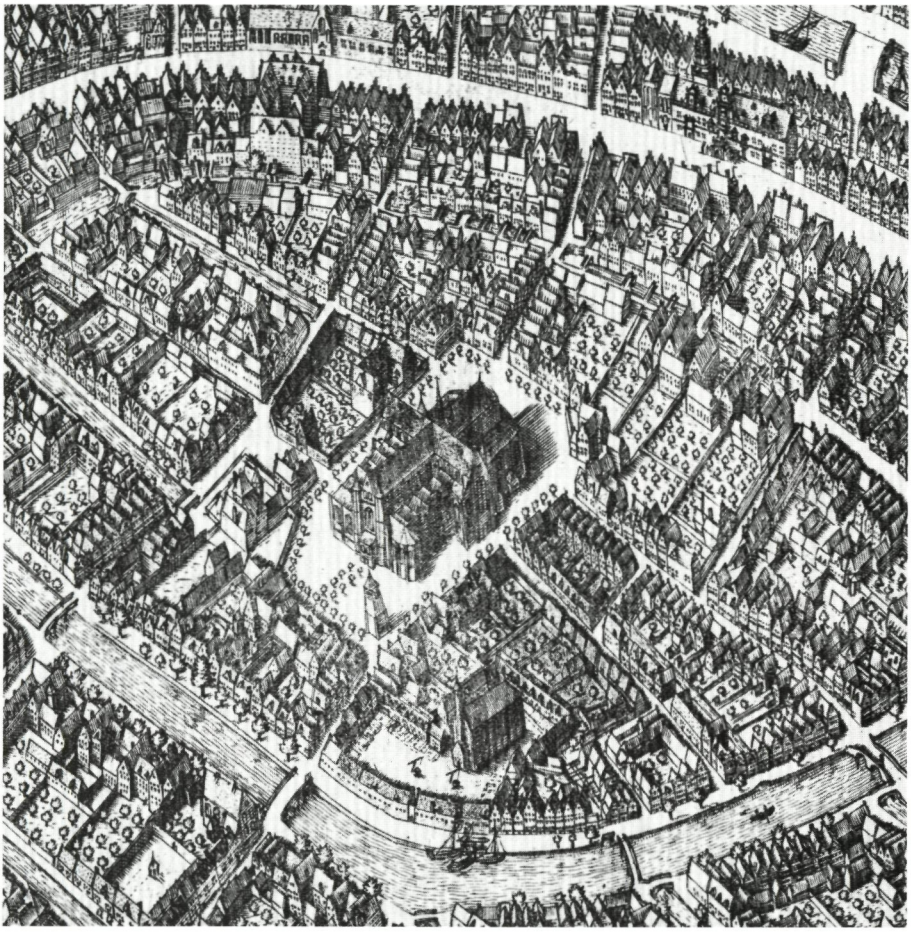
massa met een zadeldak (haaks op de straat) tussen trapgevels. Een deel van deze trapgevel is dus nog aanwezig in de achtergevel van Muskadelsteeg 5.

De functie van het vrijstaande pand in de ommuring van het grafelijk hof is (nog) onbekend. De aanwezigheid van in ieder geval één (pseudo/schijn?) schietgat kan mogelijk een aanwijzing leveren voor de functie.

Diefsteeg 9*

Restaureren eindigt op 'eren' en dat was precies wat eigenaren Walter Jansen en Rehannah Coffie met hun woonhuis op de hoek van de Diefsteeg en de Langebrug voorhadden toen zij in de zomer van 1999 aan Schoonens bouwkunde opdracht gaven voor het maken van een restauratieplan. De kern van het programma van eisen was om de monumentale kwaliteit van het pand zo volledig mogelijk tot zijn recht te laten komen.

Thuysgen daer de schoelapper in woont, noemt Jan Pietersz Dou het als hij het in opdracht van *de curateurs van de naghelaten boedel van Gerrit Heyndrickxz Schaeck* op 21 november 1603 op papier zet. Vlak naast de brug over de Voldersgracht is er een hap uit het huisje voor een *steyger*. Deze steiger is niet meer aanwezig als Pieter Bast in 1600 zijn kaart van Leiden tekent. Op deze kaart heeft het pand een tuitgevel of een trapgevel aan de Langebrug met een nok hier loodrecht op, dus evenwijdig aan de Diefsteeg. Hetzelfde beeld laat de kaart van Blaeu zien

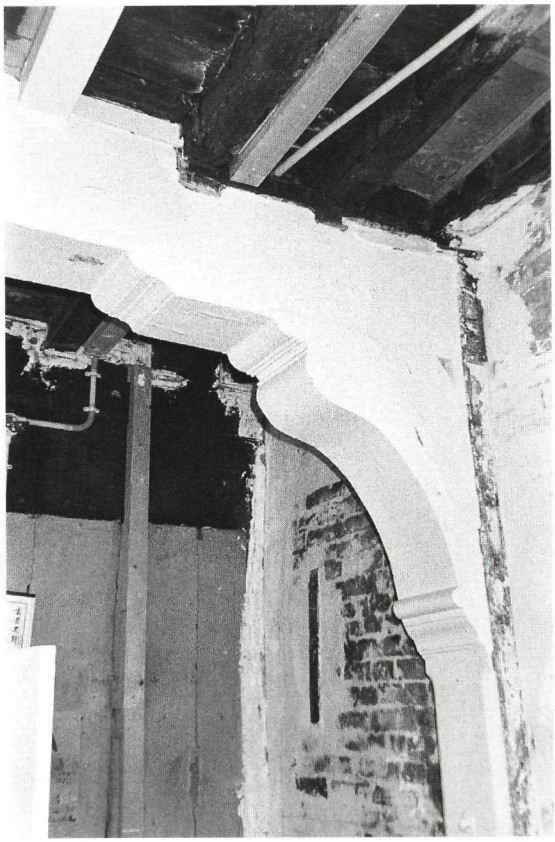

Detail van vogelvluchtkaart uit 1600 van P. Bast. Hierop staat ter plaatse van het huidige Muskadelsteeg 5 een rechthoekig gebouw met een zadeldak (haaks op de straat) tussen trapgevels. Coll. Gemeentearchief.

uit 1646. In tegenstelling tot de kaart van Bast is hier duidelijk een trapgevel getekend.

Op grond van de hieronder beschreven bouwhistorische kenmerken van het huis, zoals de zwanenhalsvormige korbelen (schoren), kan de bouw van het huis rond 1600 worden gedateerd. Hierbij moet worden opgemerkt dat dergelijke korbelen tot het midden van de 17de eeuw voorkomen. Het huidige huis heeft

Detail van het gebint met korbeel ter hoogte van de eerste verdieping. Foto bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden, 2000.

in tegenstelling tot wat op de kaarten is weergegeven de nok loodrecht op de Diefsteeg. De vraag is dus of het huidige huis ook het huis is wat op de kaarten is weergegeven. Het antwoord is ja, omdat we hier waarschijnlijk te maken hebben met een foute weergave van de kaartmakers, voor wat de positie van de nok betreft. Een en ander wordt nog eens bevestigd door het volgende. Op de kaart van Liefrink uit 1578 is nog geen sprake van bebouwing op deze hoek. Het lijkt onwaarschijnlijk dat binnen een kwart eeuw een huis is opgetrokken met de nok evenwijdig aan de Diefsteeg om plaats te maken voor een huis met de nok loodrecht op de Diefsteeg. Hoe het hierboven beschreven huis met de steiger in deze situatie moet worden geplaatst is vooralsnog onduidelijk.

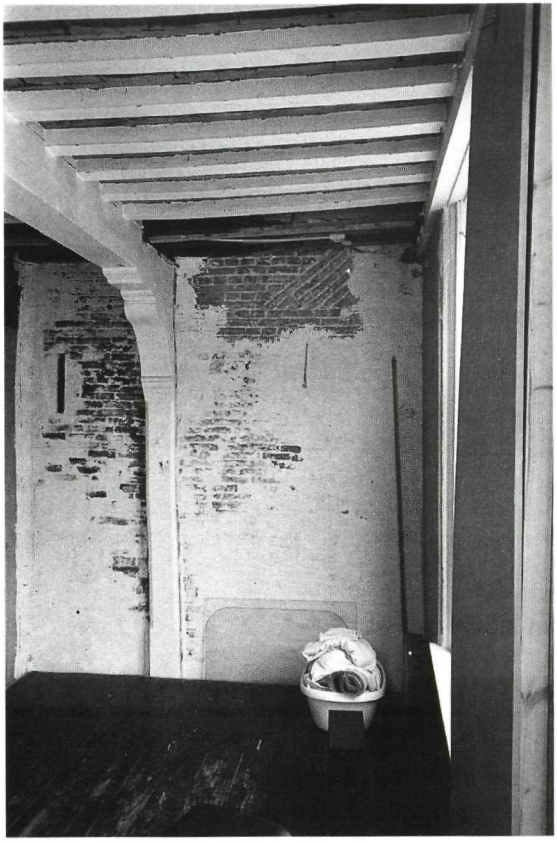

Middelste kapspant met de rechte stijl in het verlengde van de spil. Rechts de vlechting in het metselwerk. Foto Schoonens bouwkunde te Leiden, 2003.

Het huidige huis is op een vrijwel vierkant grondslag gebouwd en bestaat uit vier bouwlagen: een kelder, begane grond, verdieping en kap. Een scheidingsmuur evenwijdig aan de gevel aan de Diefsteeg deelt het pand in twee vrijwel gelijke delen. Het trappenhuis, tegen de rechter bouwmuur, doorsnijdt de scheidingsmuur. Deze muur is ter hoogte van de kelder tweesteens en ter hoogte van de begane grond en de verdieping halfsteens. De kelderruimten zijn niet overdekt met gewelven, maar met enkelvoudige balklagen, waarover een houten vloer. Parallel aan de gevel van de Langebrug – op circa twee meter – en achter de scheidingsmuur bevindt zich een circa twee meter lange muur. Aan de bovenzijde van deze muur en in die van de gevel aan de Langebrug bevinden zich de aanzetten van een tongewelf, dat niet meer aanwezig is. Mogelijk maakt de kelder onderdeel uit van een voorganger, of is hier sprake van een andere situatie: die van kelder met opkamer.

Vanaf de begane grond richt zich het houtskelet op, dat bestaat uit een gebintconstructie, waarop een kapconstructie. De gebintconstructie bestaat uit twee stuks van twee verticaal gestapelde gebinten, die evenwijdig aan de scheidingsmuur zijn geplaatst. Met inbegrip van de scheidingsmuur is er dus sprake van totaal vier balkvakken. Elk gebint bestaat uit: één gebintbalk en een tweetal gebintstijlen, sleutelstukken en fraaie korbelen in zwanenhalsvorm. De muurplaten op de scheidingsmuren, de strijkbalken en de kinderbinten completeren het geheel.

De kapconstructie bestaat uit drie kapspanten elk samengesteld uit twee gesta-

Rechter bouwmuur ter hoogte van de eerste verdieping. Foto bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden, 2000.

pelde jukspanten, waarop een nokspant. Samen met de muurplaten, jukplaten, nokgording en sporen vormen zij de kap. Elk jukspant bestaat uit een tweetal jukbenen en schoren en één jukdekbalk. De jukbenen van de onderste jukspanten zijn krom, die van de bovenste recht. De onderste jukdekbalk van het middelste kapspant is ter plaatse van het trappenhuis op de verlengde spil van de spiltrap gelegd. Het gebruikelijke jukbeen ontbreekt hier dus.

Het vermelden waard zijn nog de volgende bouwhistorische details. In de huidige tuitgevel aan de Diefsteeg zijn onderste trappen en de afdekking van de top van de oorspronkelijke gevel nog aanwezig, evenals de ellipsvormige ontlastingsbogen

boven vier vensters in de gevel aan de Diefsteeg en twee in de gevel aan de Langebrug. In dezelfde gevel bevindt zich in het penant tussen de twee schuifvensters ter hoogte van de onderdorpels een gevelsteen met het jaartal 1644. Zoals hierboven al is opgemerkt, is het niet waarschijnlijk dat dit een verwijzing is naar het bouwjaar. Mogelijk verwijst de jaartalsteen naar een verbouwing die toen heeft plaatsgehad.

In het trappenhuis op de eerste verdieping bleek tijdens de restauratie de eiken stijl, waartegen de scheidingsmuur eindigde, met lange houten ankers in deze halfsteensmuur verankerd te zijn. Deze stijl maakte deel uit van de houten wand om het trappenhuis. Een deel van de oorspronkelijke eiken beschieting van de wand met stijl- en regelwerk was nog aanwezig en is bij de restauratie behouden.

In de rechter bouwmuur – gezien vanuit de Diefsteeg – zijn ter hoogte van de zoldervloer enkele vlechtingen in het muurwerk aangetroffen. Dit bouwspoor maakt duidelijk dat het rechter buurpand er eerder heeft gestaan dan het pand Diefsteeg 9. De voormalige gevel van dit buurpand is verhoogd bij de bouw van Diefsteeg 9. Een situatie die in Leiden regelmatig wordt aangetroffen.

Het plan omvatte zowel een algehele restauratie als modernisering van het huis. Bij een aantal vermeldenswaardige onderdelen van het plan staan we even stil. Twee verdwenen korbelen zijn bij de laatste restauratie weer in ere hersteld, een staaltje van meestertimmerwerk waarbij letterlijk met passen en meten de meeste tijd werd versleten.

Wat niet kon worden gehandhaafd was een enorme schoorsteen die op de kinderbinten van de tweede verdieping rustte. De balklaag veerde letterlijk op na vierhonderd jaar het enorme gewicht van de schouw te hebben getorst. De schoorsteen is in kleinere vorm teruggekeerd en fungeert nu als dakdoorvoer voor diverse installaties.

De gevels bleken over het algemeen vrij goed. De restauratiewerkzaamheden bestonden hoofdzakelijk uit het her en der inboeten van het metselwerk. Uitzondering was de topgevel (Diefsteeg) die opnieuw moest worden opgemetseld, waarbij de uiterste grens van behoud is opgezocht.

Het voordeurkozijn – ooit vertimmerd om een aparte deur voor de winkel en de bovenwoning te maken – werd vervangen. Om de herinnering aan het gebruik van het pand als drogisterij, waar allerhande te koop was, levend te houden, zijn de houten ruitvormige panelen die achter de voordeur zaten – en waarop originele opschriften – opnieuw gebruikt.

De top van de voorgevel aan de Diefsteeg. Foto Schoonens bouwkunde te Leiden, 2003.

De kelder is voor het grootste deel in oorspronkelijke staat. Een mysterieus stenen trapje liep dood tegen de onderkant van een gemetselde beer die tegen de zijgevel van de Langebrug rustte. Oorspronkelijk was het de bedoeling om deze beer te restaureren. Tijdens het werk bleek de kwaliteit zo slecht dat volledig slopen noodzakelijk was. Wat eronder vandaan kwam was veel interessanter: een koekoek, een stukje bestrating in gele steen en de uitloop van een gootsteen. In overleg met het bureau Monumenten en Archeologie en bouwhistoricus Jan Dröge is besloten de aangetroffen onderdelen te restaureren. Als verwijzing naar het bestaan van de beer zijn de zijwangen blijven staan en is de aanhechting op de gevel ingeboet met een rollaag. De voormalige toegang tot de kelder (stenen trapje) is afgedekt met een hardglazen plaat.

Het pand – aan de zij- en achterkant door de belende panden ingeklemd – heeft geen binnenplaats. Een van de woonwensen was dan ook het verkrijgen van een buitenruimte. De enige mogelijkheid hiertoe was dan ook om het dak op te gaan. Om dat te bereiken is met vernuft en vakmanschap door Burgy Bouwbedrijf in het verlengde van het bestaande trappenhuis een vrijwel geheel glazen (vijfzijdig) dakkapelletje gemaakt waarbinnen zich een eiken trapje om de verlengde oude trapspil vouwt. Het bordesje bovenaan de trap geeft toegang tot het balkon, dat zich bevindt op een hiervoor aangepaste bestaande dakkapel. Aan het oog van de straat onttrokken schittert de dakkapel van binnen als een briljant.

Kenmerkend voor deze restauratie is het enthousiasme van de opdrachgevers, dat door iedereen werd gedeeld die erbij betrokken was. Het resultaat is een prachtig

woonhuis waarin de historie duidelijk spreekt en waar de hedendaagse woongemakken met veel gevoel voor detail zijn ingevoegd.

* Met medewerking van Frans Schoonens.

Nieuwe Mare 25

Nieuwe Mare 25 vormt samen met nr. 23 een dubbel woonhuis met een bakstenen lijstgevel in neorenaissancestijl en dateert van omstreeks 1900. Het pand heeft twee bouwlagen en een zolder onder een kap met schilden en een plat dak. Het bevindt zich in de stedelijke uitleg daterend van 1610.

Het gebouw bestaat uit een vrijwel rechthoekige plattegrond met aan de achterzijde een aanbouw. Door een splitsing zijn de plattegronden van nr. 23 en 25 enigszins met elkaar verweven.

De indeling bestaat uit een bedrijfsruimte met aan de straat een afschoten kantoor en de trapopgang naar boven. Na het verwijderen van een moderne vloer kwamen achterin het gebouw tegen de zuidelijke zijgevel twee gemetselde oorspronkelijke kalkbakken, circa 30 cm, diep te voorschijn. Deze restanten zijn in verband te brengen met een opslag van een metselbedrijf op de begane grond. Op een foto van omstreeks 1889 staat namelijk op een bovenlicht de tekst '*BERGPLAATS VAN F. Rietberger (?) METSELAAR*'. Verder is op de foto achter het raam een bordje zichtbaar met de tekst *'Kalk te koop'*. Van origine waren deze bakken hoger (ca. 1.50 m), dit viel af te leiden van aftekeningen van steens muurtjes op de zijgevel. In een latere fase is op een voormalige binnenplaats een derde bak gemaakt. Op dat moment is waarschijnlijk ook de achtergevel uitgebroken en de binnenplaats overdekt met een plafond van ijzeren liggers en bakstenen troggewelven. Bij nadere beschouwing bleken de liggers te bestaan uit hergebruikte spoorrails.

De begane grond heeft een enkelvoudige grenen balklaag als plafond. Aan de kalklaag op de balklaag is af te leiden dat deze balklaag van origine in het zicht is geweest. Het afgeschoten kantoortje moet een ander plafond hebben gehad, want daar zijn de balken onbeschilderd. De trapopgang heeft nog een oorspronkelijke mozaïek tegelvloer en de oorspronkelijke trap. Deze zijn bij de restauratie behouden. De verdieping had een indeling met voor-, tussen- en achterkamer en een overloop met gang naar een uitgebouwde keuken (?). Deze indeling is bij de verbouwing gewijzigd. Wel zijn de originele paneeldeuren hergebruikt. De

van oorsprong waarschijnlijk ongedeelde zolder heeft ook een nieuwe indeling gekregen.

Op de eerste verdieping bleken in de wandbespanning onderdelen van een historische houten betimmering hergebruikt te zijn. Het betreffen delen van raamluiken en vele delen van een beschilderde eiken betimmering. Uit de planken van een bijbehorende beschilderde deur valt af te leiden dat het een wandschildering betreft. Deze hoogwaardige schildering bestond uit voornamelijk florale motieven, onder andere een tulp en dateert mogelijk nog uit de 17de eeuw. De eigenaar heeft uitgesproken deze betimmering als decoratief element te bestemmen in Nieuwe Mare 25.

Op een van de hergebruikte plankjes is een ingekraste tekst '19/8 1882 Albert Van Varik' aangetroffen. Deze tekst specificeert hoogstwaarschijnlijk de bouwdatum van het pand en de naam betreft waarschijnlijk een timmerman.

Oude Rijn 66

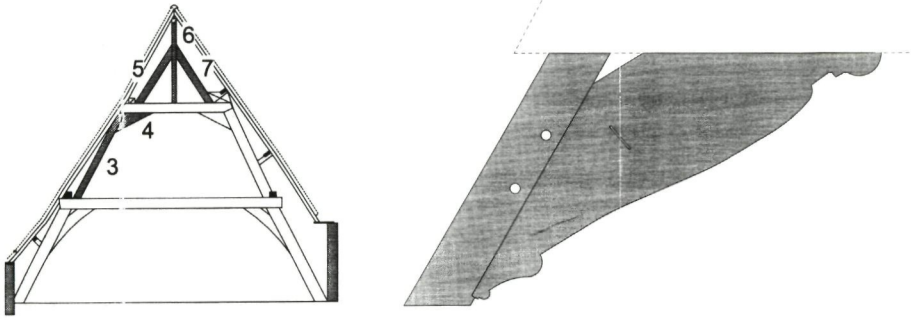
Het pand is altijd in gebruik geweest als woonhuis en voor deze functie is ook de zolderverdieping van het voorhuis in 2002 verbouwd. In het onderstaande zal voornamelijk worden ingegaan op aspecten van de imposante kapconstructie, die bij deze restauratie intergraal behouden is gebleven.

Het pand bevindt zich in een midden 14de-eeuwse (1355) uitleg van de stad Leiden. De bebouwing daarvan is vrij uniform en bestaat uit vrij eenduidige en loodrecht op de straat staande huizen.

Oude Rijn 66 zelf bestaat uit een voorhuis en achterhuis verbonden door een verbindingsgang.

Gedeelte beschilderde betimmering. Foto Wim Hofman, 2003.

Links: doorsnede van de kapconstructie. Rechts: detail van de kapconstructie. Tekeningen Bouwkundig Tekenbureau P. Nagtegaal.

Het voorhuis heeft een rechthoekige bouwmassa van twee bouwlagen en een zadeldak met afwolvingen. De houtconstructie is uitgevoerd in eikenhout en bestaat uit samengestelde balklagen van vier balkvakken en een kapconstructie met dekbalkspanten en nokstijlspanten. De toepassing van eikenhout, samengestelde balklagen en een nokstijl duiden op een datering in de tweede helft van de 16de eeuw. Een datering in het eerste kwart van de 17de eeuw moet echter niet worden uitgesloten. De samengestelde balklaag bestaat uit moerbalken met iets ingelaten kinderbinten. Tussen de kinderbinten zijn ter plaatse van de moerbalken zogenaamde kopschotjes geplaatst. Dit is een zorgvuldige en luxueuze uitvoering. De authentieke kapconstructie bestaat uit gestapelde spanten: dekbalkspanten met krommers, daar bovenop een schaarspant en ten slotte een nokstijlspant. Het westelijke dakschild bestaat zelfs nog grotendeels uit de oorspronkelijke gekantrechte naaldhouten sporen. Dergelijk bewerkte eeuwen oude sporen van naaldhout zijn in Leiden vrij zeldzaam.

Uniek is de oorspronkelijke toepassing van vele hergebruikte onderdelen in de kapconstructie. Deze onderdelen zijn door Bouwkundig Tekenbureau P. Nagtegaal nauwgezet gedocumenteerd. Er blijken gebouwonderdelen, zoals muurstijlen, korbelen en delen van kozijnen, te zijn toegepast. Jammer genoeg ontbreken (nog) voldoende aanwijzingen om te kunnen komen tot reconstructie van bijvoorbeeld een kruiskozijn. Curieus is de toepassing van drie gedraaide elementen als nokstijlschoren. Het betreffen hier hoogstwaarschijnlijk balusters van een hekwerk of trap. Mogelijk valt van de beschadigingen van de profielen af te leiden dat er bij het vervaardigen iets is mis gegaan en dat deze elementen niet goed genoeg werden bevonden en als 'afval' secundair werden verwerkt.

De eigenaar is zeer betrokken bij zijn huis en heeft zich, samen met het bouwbedrijf, ingezet voor een hoogwaardige restauratie van de kapconstructie, waarbij is gekozen om één balkvak van de kap – geheel van zoldervloer tot nok – in het zicht te brengen.

Tuinmuur Herengracht 21

Naar schatting zijn er in de binnenstad van Leiden nog ruim honderd tuinmuren. We treffen ze voornamelijk aan in de vele stegen loodrecht op de grachten en de straten parallel daaraan. De meeste van deze muren zijn in de loop van de tijd verminkt. Slechts enkele zijn nog ongeschonden en daarom zeldzaam. Volgens de monumentenlijst zijn er twaalf tuinmuren beschermd in het kader van de Monumentenwet of de Monumentenverordening. Als er een wordt bedreigd, dan is extra aandacht geboden.

Dat was het geval met de tuinmuur van het pand Herengracht 21 aan de Langestraat. De Langestraat is een straat waaraan nog relatief veel tuinmuren gelegen zijn. Deze muren vormen de erfscheiding tussen de openbare weg en de vaak grote tuinen gelegen achter de monumentale panden aan de oostzijde van de Herengracht. Dat is ook het geval bij de tuinmuur van het pand Herengracht 21. Voordat we verder gaan met het wel en wee van deze muur volgt hieronder eerst een beschrijving.

De tuinmuur maakt deel uit van een langere muur, die meerdere panden beslaat. De muur wordt geleed door acht muurdammen. Er zijn dus zeven muurvelden (traveeën). Links en rechts van de muur bevindt zich een garage, waarnaast weer een tuinmuur van enkele muurvelden lengte. De oorspronkelijke muur (achter meerdere panden) had een totale lengte van circa 50 meter. Het deel van de tuinmuur van het pand Herengracht 21 bestaat uit vier muurvelden (hart op hart afstand van circa 3,5 m), met een totale lengte van circa 14 m. De muurdammen hebben een breedte van 77 cm. De steensdikke muur is uitgevoerd in metselwerk (10 lagen = 48 cm en 10 koppen = 97 cm) van rode baksteen, gemetseld in kruisverband. Op grond van deze informatie en de toepassing van drieklezoren (steen: driekwart van de oorspronkelijke lengte) in de muurdammen dateert de muur vermoedelijk uit de tweede helft van de 18de eeuw. Vanuit de tuin van het pand gezien is in het linker muurveld een deurkozijn opgenomen. Ter hoogte van de linker en de middelste muurdam staan op circa 1 meter afstand

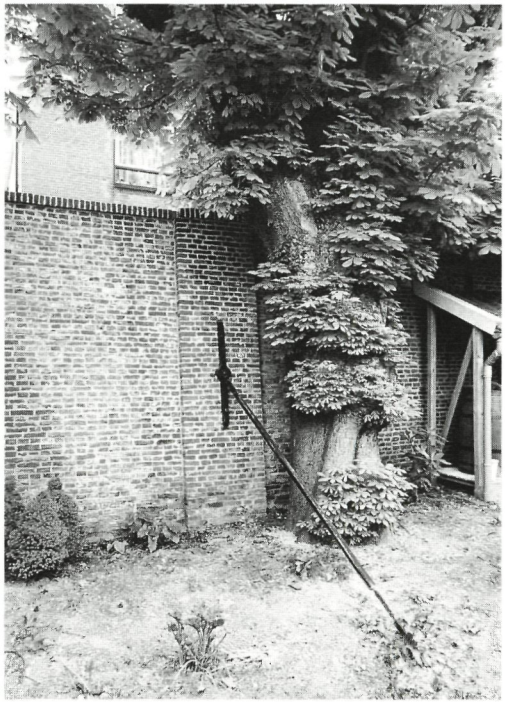
De tuinmuur en de twee kastanjes, met links het deurkozijn. Foto bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden, 2000.

van de muur twee monumentale kastanjebomen, die naar schatting ruim tachtig jaar oud zijn.

Het was de eigenaresse van het pand die in lichte paniek melding maakte van de gevaarlijke toestand die was ontstaan door de relatief grote scheefstand van de muur: 30 cm op ruim 3 m muurhoogte. Niet alleen vanwege het gevaar maar ook de dreiging dat zij van de muur afscheid zou moeten nemen verklaarde haar gemoedstoestand. En terecht. Eén blik vanuit de tuin op de tuinmuur was voldoende om dit te begrijpen. Een fraaie doorleefde tuinmuur met de twee monumentale kastanjes als poortwachters. In de loop der tijd waren deze een innige relatie met de muur aangegaan, zoals bleek uit de diverse kabels waarmee de muur aan de bomen was verankerd. Volgens de geraadpleegde aannemer zat er niets anders op dan de muur te vervangen door een nieuwe.

Was er geen andere oplossing? Ja die was er, zo bleek uit een wat uitgebreider onderzoek naar zowel de bouwtechnische staat van de tuinmuur als naar de

De tuinmuur met de verankeringsconstructie. Foto bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden, 2000.

conditie van de beide kastanjes. Want het was duidelijk dat deze twee een belangrijke bijdrage hadden aan de scheefstand van de muur. Om een lang verhaal kort te maken: het onderzoek wees uit dat de wortels de muur min of meer hadden weggeschoven, maar duidelijk was dat de fundering niet door het wortelstelsel werd ondermijnd. Ter wille van het behoud van de tuinmuur, maar ook die van de bomen, moest de relatie worden beëindigd.

Een afgewogen snoeiprogramma, over meerdere jaren verspreid, moet de groei van de kastanjebomen, dus ook die van het wortelstelsel in toom houden. Deze maatregel is niet alleen noodzakelijk voor het behoud van de tuinmuur, maar ook voor het welzijn van de bomen zelf. De tuinmuur is niet langer meer verankerd aan de bomen maar is door middel van twee muurankers, ter plaatse van de muurdammen, aan een in de tuin ingegraven contra gewicht verankerd. Verder kon volstaan worden met het herstel van het voegwerk. De muur is klaar voor een nieuwe eeuw. Of dat ook voor kastanjebomen geldt zal nog moeten blijken.

Bronnen

Gravensteen:
J.W. Walraad, *Restauratie wandschilderingen in het Gravensteen te Leiden* (Utrecht 2003).
H.H.J. Kurvers, *Gravensteen: schilderingen in kerkers in nota Rijksdienst voor de Monumentenzorg* (Zeist 2001).
E.H. ter Kuile, *De monumenten van geschiedenis en kunst in Leiden en Westelijk Rijnland* ('s-Gravenhage) 42-47.
Bouwhistorisch dossier Pieterskerkhof 6 (Gravensteen), bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.

Muskadelsteeg 5:
Bouwhistorisch dossier Muskadelsteeg 5, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.

Diefsteeg:
Schoonens bouwkunde, *Restauratie Diefsteeg 9 Leiden* (Leiden 2003).
Bouwhistorisch dossier Diefsteeg 9, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.

Nieuwe Mare 25:
Bouwhistorisch dossier Nieuwe Mare 25, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.

Oude Rijn 66:
Bouwhistorisch dossier Oude Rijn 66, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.

Tuinmuur Herengracht 21:
Adviesbureau Van Jaarsveld / Van Scherpenzeel. Rapport 1A078 – Gemeente Leiden – Onderzoek twee kastanjes Herengracht 21.
Bouwhistorisch dossier Herengracht 21, bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Leiden.

Bibliografie van Leiden en omgeving over 2002

Ingrid Y. Pot-Noordman

Deze bibliografie is ontleend aan de aanwinsten van de historische bibliotheek van de afdeling Collectiebeheer en Documentatie in het Leids Gemeentearchief. Voor de omringende gemeenten werden, voorzover al niet als aanwinst in de historische bibliotheek opgenomen, titels aangeleverd door de correspondenten van Voorhout en Warmond. Titels uit het *Leids Jaarboekje* zijn niet opgenomen, evenmin uit andere organen van plaatselijke historische verenigingen. Enkele publicaties die in de voorgaande bibliografieën ontbraken zijn alsnog vermeld.

Bestuur

Giebels, L., *Hollands water: het Hoogheemraadschap van Rijnland na 1857* (Utrecht 2002).

Giebels, L., 'Het Hoogheemraadschap van Rijnland en zijn buren in de negentiende en twintigste eeuw', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 11 (2002) 2, 30-38.

Smit, C., *Leiden met een luchtje: straten, water, groen en afval in een Hollandse stad, 1200-2000* (Leiden 2001).

Zuijderduijn, C.J., *De Middeleeuwse keurboeken van de stad Leiden: een analyse van de Middeleeuwse keurboeken van de stad Leiden* (Leiden 2002).

Zuijderduijn, C.J., *De secrete vroedschap: een informeel Leids adviescollege tussen 1530 en 1551* (Leiden 2002). Doctoraalscriptie Middeleeuwse geschiedenis, Universiteit Leiden.

Bouwgeschiedenis

25 Jaar verbouw, nieuwbouw, restauratie: architektenburo Veldman en Rietbroek, Vollersgracht 23 Leiden (Leiden 2002).

Bakkeren, L., *Inventaris van het bureauarchief L. van der Laan (1864-1942), J.A. van der Laan (1896-1966), J.H.M. Kirch (1919-1998)* (Rotterdam 2001).

Drs. Ingrid Y. Pot-Noordman is als bibliothecaris werkzaam bij het Gemeentearchief Leiden.

Geneste, D. e.a., *L. van der Laan (1864-1942), J.A. van der Laan (1896-1966): een katholieke architectenfamilie, rechtzinnig, maar veelzijdig en pragmatisch* (Rotterdam 2002). (Bibliografieën en oeuvrelijsten van Nederlandse architecten en stedebouwkundigen).

Herwig-Kempers, A.H., *Het dwarshuis, praktisch en prachtig: een inventarisatie en enkele voorbeelden van dwarsgeplaatste huizen in Haarlem en Leiden uit de periode 1400 tot 1800* (Aerdenhout 2002). Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis, Universiteit Leiden.

Economische en sociale geschiedenis

Altena, M., 'Het oog van de meester: arbeidsters in de fabriek van Krantz', *Onvoltooid verleden: kwartaalblad voor de geschiedenis van sociale bewegingen* (2002) 14, 13-28.

Brand, H., 'Les élites de Leyde et leurs familles à la fin du Moyen Age: morphologie, rapports et structures', *Revue Historique* (2001) 3, 603-638.

Linden, R. van der en R. Vrind, *Drukkerij Van der Linden: de eerste eeuw, 1901-2001* (Leiden 2001).

Maanen, R.C.J. van en J.W. Marsilje (red.), *Leiden: de geschiedenis van een Hollandse stad.* Deel 1: *Leiden tot 1574* (Leiden 2002).

Moes, J. en D. Wortel, *Werkvoorziening als een sociaal contract: over de rol van de vakbeweging in Leiden van 1945 tot 2000* (Leiden 2001).

Kerkgeschiedenis

Cheetham, J.K., *On the trail of the pilgrim fathers* (Edinburgh 2001).

Jansen, D., 'Spiritualismus im holländischen Protestantismus: der Fall Abraham Rutgers van der Loeff (1808-1885)', *Aries* 2 (2002) 1, 57-75.

Kunst- en cultuurgeschiedenis

Hartog, E. den e.a. (red.), *Jaarboek 2001-2002 Kastelenstichting Holland en Zeeland: kastelen en buitenplaatsen in en rond Leiden* (Leiden 2002).

Koppenol, J., *Het Leids ontzet: 3 oktober 1574 door de ogen van tijdgenoten* (Amsterdam 2002).

Kuyper, W., *Het monumentale hart van Holland.* Deel 1: *Leiden in de 16e en 17e eeuw en Aarlanderveen, Oudshoorn, Alphen en Zwammerdam, zowel als tekeningen voor Amsterdamse torens en het Stadhuis op de Dam* (Leiden 2002).

Reitsma, H.J., 'The explosion of a ship, loaded with black powder, in Leiden in 1807', *International journal of impact engineering* 25 (2001) 507-514.

Vogelaar, C., *Floris Verster* (Leiden 2002) Tentoonstellingscatalogus Stedelijk Museum De Lakenhal.

Vries, B. de, *De eerste 3 October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?* (Den Haag 2002) 3 Oktoberlezing 2002.

Weel, H. van der, 'Leiden en de carillonactie van 1936 tot 1941', *Klok en klepel* (sept. 2001) 76, 1-5.

Universiteitsgeschiedenis

Büch, B., 'Wereldwonder aan de gracht', *AD Magazine* (2002) 4, 12-17.

Eb-Brongersma, T. van der e.a., *Stepping stones through Leiden, following in Von Siebold's footsteps, 22-23 April 2002* (Leiden 2002).

Gieling, S.M., *Special collections: a guide to the collections of Leiden University Library and neighbouring institutions* (Leiden 2002). (Publications of the Scaliger Institute; 1).

Haak, P. en C. Vogelaar, *Het kabinet van Robert Fruin: een 19de-eeuwse kijk op de vaderlandse geschiedenis* (Leiden 2002). Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in Stedelijk Museum De Lakenhal in 2001-2002.

Honderdvijftig jaar KITLV 1851-2001: een terugblik op het jubileum (Leiden 2001).

Kets, A. e.a., *Klikspaan: studentenschetsen* (Den Haag 2002). (Monumenta literaria neerlandica; 13).

Kruizinga, S. e.a. (red.), *Leids Studenten Koor en Orkest Collegium Musicum 1936-2001* (Leiden 2001). Uitgave ter gelegenheid van het 65-jarig bestaan van Collegium Musicum.

Otterspeer, W., *Groepsportret met dame.* Deel 2: *De vesting van de macht: de Leidse Universiteit, 1673-1775* (Amsterdam 2002).

Roscher, M. en S. Spijkerman, *SLS wonen: een kostbaar bezit* (Katwijk 2002). Jubileumuitgave 45 jaar Stichting Leidse Studentenhuisvesting.

Selser, M., *De dubbele dichter François Haverschmidt / Piet Paaltjens (1835-1894)* (Leiden 2002) (Leidse verhalen; 10).

Wiersinga, J., *De leraar van Europa, Hermannus Boerhaave (1668-1738)* (Leiden 2002) (Leidse verhalen; 11).

Overige onderwerpen

17 februari 1902 - 17 februari 2002: een impressie van 100 jaar 'Werkmans Wilskracht' (Leiden 2002). Uitgave ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Leidse muziekvereniging Werkmans Wilskracht.

Boer, D.E.H. de, *Leidse geschiedenis, een blijvende fascinatie* (Leiden 2002). Diesrede bij de viering van het 100-jarig bestaan van de Vereniging Oud Leiden en het 70-jarig bestaan van het Leids Historisch Dispuut 'Robert Fruin'.

Broek, M. van den, *Leidraad naar de hemel: over Leidse testamenten, 1316-1420* (Nijmegen 2002).

Hoeven, E. van der, *Excelsior: stokoud maar springlevend, 1902-2002* (Leiden 2002).

Meer, N. van der e.a., *Jubileumkrabbels: een kwart eeuw Korte Vlietschool* (Leiden 2002).

Wieles, J. e.a., *Water in de wijk: verleden, heden en toekomst van water in de Leidse Pieters- en Academiewijk en Levendaal-West* (Leiden 2002).

Omringende gemeenten

Dolmans, M. en C. Thunnissen, *Het oudste Leiderdorp ligt onder je voeten: Leiderdorp uit archeologische en historische bron* (Leiderdorp 2002).

Janse, A. (red.), 'Wie was Willem van Oegstgeest (1201)? Een zoektocht naar aanleiding van een 800 jaar oude oorkonde', themanummer *Vereniging Oud Oegstgeest presenteert* 13 (20 feb. 2001).

De Joodse begraafplaats in Katwijk aan den Rijn (Leiden 2002).

Koopmanschap, A. (red.) e.a., *Zoeterwoude 725* (Alkmaar 2002). Uitgave ter gelegenheid van het 725-jarig bestaan van Zoeterwoude.

Kort, J.C. en R.C. Hol, *Wassenaer de oudste: het archief van de familie Van Wassenaer van Duvenvoorde in Hollands archiefperspectief: inventaris van het archief van de familie Van Wassenaer van Duvenvoorde, 1226-1996* (Hilversum 2002).

Lücke C., *Haarlemmermeer 1852-2002: 150 jaar wonen en werken* (Alkmaar 2002).

Noort, A.C.L. van, *Inventaris van de archieven van het Psychiatrisch Centrum Langeveld, 1913-1997* (Warmond 2001).

Parlevliet, D., 'De Brittenburg voorgoed verloren', *Westerheem* 51 (2002) 3, 115-121.

Pieterse-Zwetsloot, R., *Naar de overkant, 1940-1945: Leiderdorp, Zoeterwoude HR, bevrijding* (Alphen aan den Rijn 2002).

Sleyster, A.J. e.a., *Kunst, visserij en handel: Toorop, Sluiter, Munthe en de schilderijententoonstelling 1902* (Katwijk 2002).

Vooijs, M. e.a., *Vissen in de oude kerk: De Nederlands Hervormde Gemeente van Katwijk aan Zee door de eeuwen heen* (Katwijk 2002).

Inhoud

Voorwoord 5
Vereniging Oud Leiden
Bestuur en commissies 6
Correspondenten in Rijnland 9
Jaarverslag over 2002 10
Jaarrekening over 2002 26
Bedrijfslidmaatschappen 28
Korte Kroniek van Leiden en omstreken over 2002 29
In memoriam Theodoor Herman Lunsingh Scheurleer 40

Mario Damen, *Tussen stad en land. Bourgondische ambtenaren en Leiden in de 15de eeuw* 45
Simone van de Velde, *Gerritgen Ysbrandsdochter van Rietwijk. Weldoenster en laatste priorin van klooster Mariënpoel* 76
Marieke Wijsman, *'Prince van Letterrijck'. De Leidse gebuurten in de 17de eeuw* 91
S.C.H. Leenheer, *Rijnsburgs probleem in Leids archief* 119
Hans Endhoven, *Opsporing verzocht* 122
Willem Otterspeer, *Russische studenten aan de Leidse universiteit. De broertjes Koerakin en hoe het hun te Leiden verging* 140
Louis Ph. Sloos, *Kort maar krachtig. Uitgeverij-boekhandel Du Mortier en Zoon in Leiden* 165
Paul van Heck, *Libertatis praesidium. Over de herkomst van een devies* 197
Marthe Stallenberg, *Een Leidse studentenkamer belicht. De schouw van Nieuwe Rijn 30* 211
David Geneste, *De Herensingelkerk te Leiden in het licht van de liturgische vernieuwing in de katholieke kerkbouw uit het interbellum* 221
Irma Erades, *De ballpointpen in Leiden* 237
Hans van der Wereld, *Priestergraven in de Nederlandse hervormde kerk van Rijnsaterwoude* 240

Bouwhistorisch jaaroverzicht 2002 248
Bibliografie van Leiden en omgeving over 2002 270

Het *Leids Jaarboekje* is een uitgave van de *Vereniging Oud Leiden*, die zich al sedert 1902 met de geschiedenis van de stad Leiden en haar omgeving bezighoudt. Het *Leids Jaarboekje* verschijnt jaarlijks en bevat naast enige kronieken een aantal historische artikelen.
De *Vereniging Oud Leiden* wil voorts de historische kennis vergroten en de geschiedbeoefening stimuleren door het houden van lezingen en excursies, het mede-uitgeven van de Leidse Historische Reeks, het aanbrengen van plaquettes op historische punten en het subsidiëren van historische projecten.

U kunt lid worden van de vereniging door €17,50
(jongeren tot 25 jaar €10,00) te storten op postbanknummer 175228
t.n.v. Penningmeester Vereniging Oud Leiden te Leiden, o.v.v. 'nieuw lid'.

ISSN: 0922-6699